ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGİYA

2023
№4 (76)

BAKI-2023

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Aleksandr Puxkal (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Əlimusa İbrahimov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların
Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGY

2023
№4 (76)

BAKU-2023

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Alimusa Ibrahimov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.***
The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 32

XƏYYAM İSMAYILZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrası.
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: ekonika22@yahoo.com

MÜASİR DÖVRDƏ ABŞ-ÇXR MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İQTİSADİ ASPEKTLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Soyuq müharibə bitdikdən və sosialist düşərgəsi tənəzzülə uğradıqdan sonra formalaşan yeni dünya nizamında ABŞ və Çin münasibətləri aktuallıq kəsb etməyə başladı. Dünya siyasətinə və iqtisadiyyatına birbaşa təsir göstərən iki dövlət arasında rəqabət və əməkdaşlıq çərçivəsində münasibətlər həm dinamik, həm də intensiv surətdə inkişaf edirdi. ABŞ-ÇXR iqtisadi əlaqələri 1990-2001, 2002-2008 və 2008-ci ildən dən sonrakı dövrü əhatə edən üç mərhələyə bölünür. Bu mərhələlər müəyyən geoiqtisadi və geosiyasi hadisələrlə müşayiət olunur: Çinin canlanan iqtisadi islahatları, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması, bir sıra siyasi münaqişələr, dünya iqtisadi tənəzzülü və 11 sentyabr hadisələri.

1989-cu ildə Berlin divarının dağıdılması Şərqi Avropada kommunist rejimlərinin və sonrakı iki il ərzində Sovet İttifaqının tənəzzülə uğramasının xəbərini verirdi. Sovet İttifaqı təhlükəsi aradan qalxdıqca, Çin və Birləşmiş Ştatlar arasında davamlı inkişaf edən iqtisadi əlaqələr qeyri-müəyyənliyə sürükləndi. ÇXR 1993-cü ildə 27 milyard ABŞ dolları birbaşa xarici sərmayə cəlb etdi və həmin il investisiyanın cəlb olunmasına görə ABŞ-dan sonra ikinci oldu. Honq-Konq və Tayvandan sonra ABŞ Çinin ən böyük investoru oldu. Lakin siyasi gərginlik iki ölkə arasında münasibətləri pozmaqda davam edirdi. İqtisadi fəallığın səviyyəsi strateji əlaqələrdən kənar idi.

Corc Buşun vəzifədə olduğu dövrdən (1989-1993) Klintonun (1993-2001) və 2009-cu ildə Barak Obamanın prezidentliyinə qədər, ABŞ və Çin bir sıra kritik hadisələrin öhdəsindən gəldi. Birincisi, 1989-cu ilin "Pekin baharı" indiyədək xüsusilə siyasətin qurulması və qarşılıqlı münasibətlərdə ciddi əks-səda doğurmuşdur. İkincisi, 1994-cü ildə insan hüquqları və Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə iqtisadi məsələlərin siyasi alət kimi istifadə edilməsi idi. Üçüncüsü, Çinin 2001-ci ilin dekabrında Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması və 11 sentyabrdan sonrakı dövrdə iqtisadi əlaqələrdə əməkdaşlığın davam etdirilməsi idi. Dördüncüsü, Çinin Corc Buşun prezidentliyinin ilk dövründə (11 sentyabra qədərki dövr) diplomatiyaya hörmətsizlik edən və Amerikanın xarici hərbi əməliyyatlarını müdafiə edən aparıcı neo-mühafizəkarların əsas hədəfinə çevrilməsi idi. ABŞ Çinə güclənən hərbi təhlükə kimi baxırdı. Beşincisi, Çinin Birləşmiş Ştatlarla ticarət əlaqələri 2010-cu ildə ABŞ-ın Tayvana silah satışı və Prezident Obamanın Dalay Lama ilə görüşü də daxil olmaqla saysız-hesabsız problemlərlə üzləşməsi idi [1, səh.49].

Münasibətlərdə ilk ciddi qarşıdurma 1989-cu ilin may-iyun aylarında Pekində baş verən Tiananmen tələbə etirazları ilə başladı. 5 iyun 1989-cu ildə repressiyalarına cavab olaraq, ABŞ Corc Buşun prezidentliyi dövründə Çin hökumətinə qarşı sanksiyalar tətbiq etdi, o cümlədən bir sıra ikitərəfli sazişlərin dayandırdığını elan etdi. Bu sazişlərə nüvə əməkdaşlıq sazişi, investisiya zəmanətləri, Ticarətin İnkişafı Proqramı, ixrac nəzarətinin liberallaşdırılması və s. aiddir. Bununla belə, Buş iqtisadi inkişafın Çində siyasi demokratikləşməyə gətirib çıxaracağına inanırdı. O, Konqresdə sanksiyaların artırılmasını tələb edən demokratların və respublikaçıların artan təzyiqlərinə boyun əyməkdən imtina etdi. Buna baxmayaraq, Konqres iki qanun qəbul etdi, biri polis ləvazimatlarının ixrac lisenziyalarını dayandırdı, digəri Çinli tələbələrə və alimlərə ABŞ-da daimi yaşamaq və işləmək hüququ verməklə yanaşı, Eksimbankın Çinə kreditlərini dondurdu. Vaşinqton və Pekin kommunikasiya xətlərini açıq saxlamağa çalışdılar və siyasi münasibətləri yaxşılaşdırmaq yollarını axtardılar, lakin normal münasibətlərin bərpası çətin oldu. 1989-cu il hadisələri ABŞ Konqresinin diqqətini Amerikanın Çinlə bağlı siyasətinə yönəltdi. Beləliklə, iqtisadi məsələlər tez bir zamanda insan hüquqları, daha sərt iqtisadi sanksiyalar üçün vasitəyə çevrildi.

1989-cu il Birləşmiş Ştatlar və Çin münasibətlərində gərginliyin olmasına baxmayaraq, ABŞ-Çin

iqtisadi əlaqələri Tiananmen hadisələrindən sonra inkişaf etdi. Keçmişə nəzər saldıqda aydın olur ki, 1990-cı ildən 2009-cu ilə qədər olan on doqquz il ərzində iki ölkə arasındakı iqtisadi münasibətlər sabit qalmamışdır. Tiananmenin kölgəsi hələ də münasibətlərin üzərində olsa da, siyasi münasibətlərin "dost və ya düşmən" modeli 1990-2009-cu illərdə ikitərəfli ticarət münasibətlərinin sürətli artımı ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

1993-cü ildən 2001-ci ilə qədər davamlı strateji təməlin olmaması iqtisadi münasibətlərdə qeyri-müəyyənliyə səbəb oldu. 1995-1996-cı illərdə Tayvan və Çin arasında hərbi gərginlik də daxil olmaqla, çoxsaylı böhranlar nəticəsində münasibətlər pozuldu. 1999-cu ilin mayında Belqradda Çin səfirliyinin bombalanması və 2001-ci ildə Amerikanın casus təyyarəsi hadisəsi və s. Bununla belə, bu uğursuzluqlara baxmayaraq, iki xalq arasında iqtisadi əlaqələr bu illər ərzində sürətlə genişlənməyə davam etdi.

Çin-Amerika iqtisadi əlaqələrində əsas hadisələrdən biri 11 dekabr 2001-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) 142 üzv dövləti tərəfindən Çinin rəsmi qəbul edilməsi oldu. ÜTT 1 yanvar 1995-ci ildə yaransa da, onun sələfi olan Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) 1948-ci ilə yaranmışdı. Çin GATT-ı ilk imzalayanlardan biri idi, lakin millətçilər vətəndaş müharibəsində kommunistlərə uduzandan sonra 1949-cu ildə təşkilatdan çıxdı. 1986-cı ildə Çin GATT-a yenidən qoşulmaq üçün rəsmi müraciət etdi. Lakin Çin ÜTT-nin üzvlüyünə ancaq 15 il sonra qəbul edildi. Əmtəələrin beynəlxalq ticarətini tənzimləmək üçün qurulan GATT illər ərzində ticarət mübahisələrinin həllinə yönəlmiş bir neçə raund danışıqlar yolu ilə inkişaf etmişdir. Bunlardan sonuncusu və ən böyüyü 1986-1994-cü illərdə ÜTT-nin yaranmasına səbəb olan Uruqvay Raundu idi. Dünya ticarətindəki dəyişiklikləri əks etdirərək, ÜTT öz səlahiyyətlərini xidmətlər və əqli mülkiyyət ticarəti üzrə genişləndirdi. Qanuni olaraq, ÜTT-nin sazişləri və digər sənədlər ixracatçılara və idxalçılara mümkün qədər səmərəli ticarətə kömək etmək məqsədi daşıyan məcburi qaydalar təşkil edirdi. 2001-ci ildən başlayaraq ÜTT ticarət danışıqlarının yeni raunduna, 2006-cı ilin iyulunda dağılan Doha İnkişaf Proqramına ev sahibliyi etdi [1, səh.93].

Çinin ÜTT-yə üzv olması rifahın yüksəlməsinə, ticarətin liberallaşdırılmasına və qlobal inteqrasiyaya yönəlmiş iqtisadi islahatların yeni mərhələsini həyata keçirməyə sövq etdi. Xarici bankların daxili bazarda rəqabət aparmasına şərait yaratması ilə birlikdə maliyyə sektoru da liberallaşdırıldı. Çinin ÜTT öhdəliklərinə yerli və xarici özəl firmalar üçün aşağı tariflər və ayrı-seçkiliyə yol verməyən ticarət hüquqları daxildir. Orta tarif dərəcəsi 1992-ci ildəki 43%-dən 1999-cu ildə 17%-ə, 2004-cü ildə isə 10%-ə qədər endirildi. Həmçinin, orta kənd təsərrüfatı tarifləri 15%-ə endirildi. Hazırda faktiki olaraq bir çox mallar ölkəyə rüsumsuz daxil olur. Nəticədə, 2006-cı ildə idxalın dəyərinə nisbətən tutulan faktiki tariflər cəmi 2% təşkil etmişdir [1, səh.95].

2005 və 2006-cı illərdə ABŞ-ın Çinlə olan ticarət kəsiri tarixdə qeydə alınan ən böyük kəsir idi. Çinin tənqidçiləri kəsirin ABŞ-ın istehsal sektorunda iş yerlərinin itirilməsi və ABŞ-ın Çin ixracatına qarşı olan maneələrin səbəb olduğunu bildirdilər. Bu səbəblərə Çin mallarının və xidmətlərinin aşağı qiyməti, valyutanın (Yuan) devalvasiyası, bazara çıxışda maneələrin olması, əqli mülkiyyət hüquqlarının zəifliyi və hökumətin şəffaflığının aşağı səviyyəsini də əlavə etdilər.

ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələrinə təsir edən ikinci əsas amil Şərqi Asiyanın dünya iqtisadiyyatında rolunun dəyişməsi oldu. Ticarət əlaqələrinin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, 1997-ci ildən 2006-cı ilə qədər olan onillik ərzində Çinin ABŞ-ın qlobal ticarət kəsirindəki payı 27%-dən 28%-ə yüksələrək demək olar ki sabit qaldı. 2004-cü ildə Honq-Konq, Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur və Tayvandan gələn vəsaitlər Çinə cəlb olunan xarici investisiyaların təxminən 60%-ni təşkil edirdi. İsveçrə investisiya bankı və ABŞ-Çin Biznes Şurasının məlumatına görə, dəyər etibarilə ÇXR ixracatının 50%-dən çoxu Çində fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin məhsulları olsa da, bu firmaların əksəriyyəti Honq Konq, Tayvan və Koreyada yerləşirdi.

ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələrinə təsir edən üçüncü əsas amil Çinin beynəlxalq ticarətə açıq olması və ondan asılılığının artmasıdır. 1998-ci ildən bəri Çinin idxal və ixracatının artım tempi demək olar ki eyni səviyyədə davam etdi. Çinin ÜTT-yə daxil olmasından sonrakı altı il ərzində (2002-2008) ABŞ-ın Çinə ixracı artdı. Çin yalnız dünyada mikroprosessorlar və təyyarələrin ən böyük idxalçısı deyil, həm də Sinqapur, Malayziya, Tayvan, o cümlədən, bir sıra ölkələr üçün həm xammal, həm də istehsal üçün mühüm ixrac bazarı idi. Çin Oxford Economics və Signal Group-un 2006-cı ilin yanvarında hazırladıqları hesabatda son onillikdə qlobal iqtisadi inkişafın əsas

lokomotivlərindən biri olmuşdur.

ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələrinə təsir edən dördüncü amil isə 2008-ci ildə baş verən qlobal iqtisadi bohran oldu. 2008-ci ildən sonrakı maliyyə böhranına cavab olaraq, yeni dünya iqtisadi nizamının tərəfdarları qlobal tələbin yenidən balanslaşdırılmasını təklif etdilər. Şübhəsiz ki, bu təkliflər "qeyri-sabitliyi" aradan qaldırmaq üçün lazım olan tədbirlərlə bağlı mübahisələri əhatə edirdi. Bəziləri üçün bu o deməkdir ki, ABŞ öz kəsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmalı, daha çox qənaət etməli və daha az xərcləməlidir, halbuki inkişaf etməkdə olan bazarlar və böyük profisiti olan iqtisadiyyatlar – məsələn, Çin – daha çox xərcləməli və ixracı azaltmalıdır. Digər tərəfdən, tənqidçilər Çinin "valyuta manipulyatoru" kimi səciyyələndirilməsinin əsassız olduğunu və qlobal iqtisadiyyatın yenidən balanslaşdırılmasının BVF, Dünya Bankının və digər beynəlxalq təşkilatların qərar qəbuletmə strukturlarının dəqiq tənzimlənməsi yolu ilə baş verəcəyini iddia etdilər.

Lakin bu fikir ayrılıqları 1976-cı ildə Edvin O. Reyşauerin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlərinin "bəşəriyyətin gələcəyinin müəyyən edilməsində böyük rol oynaması" faktını vurğulayır. Son qırx il ərzində artan iqtisadi asılılıq tez bir zamanda yeni münasibətlər yaratdı. İnsan haqları, əlverişli ölkə statusu, Tayvan və Tibet məsələsi, ABŞ-ın nəhəng ticarət kəsiri və qeyri-müəyyən qlobal iqtisadiyyat kimi məsələlərlə ikitərəfli münasibətlərdə çətinliklər və imkanlar mövcuddur. Çinin böyük güc kimi ortaya çıxması və Amerikanın ardıcıl müharibələrdə sınanmış hegemon ambisiyaları ilə, sürətlə inkişaf edən ticarət əlaqələri ilə geosiyasi və ideoloji fərqlərlə əlaqəli münaqişə arasındakı ziddiyyət iki xalq arasında münasibətlər üçün ciddi problem yaratmağa davam edəcək. Çin-Amerika iqtisadi əlaqələri çətinliklər və uğursuzluqlarla üzləşməyə davam etsə də, hər bir tərəf üçün uzunmüddətli məqsəd geosiyasi məhdudiyyətlərin girovluğunda qalmaqdansa, sabit siyasi əlaqələr yaratmaq üçün kifayət qədər güclü iqtisadi əlaqələr qurmaq daha əlverişlidir.

ABŞ hegemoniyasının tənəzzülü 2008-ci il Qlobal Maliyyə Böhranı ilə birlikdə açıq-aydın görünməyə başladı. Bu kontekstdə BRICS ölkələrinin (Braziliya, Rusiya, Çin, Hindistan və Cənubi Afrika) beynəlxalq əmək bölgüsü iyerarxiyası daxilində beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyəti və kapital yığımlarının inkişafı da göz qabağındadır. Bunların arasında Çin "dünyanın emalatxanası"na çevrilib. Bundan əlavə, Çin getdikcə yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalına yönəlib və həm xaricdən investisiyalar, həm də beynəlxalq yardımlar hesabına maliyyə sahəsində çəkisini artırmışdır.

Çin Prezidenti Si Tsinpinin 7 sentyabr 2013-cü ildə Qazaxıstanda və 3 oktyabr 2013-cü ildə İndoneziyada etdiyi çıxışlar Çinin yeni dövr strategiyaları haqqında məlumatlar ilə zəngindir. 2013-cü il Çinin beynəlxalq arenada fəal iqtisadi siyasətə başladığı il sayılır. Qazaxıstandakı çıxışında Çin prezidenti, "İpək Yolu İqtisadi Zonası" layihəsindən, Si İndoneziyadakı çıxışında isə "XXI Əsr Dəniz İpək Yolu (Bir Yol)" layihəsi haqqında danışdı. Çin "Bir kəmər-bir yol" (OBOR) adlanan bu layihələr ilə həm dəniz, həm də qurudan Avropa ilə birləşmək məqsədini güdür [2, səh.44].

OBOR layihəsi təkcə Çin və Avropanı birləşdirməkdən ibarət deyil. Layihənin daha geniş və uzunmüddətli məqsədləri vardır. İlk olaraq layihə üçün nəzərdə tutulan marşruta nəzər saldıqda onun Asiya, Avropa və Afrika qitələrini əhatə etdiyi görünür. Bu mənada layihə qitələrarası əhatəyə malikdir. Bundan əlavə, layihənin iqtisadi ölçüsü ön plana çəkilsə də, layihənin sosial, mədəni və təhlükəsizlik ölçülərinin əhəmiyyətini də unutmaq olmaz.

Çin son 30 ildə xarici ticarət həcmini xeyli artırdı. Çin böyüdükcə və enerji ehtiyacları artdıqca, bu qədər böyük əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün iqtisadi artımını müəyyən səviyyədən yuxarı saxlamalıdır. Bununla belə, o, təkcə daxili amilləri deyil, həm də xarici amilləri nəzərə almalıdır. Xüsusilə, son illərdə Asiya-Sakit Okean regionunda ABŞ-ın qlobal hegemonluğunu qoruyub saxlamaq marağı Çin və ABŞ arasında maraqların toqquşmasına səbəb oldu.

Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı (TPP) və 12 ölkənin daxil olduğu ABŞ-ın son ticarət razılaşması Çinin bölgədə artan fəallığını pozmağa cəhddir. Xüsusilə ABŞ bu tərəfdaşlıq vasitəsilə Yaponiya ilə əlaqələrini daha da gücləndirmək məqsədi güdür. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar Çin və Hindistan arasında artan münasibətləri Yaponiya ilə balanslaşdırmağa çalışır. Belə bir rəqabət mühitində Çin təkcə öz strategiyalarını neytrallaşdırmaqla yanaşı, iqtisadi artımını da müəyyən səviyyədə saxlamağı hədəfləyir [2, səh. 45].

Lakin 2015-ci ildə Çin iqtisadiyyatında inkişaf ləngiməyə başladı. Bu ləngimə qarşıdakı illərdə də davam edərsə, Çində iqtisadi problemlər yaradacaq. Bundan başqa, Çində resurs problemi də var. Xüsusən də, dəmir-polad istehsalında Çində istehsal artıqlığı

var və bu artıqlığın kökünü kəsmək mümkün deyil. Bu problemlər Çinin OBOR layihəsinə rəhbərlik etdiyi zaman da öz təsirini göstərir. Çin OBOR kimi layihələrlə iqtisadi artımını gücləndirmək istəyir. Bundan başqa, məqsəd layihənin icrası zamanı və sonrakı mərhələlərdə ixrac problemini aradan qaldırmaqdır.

Bu layihə Çin üçün sülh, əməkdaşlıq, iqtisadi inkişaf, şəffaflıq və bərabər imkanların simvoludur. Bu layihə vasitəsilə Çin xarici siyasətdə sabitlik, qonşuluq münasibətlərinin inkişafı və uyğunlaşması, regionda ticarət və iqtisadi artım üçün əlverişli mühit yaratmağı hədəfləyir. Xüsusilə qonşuluq siyasətinin Çin üçün ayrıca resepti var. Çünki Çin regional gücünü artırmaq üçün qonşuları ilə münasibətləri inkişaf etdirməli olduğunu bilir. Qonşuluq siyasəti 2002-2012-ci illərdə Çinin lideri olan Hu Cintao dövründə başlayıb və 2013-cü ildə Si Tsinpinin rəhbərliyi ilə daha da inkişaf etdirilmişdir.

Yeni İpək Yolu layihəsi Asiya-Sakit okean regionunda Çinin gücünü möhkəmləndirmək üçün saysız-hesabsız imkanlar yaradır. Bu layihə Çinin xarici siyasəti üçün iqtisadiyyat, enerji və təhlükəsizlik baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. ABŞ-ın bölgəyə marağı da Çini regionda bu ölkəyə qarşı balanslı siyasət strategiyası yürütməyə vadar edir. Məlumdur ki, yeni İpək Yolu layihəsinin prioriteti iqtisadiyyatdır. Bununla belə, layihə xüsusilə enerji üçün təmin etdiyi üstünlüklərə görə daha vacibdir. Dünyanın ən böyük neft idxalçısı olan Çin enerji təchizatçılarını şaxələndirmək və asılılığını azaltmaq istəyir. Eyni zamanda, Çinin enerji şirkətləri Mərkəzi Asiyada, xüsusən də Qazaxıstan və Türkmənistanda müxtəlif layihələrini həyata keçirməyi hədəfləyirlər. Layihə bu aspektlər baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir [3, səh.9-10].

Çin ilə ticarətin təsirləri son illərdə artan müzakirələrə səbəb oldu. Xüsusilə, müzakirələr Çinin bazar qüvvələrini güclü dövlət müdaxiləsi ilə birləşdirən unikal iqtisadi modelini nəzərə alaraq beynəlxalq bazarlarda ümumi qəbul edilmiş qaydalara riayət etməməsi ilə bağlı narahatlıqlar üzərində cəmlənib.

2017-ci ilin avqust ayında Birləşmiş Ştatların Ticarət Nümayəndəliyinin Ofisi (USTR) Çinin 1974-cü il tarixli Ticarət Aktının 301-ci Bölməsinə uyğun olaraq texnologiya transferi, əqli mülkiyyət və innovasiya ilə bağlı hərəkətləri, siyasəti və təcrübələri ilə bağlı araşdırma başlatdı. Demək olar ki, Çinlə ticarət müharibəsinin toxumlarını səpdi.

Gərginlik 2018-ci ilin əvvəlində sürətlə artmağa başladı. ABŞ Çin məhsullarına, o cümlədən bütün günəş panelləri və paltaryuyan maşınlara 30% antidempinq rüsumları tətbiq etdi. Bunun ardınca qlobal polad və alüminium idxalına 25% tariflər tətbiq olundu, bu, milli təhlükəsizlik zəminində əsaslandırıldı və Çindən idxala əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Bundan sonra USTR 1974-cü il tarixli Ticarət Aktının 301-ci Bölməsinin araşdırmasına əsaslanaraq Çin idxalına geniş tariflər tətbiq etməyə başladı. 2018-ci ilin yayında 50 milyard dollarlıq maşın idxalına 25% tariflər, ardınca 2018-ci ilin oktyabrında 250 milyard dollarlıq sənaye təchizatına 10% tariflər tətbiq edildi. Daha sonra 2019-cu ilin mayında 15% tariflərdən əvvəl həmin mallara rüsumlar 25%-ə qaldırıldı. 2019-cu ilin sentyabrında daha 110 milyard dollarlıq istehlaka yönəldilmiş idxala tətbiq edildi. Çin ABŞ mallarına, nəqliyyat vasitələrinə, kənd təsərrüfatı məhsullarına, neft və təbii qaza və əsas avadanlıqlara ekvivalent tariflər tətbiq etdi [4].

ABŞ-ın Peterson Beynəlxalq İqtisadiyyat İnstitutunun məlumatına görə, 2019-cu ilin sonuna kimi ABŞ-ın Çindən idxalına təsirli (ticarət çəkisi) tarif 2018-ci ilin əvvəlindəki 3,1%-lə müqayisədə 21% təşkil edib. ABŞ 2018-ci ilin əvvəlindəki 8% ilə müqayisədə 20,9% təşkil edib [5].

Ticarət müharibəsinin tam təsirinin nəticəsini söyləmək hələ tez olsa da, ilkin sübutlar artıq bu müharibənin ABŞ iqtisadiyyatına ziyan vurduğunu göstərdi. Akademik tədqiqatlar nəticəsində ticarət müharibəsinin ABŞ-ın ÜDM artımını, rifahını və məşğulluğunu azaltdığı ortaya çıxdı. 2018-ci ilin sonuna qədər ABŞ iqtisadiyyatı üçün təxmin edilən xərclər 6,9-7,2 milyard dollar arasında dəyişdiyi və ticarət müharibəsinin ABŞ firmalarına bazar kapitallaşması baxımından 1,7 trilyon dollara başa gəldiyi ortaya çıxdı.

Siyasi spektrin hər iki tərəfindəki ABŞ siyasətçiləri, həmçinin Amerika ictimaiyyəti də Çinlə iqtisadi əlaqələrə şübhə ilə yanaşır. Pew Araşdırma Mərkəzinin sorğuları göstərir ki, amerikalıların 73%-i Çin haqqında mənfi fikirdədir. ABŞ Prezidenti Co Bayden, Trump administrasiyasının tariflərdən istifadəsini açıq şəkildə tənqid etsə də, tarifləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək ehtimalı az olsa da, o, tarifləri dərhal ləğv etməyəcəyini söylədi. Ehtimallardan biri Bayden administrasiyasının növbəti dörd il ərzində tarifləri tədricən geri qaytarmaq üçün Çin ilə danışıqlar aparmasıdır. Yüksək tarif maneələri və Bayden administrasiyası altında ticarət siyasətinin necə inkişaf edəcəyi də qeyri-müəyyən olaraq qalır. Növ-

bəti illər ərzində həyata keçiriləcək siyasət tədbirləri gələcək onilliklər üçün hər iki ölkə arasındakı iqtisadi münasibətləri yaxşı şəkildə formalaşdıra bilər.

Gələcəkdə ABŞ-Çin ticarət və iqtisadi münasibətləri ətrafında iki alternativ ssenarini formalaşdırmaq mümkündür: ya tariflər və ticarət gərginliyi qismən azalacaq, ya da onlar arasında gərginlik daha da güclənəcəkdir. Məhz buna görə də hər iki tərəf, ən azı iqtisadi sahədə heç bir problemin olmaması üçün əllərindən gələni edir, çünki dünya iqtisadiyyatı bu prosesdən ancaq xeyir görə bilər ki, bunu da bütün mütərəqqi dünya arzulayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Wang, Dong (2010), "China's Trade Relations with the United States in Perspective", 189 səh.

2. Kaan Yiğenoğlu, ABD-Çin Rekabeti Bağlamında "Tek Kuşak, Tek Yol" Projesinin Değerlendirilmesi, 2017, 183 səh.

3. Ekman, A. (2015), China in Asia: What is behinq the new silk roads?, French Institute of International Relations and OCP Policy Center, 32 səh .

4. https://www.uschina.org/sites/default/files/the_us-china_economic_relationship_-_a_crucial_partnership_at_a_critical_juncture.pdf

5. https://www.piie.com/research/piie-charts/us-china-trade-war-tariffs-date-chart

XÜLASƏ

Məqalədə "soyuq müharibə" bitdikdən sonra qloballaşan dünyada bipolyar sistemin monopolyar sistem tərəfindən əvəz edilməsi, Sovetlər İttifaqının süqutundan sonra yeni dünya nizamının formalaşması, bir çox dövlətlərin sürətli inkişafı və onlar arasında əməkdaşlıq haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda, burada qlobal nüfuz və rəqabət uğrunda mübarizə aparan ABŞ və ÇXR arasında iqtisadi aspektlərin hərtərəfli tədqiq olunması da geniş işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *ABŞ, ÇXR, SSRİ, Kommunist partiyası, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, investisiya, iqtisadi tənəzzül, soyuq müharibə, geosiyasət, demokratiya.*

ХАЙЯМ ИСМАИЛЗАДЕ
Бакинский Государственный Университет,
Кафедра международных отношений,
Доктор философских наук, и.о. доцента
Ekonika22@yahoo.com

Общая характеристика экономических аспектов американо-китайских отношений *в новейшее время*

В статье представлена информация о смене биполярной системы на монополярную в глобализированном мире после окончания холодной войны, формировании нового мирового порядка после распада СССР, бурном развитии многих государств и отношении между ними. При этом также широко освещается комплексное изучение экономических аспектов между США и КНР, которые борются за глобальное влияние и конкуренцию.

Ключевые слова: *США, КНР, СССР, Коммунистическая партия, Всемирная торговая организация, инвестиция, экономический спад, холодная война, геополитика, демократия.*

KHAYYAM ISMAYILZADEH
Baku State University,
Department of International Relations,
Doctor of Philosophy in Political Science, Acting Associate Professor
Ekonika22@yahoo.com

General characterization of economic aspects in US-PRC relations in modern times

The article provides information on the replacement of the bipolar system by the monopolar system in the globalized world after the end of the Cold War, the formation of a new world order after the fall of the Soviet Union, the rapid development of many states and cooperation between them. At the same time, a comprehensive study of the economic aspects between the United States and the PRC, which are fighting for global influence and competition, is also widely covered.

Key words: *USA, PRC, USSR, Communist party, World Trade Organization, investment, economic recession, cold war, geopolitics, democracy.*

UOT 32

QURUMLARIN KORPORATİV SOSİAL MƏSULİYYƏT (KSM) İŞİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN (PR-ın) ROLU

ANAR ŞÜKÜROV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası İnzibati İdarəetmə fakültəsinin dekan müavini, doktorant

E-mail: anar-shukurov2015@list.ru

Korporativ Sosial Məsuliyyət anlayışı ilk dəfə 1926-cı ildə Klark tərəfindən istifadə edilmişdir və o, müəssisələrin cəmiyyət qarşısında öhdəliklərinin olduğunu bildirmişdir [8, s.138]. Korporativ Sosial Məsuliyyət anlayışı keçmişdən bu günə qədər bir çox şəkildə müəyyən edilmişdir. Belə ki, Korporativ Sosial Məsuliyyət anlayışının korporativ vətəndaşlıq, iş etikası və sosial performans kimi bir çox anlayışlarla əlaqəsi, oxşarlığı və fərqliliyi vardır.

KSM 1990-cı illərin ortalarından etibarən davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda müəssisələrin rolunun yenidən nəzərdən keçirilməsi həmçinin dəyişən sosial gözləntilərə qurumların verdiyi cavablar kimi də müəyyən edilmişdir [7, s.315].

Həmçinin KSM, qloballaşan dünyada müəssisələrin rollarının diferensiallaşdırılmasını və müəyyən mənada müəssisələrin dövlətə dəstək verməsi zərurətini ifadə edir. Kilcullen və Kooistra yazırlar ki, KSM biznesə aid edilən mənəvi öhdəlik səviyyəsidir [5, s.162].

Korporativ Sosial Məsuliyyət cəmiyyətin və ətraf mühitin qorunmasına və inkişaf etməsinə yönələn könüllü davranış mədəniyyətidir [11, s.11]. Korporativ Sosial Məsuliyyət konsepsiyasında qurumun əməkdaşlıq etdiyi təşkilatlarla münasibətdə məsuliyyət, istehlakçılara, öz əməkdaşlarına qarşı məsuliyyətlilik, qurumun ekoloji məsuliyyəti, həmçinin qurumun bütün cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyət məsələləri öz əksini tapır.

KSM-də əsas olan başlıca xarakterik xətt könüllülükdür ki, bu da, faktiki olaraq xeyriyyəçiliyin sinonimidir. Yəni ki, burada biznes kompaniyası daxili və xarici mühit qarşısında olan məsuliyyətini dərk edir və öz gəlirlərinin bir hissəsini ictimai ehtiyaclara sərf edir. Qurumların Korporativ Sosial Məsuliyyət fəaliyyətləri həmin regionun sosial, ekoloji, iqtisadi fəaliyyətinə yardım edir. Həmçinin KSM həm həmin bölgənin, həm qurumun özünün və həm də bütün cəmiyyətin davamlı inkişafına kömək etmiş olur.

KSM-in zəruri olması qurumların tələbatının resurs bazasının öz həyat fəaliyyəti üçün sosial iqtisadi sistem kimi təmin etmək baxımından meydana çıxır [11, s.28]. Çünki bu hər şeydən əvvəl əmək resurslarıdır və onların (korporasiyalar) rəqabət mühitində inkişafının əsas amillərindəndir. Korporasiyaların iqtisadi münasibətlərində müasir tendensiyalar onların artım dinamikasını əks etdirir. Müasir dövrümüzdə artan rəqabət mühiti, istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, istehlakçı uğrunda mübarizə və məhsulun keyfiyyəti müəssisələrin idarəetmə məsələlərində bu mövzuların yenidən kompleks şəkildə gözdən keçirilməsini məcburi edir.

KSM konsepsiyasına ən çox qəbul edilən yanaşmalardan birini ortaya qoyan Karroll, 2006-cı ildə Buxholtz ilə birlikdə KSM-ə belə bir tərif vermişlər: “Müəssisənin sosial məsuliyyəti müəyyən bir zamandakı iqtisadi, hüquqi, etik və istəyə bağlı (xeyirxahlıq da daxil olmaqla) sosial gözləntiləri əhatə edir” [1, s.35]. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, Karroll və Buxholtza görə, KSM gəlirliliyin, qanunlara tabe olmağın, etik davranmağın və yaxşı korporativ vətəndaş olmağın məcmusudur. Müəssisələr bu vəzifələri aşağıdan yuxarıya deyil, eyni vaxtda yerinə yetirməlidirlər.

Korporativ sosial məsuliyyət bir təşkilatda bir və ya iki funksiya ilə əlaqələndirilə bilən tətbiq deyil, KSM qurumun biznes sistemidir həmçinin qurumun bütün varlığına aid olan cəmiyyətin düşüncəsidir [10, s.423]. Bu səbəbə görə də qurumlar həyata keçirdikləri hər fəaliyyətdə, ünsiyyətdə olduğu kütlə ilə bütün münasibətlərdə sosial məsuliyyət ideyası ilə hərəkət etməlidirlər.

İctimaiyyətlə əlaqələr anlayışı haqqında bir çox təriflər verilmişdir. Bu təriflərin çox hissəsində ünsiyyət anlayışı mərkəzi yer tutur. Bu baxımdan demək olar ki, ictimaiyyətlə əlaqələrin tərifində qarşılıqlı əlaqənin və qurum və onun işçiləri arasında ümumi zəmin yaradılmasının nəzərdə tutulduğu bir ünsiyyət prosesinə diqqət yetirən konseptuallaşdırma mövcuddur. Buna görə də, sosial məsuliyyət təcrübələri qurum və onun hədəf auditoriyası arasında ümumi

Cədvəl 1. Korporativ Sosial Məsuliyyətin dörd tərkib elementi [1].

Məsuliyyət növü	Sosial gözlənti	Xüsusiyyətləri
İqtisadi	Yerinə yetirilməsi vacib	• Mənfəətlilik • Satışları artırmaq və xərcləri azaltmaq • Strateji qərarların qəbulu • Şirkət siyasətinə diqqət yetirmək • İnvestorların investisiyalarından adekvat və cəlbedici gəlir əldə etmələrinin təmin edilməsi
Hüquqi	Yerinə yetirilməsi vacib	• Bütün qanun və qaydalara əməl etmək • İstehlakçıların, ətraf mühitin və işçilərin hüquqlarını qoruyan bütün qanuni qaydalara əməl etmək • İmzalanmış bütün müqavilə və razılaşmalara əməl etmək • Malların və xidmətlərin təminat və zəmanət şərtlərinə riayət etmək
Etika	Yerinə yetirilməsi gözlənilən	• Şübhəli proqramlardan yayınmaq • Qanuna tabe olmaqla yanaşı, mənəvi gözləntiləri qarşılamaq • Qanunu yerinə yetirilməli olan davranışları qəbul etmək və tələblərdən yüksək davranmaq • Düzgün, ədalətli və vəziyyətə uyğun davranmaq • Etik liderlik
Xeyriyyəçilik	Yerinə yetirilməsi gözlənilən/ Arzu edilən	• Yaxşı vətəndaşlıq • Cəmiyyətdən aldığımızı cəmiyyətə qaytarmaq • Korporativ yardımlar etmək • Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət kimi mövzularda cəmiyyətə dəstək verən proqramları həyata keçirmək • Cəmiyyətin rifahı üçün çalışmaq • Könüllü işlər aparmaq.

zəmin yaratmağa mühüm təsir göstərir. Bernays ictimaiyyətlə əlaqələr və sosial məsuliyyətin eyni mənada işlənə bildiyi fikrini müdafiə edirdi [4, s.55].

XX əsrin başlanğıcında İctimaiyyətlə əlaqələr peşə kimi dəyər qazanmış, ancaq ötən əsrdə ictimaiyyətlə əlaqələrə yanaşmalar davamlı dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Müasir dövrümüzdə bir tərəfdən qurumların fəaliyyət sahələri genişlənməyə davam edərkən, digər tərəfdən də kommunikasiya texnologiyalarındakı sürətli inkişaf və xüsusən də kommunikasiya texnologiyalarının dəyişməsi insanların məlumatı daha asan əldə etməsinə şərait yaratmış və buna uyğun olaraq bu sahədə güclü bir maariflənmə olmuşdur [3, s.196]. Bunlar da hədəf kütlələrin qurumların sosial-korporativ fəaliyyətləri haqqında məlumatlı olmalarına səbəb olmuşdur. Bu nöqtədə qurumların hədəf auditoriayaları təşkilatlardan texniki və ya iqtisadi aktivləri ilə yanaşı, sosial məsələlərə də həssaslıq göstərmələrini gözləyirlər [2, s.133].

Qurumlar yalnız əmtəə və xidmətlər əsasında mənfəət əldə edən və iqtisadi məsuliyyət daşıyan təşkilatlar deyildir. Onlar dünyanı yaşam üçün daha əlverişli etmək, cəmiyyəti inkişaf etdirmək və məhdud resursların davamlılığını təmin etmək baxımından ekoloji və sosial məsuliyyət daşıyan strukturlardır [13, s.34]. Başqa sözlə ifadə etsək, müasir dövrümüzdə qurumların fəaliyyətlərində sosial məsuliyyət praktikaları ön plana çıxmaqdadır. Çünki qurum daxili uyğunluq qədər qurumun xarici uyğunluğu da vacib məsələ kimi başa düşülməkdədir. Müəssisələr başa düşürlər ki, onların təkcə iqtisadi aktiv kimi gəlir əldə etməkdən əlavə, cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri də vardır [9].

İctimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətin inkişafının ilk günlərindən aparıcı mütəxəssislər arasında sosial məsuliyyət praktikasında PR-ın roluna böyük diqqət yetirilmişdir. Korporativ PR-ın qurucularından biri olan Artur Peyc demokratik cəmiyyətdə bütün şirkətlərin dövlətin icazəsi ilə işə başladığını və ictimaiyyətin razılığı ilə varlığını davam etdirdiyini vurğulamış və bu çərçivədə dürüstlüyün açıq və məqsədyönlü ünsiyyətin vacibliyini bildirmişdir [6].

1980-ci ildə Edvard Bernays Boston Universitetində Jurnalistika Təhsili Assosiasiyasının toplantısında "İctimaiyyətlə əlaqələr sosial məsuliyyət təcrübəsidir və Amerikanın gələcəyinin açarıdır" şərhini vermişdir [12].

Korporativ Sosial Məsuliyyət tədqiqatlarının uğrunda və onların maraqlı tərəfləri ilə möhkəm əlaqələrin qurulmasında İctimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyəti çox mühüm rol oynayır. KSM-nin uğuru və maraqlı tərəflərin KSM fəaliyyətlərində iştirakı qurumların həm daxili, həm də xarici maraqlı tərəflərlə əlaqə saxlamağını məcburi edir. Məhz elə bu effektiv ünsiyyət ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyəti vasitəsilə əldə edilir. Buna görə də qurumlarda KSM tədqiqatları ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislərin vəzifəsidir və daha çox ictimaiyyətlə əlaqələr şöbələri tərəfindən həyata keçirilməkdədir.

Son zamanlar Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) media vasitəsilə qurumların kommunikasiya və İctimaiyyətlə Əlaqələr üzrə məsul şəxsləri tərəfindən dilə gətirilən, məşhurlaşdırılan və cəmiyyətə öyrədilən bir anlayış olsa da, onu İctimaiyyətlə Əlaqələr fəaliyyətinin bir funksiyası və ya vasitəsi kimi görmək düzgün deyil. KSM yanaşması təşkilatın ümumi dünyagörüşü ilə müəyyən edilir və həmin mentalitetin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hər hansı bir qurumda KSM kommunikasiyasının tək bir şöbənin və ya şəxsin işi olduğunu söyləmək düzgün deyildir. Ancaq İctimaiyyətlə Əlaqələr və ya Korporativ Ünsiyyət adı altında fəaliyyət göstərən bölmələrin KSM ünsiyyətində əsas rol oynayan kommunikasiya strategiyalarının yara-

dılması, həyata keçirilməsi və nəzarəti üçün məsuliyyət daşıdıqları danılmaz faktdır.

İctimaiyyətlə əlaqələr şöbələri sosial məsuliyyət tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi vəzifəsini öz üzərinə götürür. Lakin demək olar ki, onun əsas vəzifəsi bu maarifləndirməni institusional struktur daxilində yaratmaqdır. Reallıqda ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssislərinin gördüyü iş sosial məsuliyyətin idarəetmə qərarlarına daxil edilməsi üçün qurumu səfərbər etməkdir.

İctimaiyyətlə əlaqələr qurumun bir parçası olaraq ətraf mühiti və qeyri-hökumət təşkilatları ilə ünsiyyəti təmin edir. Bu baxımdan qurumun KSM barəsində məlumatlılığını artırır. Dolayısı ilə cəmiyyət üçün təhsil, ətraf mühit, sağlamlıq, işsizlik kimi məsələlərdə qurumun fəal rol almasına şərait yaradır.

Başqa sözlə ifadə etsək, qurum və onun hədəf qrupları arasında qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq və uzlaşma kimi prinsipləri hədəfləyən ictimaiyyətlə əlaqələr qurum daxilində sosial məsuliyyət anlayışının qurulmasına səbəb olur [2, s.134].

İctimaiyyətlə Əlaqələr və KSM arasındakı əlaqə ilə bağlı olan bu yazıda KSM-in qurumun ümumi missiyası və dünyagörüşü əsasında qurulmuş bir anlayış olduğu və İctimaiyyətlə Əlaqələrin KSM kommunikasiyasında əsas açar rol oynadığı qənaətinə gəlinmişdir.

Sosial məsuliyyət anlayışı qurumun mahiyyətini əks etdirən bir iş və davranış nümunəsi olduğuna görə müxtəlif hədəf qrupları tərəfindən düzgün başa düşülməsi lazımdır. Bu işlər ictimaiyyətlə əlaqələr bölməsi tərəfindən diqqətlə idarə edilməlidir. Bütün PR fəaliyyətində olduğu kimi KSM işində də ilk addım olaraq hədəflər müəyyən edilməzdən və planlar qurulmazdan əvvəl araşdırma işinin aparılmasıdır. Bu istiqamətdə mövcud vəziyyəti müəyyən etmək üçün müxtəlif hədəf qruplarının həmin quruma qarşı sosial məsuliyyət qavrayışı ölçülməlidir.

KSM tədqiqatlarının uğurlu olmasında ictimaiyyətlə əlaqələr böyük rola sahibdir. Əvvəldən sona kimi təsirli ünsiyyətə ehtiyacı olan və müvəffəqiyyəti maraqlı tərəflərlə yaxşı münasibətdən asılı olan KSM tədqiqatları ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyəti tətbiq edənlərin töhfələri ilə həyata keçirildikdə həm maraqlı tərəflərə, həm cəmiyyətə, həm də qurumlara daha çox fayda verir. Buna görə də ictimaiyyətlə əlaqələr şöbələrinin proqramlarında KSM mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Carroll, A.B., Buchholtz, A.K., (2006). Business & Society – Ethics and Stakeholder Management, USA, Thomson Corporation South-Western.

2. Göksel, Ahmet B., (2010). Stratejik Halkla İlişkiler Yönetimi, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 268 s.

3. Görpe, Semra., (1999). "Yeni Millennium'da Halkla İlişkiler: Toplumsal Sorumluluğa Geri Dönüş" başlıklı çeviri için giriş yazısı, İstanbul İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 9, s.193-203.

4. Gruning, James E. and Hunt Todd., (1984). Managing Public Relations, Wardswordh – Thomson, USA, 576 p.

5. Kilcullen, M ve Kooistra, J.O., (1999) At Least Do No Harm: Sources on the Changing Role of Business Ethics and Corporate Social Responsibility, Reference Services Review, 27(2), 158–178.

6. Kim, S.Y., Reber, B.H., (2007). How Public Relations Professionalism Influence Corporate Social Responsibility. Sözlü Bildiri, International Communication Association 2007 Annual Meeting, P1-29.

7. Morimoto, R., Ash, J. , Hope, C., (2005). Corporate Social Responsibility Audit: From Theory to Practice. Journal of Business Ethics, 62, 315-325.

8. Nikolaeva, R ve Bicho, M., (2011) The Role of Institutional and Reputational Factors in the Voluntary Adoption of Corporate Social Responsibility Reporting Standards, Journal of the Academy of Marketing Science, 39 (1), 136-157.

9. Okay A, Ayla O. (2007). Halkla İlişkiler Kavram Strateji ve Uygulamaları, Der Yayınları, İstanbul.

10. Okay, A. (2014). Halkla İlişkiler Kavram, Strateji ve Uygulamaları / A.Okay, A.Okay. - İstanbul: Der Yayınları, - 608 s.

11. Quliyev R. Korporativ Sosial Məsuliyyət, Dərslik, Bakı 2017, 296 s.

12. Stone, J. D. (2005). Public Relations and Public Responsibility. Public Relations Quarterly, 50 (1), 31-34.

13. Ural, Ebru G. (2006). Stratejik Halkla İlişkiler Uygulamaları, Birsen Yayınevi, İstanbul, 211 s.

XÜLASƏ

Bu məqalədə İctimaiyyətlə əlaqələr və Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) arasındakı əlaqəyə diqqət yetirilmişdir. Korporativ Sosial Məsuliyyət anlayışının formalaşmasında, bu vəzifələrin həya-

ta keçirilməsində və tərəflər arasında effektiv ünsiyyətin təmin edilməsində mühüm rol oynayan İctimaiyyətlə əlaqələr, qurum və hədəf auditoriya arasında körpü rolunu oynayır. Həmçinin İctimaiyyətlə əlaqələr Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) tədqiqatlarının uğurlu olmasında və qurumun maraqlı tərəfləri ilə möhkəm əlaqələrin qurulmasında çox vacib bir ünsürdür.

Açar sözlər: *İctimaiyyətlə əlaqələr, Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM), Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) tədqiqatları, İctimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyəti, idarəetmə.*

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена взаимосвязи между связями с общественностью и корпоративной социальной ответственностью (КСО). Связи с общественностью, играющие важную роль в формировании концепции Корпоративной социальной ответственности, в реализации этих задач и в обеспечении эффективной коммуникации между сторонами, выступают мостом между учреждением и целевой аудиторией. Кроме того, связи с общественностью являются очень важным элементом успеха исследований в области корпоративной социальной ответственности (КСО) и построения прочных отношений с заинтересованными сторонами организации.

Ключевые слова: *связи с общественностью, корпоративная социальная ответственность (КСО), исследования корпоративной социальной ответственности (КСО), деятельность по связям с общественностью, управление.*

SUMMARY

This article focuses on the relationship between Public Relations and Corporate Social Responsibility (CSR). Public relations, which plays an important role in the formation of the concept of Corporate Social Responsibility, in the implementation of these tasks and in ensuring effective communication between the parties, acts as a bridge between the institution and the target audience. Also, public relations is a very important element in the success of Corporate Social Responsibility (CSR) research and building strong relationships with the organization's stakeholders.

Keywords: *Public relations, Corporate Social Responsibility (CSR), Corporate Social Responsibility (CSR) studies, Public relations activity, management.*

UOT 321;323

SOSİAL XİDMƏTƏ DAİR YENİ YANAŞMALAR: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

ORCİD İD 0009-0001-1354-2701

CEYRAN RƏHMƏTULLAYEVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət qulluğu və kadr siyasəti kafedrasının dissertantı,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Sosial-mədəni fəaliyyət kafedrasının müəllimi
E-mail: ceyran_8@yahoo.com

Problemə giriş. Sosial xidmətlə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının hökümətinin daima diqqət mərkəzindədir. İctimai münasibətlər mürəkkəbləşdikcə insanların tələbatlarının artması, maraqlarının inkişafı ictimai həyatın da bu tələbatların ödənilməsini təmin edən sahələrini genişləndirir. İlk növbədə, müstəqillik dövründə cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişiklikləri qeyd etmək yerinə düşər. Qonşu işğalçı ölkə Ermənistanla uzunmüddətli münaqişə nəticəsində qısa zamanda minlərlə insanın öz əzəli torpaqlarında yaşamaq, işləmək hüququnu və statusunu itirməsi Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi üzrə dövlət orqanlarında mühüm struktur dəyişikliklərinə səbəb olub. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi ehtiyacı olanların mənzil ilə, işlə, davamlı təhsil, tibbi xidmət, ümumiyyətlə lazımi şəraitlə təmin edilməsi və s. istiqamətində xeyli işlər görmüşdür.

Bu istiqamətdə mühüm işlər görülüb və indi də görülür. İllər ərzində bu istiqamətdə sosial xidmət müxtəlif forma və istiqamətlər üzrə aparılaraq zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. Eyni zamanda göstərilən sosial xidmətlər həm hüquqi, həm də maddi xarakter şəklində özünü formalaşdırırdı. Nəticədə qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün onların yeni şəraitə uyğunlaşması sahəsində bütün iş sahələrini tənzimləyən mühüm qanunvericilik bazası formalaşdırılıb. Həyat göstərdi ki, iş düzgün istiqamətdə gedir. Bu kateqoriyadan olan insanların ailələrində başqa, yeni səviyyədə sosial xidmətlərə ehtiyacı olan yeni nəsillər yetişdi. Bunlar iş yerləri, bütün səviyyələrdə təhsil almaq və işləmək imkanı, karyera yüksəlişi, zəngin asudə vaxt keçirmək, sağlam həyat sürmək və s. kimi sahələri əhatə edirdi.

İllər keçdikcə sosial xidmət nəinki müəyyən kateqoriyalı insanları əhatə etməyə başladı. Məsələn, məcburi köçkünlərlə yanaşı, əlillər, ekstremal vəziyyətə düşənlər və s. bu qəbildən olan insanlar da bu kateqoriyaya daxil olur. Yaşamaq şəraiti dəyişdikcə hər bir sosial qrupun nümayəndələri öz ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif imkanlardan istifadə edirlər. Hər şeydən əvvəl bu, gündəlik həyat və istirahət sahəsi, xidmət sahələridir. Texnologiyaların inkişafı, yeni texniki qurğular sayəsində bu sahələrin işinin təkmilləşdirilməsi sosial fəaliyyətin müxtəlif sahələrində xidmət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin fəal artımına şərait yaratmışdır. Hər bir insan uğur qazanmağa, firavanlığa, sağlam olmağa, yaxşı karyera qurmağa və cəmiyyətdə hörmət sahibi olmağa çalışır.

Bu baxımdan siz həm ödənişli, həm də pulsuz olaraq müxtəlif keyfiyyətli sosial xidmətlər əldə edə bilərsiniz. Sosial xidmətlər çox müxtəlifdir, çünki bazar iqtisadiyyatı qanun çərçivəsində azad rəqabət üzərində qurulub. Eyni zamanda, kiçik və orta biznesin də inkişaf etməsi üçün inhisarçılığın imkanları məhdudlaşdırılır. Bu şəraitdə sosial xidmət həm dövlət, həm də özəl xidmətlər səviyyəsində təkmilləşir və inkişaf etdirilir.

Qeyd edək ki, tibb sahəsi, ailə-məişət adət-ənənələri, insanların və yüklərin daşınması və s. ilə bağlı xidmətlər sürətlə inkişaf edir. Qeyd edək ki, xidmət sahəsinin inkişafı əhalinin məşğulluğuna da müsbət təsir göstərir. Müəyyən xidmətlərə tələbatın artması bu xidmətlər üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasının da artmasına səbəb olur. Bu baxımdan, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin peşə təhsilinin inkişafı ilə bağlı proqramı maraq doğurur. Peşə təhsilinin bu formasının bütün fəaliyyət sahələrini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirən bütöv bir təşkilatlar kompleksi yaradılmışdır. Bu, gənclərə əmək bazarında özlərini reallaşdırmaq, istedadlarını göstərmək, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaq imkanı yaradır. Peşə təhsili əsasında əlavə təhsil almaq imkanı var və bir çox gənclər bu imkandan lazım olduğu kimi istifadə edirlər.

Xidmət sektorunun və bütövlükdə sosial xidmətlərin inkişafı cəmiyyətin sosial strukturunda, istər dövlət səviyyəsində, istərsə də özəl sektorda müəyyən xidmətləri yerinə yetirən peşəkar təlim keçmiş mütəxəssislərdən ibarət bütöv qrupları formalaşmaqda özünü göstərir. Məsələn, gənclərin ali məktəbə daxil olmağa hazırlanmasında repetitorluğun böyük rolunu qeyd etmək lazımdır. Geniş repetitorluq ins-

titutunun formalaşmasına ictimai rəy müsbət reaksiya verməsə də, eyni zamanda, bu gün Azərbaycanda sosial təhsil xidmətlərinin bu sahəsinin rolu kifayət qədər yüksəkdir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Hər bir ölkədə yaşayış səviyyəsindən asılı olaraq sosial xidmət göstərilir, eyni zamanda bu sahə tədqiqatçıların aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Göstərilən xidmətlərin spektrindən asılı olaraq bu sahənin səmərəliliyi, burada formalaşan xidmət modelləri öyrənilir, bunun da əsasında inkişaf perspektivləri, səmərəliliyinin artırılması yolları təyin edilir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sosial qrupların hər birinə, tələbatlarından və sosial vəziyyətlərindən asılı olaraq belə xidmət göstərilir. Məsələn, "tədqiqat və qiymətləndirmə nəticələri göstərir ki, aztəminatlı ailələr və onların uşaqları həqiqətən də məktəb əsaslı proqramlar vasitəsilə lazımi səhiyyə xidmətlərinə çıxış əldə edirlər. Yeniyetmələr arasında ən çox ehtiyacı olanlar (yüksək riskli davranışlarla ölçülür) xidmətlərdən ən çox istifadə edirlər. Məktəb əsaslı səhiyyə xidmətlərindən istifadə edənlərin tibbi sığortaya sahib olma ehtimalı digərlərinə nisbətən daha azdır. Psixi sağlamlıq və stomatoloji xidmətlər xüsusilə marjinal resursları olan icmalarda tələb olunur; bununla belə, məktəblərdəki klinikalarda əvvəllər sənədləşdirilməmiş bir çox xroniki xəstəliklər (astma, ürək problemləri) aşkar edilir" [1]. Tədqiqat nəticəsində həm də problemlə bağlı olaraq faydalı və vacib tövsiyələr verilir:

1. Potensialın zəif olduğu yerlərdə, əsas nəticə tədbiri kimi qeyri-dövlət provayderlərinə xidmətlərin göstərilməsi üçün hökumət vasitəsilə işləməyi nəzərdən keçirin.

2. İradə çatışmazlığı olan yerdə donorları əlaqələndirmək, dövlət və qeyri-dövlət provayderlərini idarə etmək üçün qeyri-dövlət mexanizmindən (BMT-nin müqayisəli üstünlüyü var) istifadə edin. Təhvil verilməsini asanlaşdırmaq üçün dövlət sistemləri ilə uyğunlaşın.

3. Həm potensialın, həm də iradənin zəif olduğu yerlərdə, xidmətlərin çatdırılmasına daha uzunmüddətli, proqramlı yanaşmaq üçün humanitar aktorlarla işləyin.

4. Resursları icma səviyyəsinə endirmək, xidmətlərə tələbi stimullaşdırmaq, xidmət təminatçılarına nəzarət etmək və müsbət siyasi və sosial dəyişiklikləri təşviq etmək üçün yerli strukturlarla işləyin.

5. Tələb tərəfində, zəifliyi azaldan və yoxsulların xidmətlərə çıxışını asanlaşdıran sosial müdafiə tədbirlərini nəzərdən keçirin [2].

Sosial işin həyata keçirilməsi yollarının təhlili ilə bağlı da maraqlı təkliflər irəli sürülür (uyğun metod və müdaxilə seçilməsi, sosial işçilərin istifadə etdiyi ən yaxşı 5 metod, 8 ən yaxşı sosial iş müdaxiləsi, sosial iş və məişət zorakılığı: 4 faydalı metod) [3].

Ümumi bir qənaət də çıxarılır ki, "bir çox cəhətdən sosial iş elm sahəsidir. Sosial işçilər müştərilərinə rəhbərlik edə bilər, lakin onlar öz fikirləri və ya üslublarına əsaslanaraq öz təcrübələrini həyata keçirmirlər. Bunun əvəzinə, sosial işçilər klinik təcrübəni metodoloji şəkildə necə həyata keçirdiklərini bildirmək üçün tədqiqata əsaslanan xüsusi klinik nəzəriyyələri öyrənirlər. Əslində, klinik sosial işçilər bu nəzəriyyələri tam başa düşmək və terapevtik təcrübə modellərinə yiyələnmək üçün həm bakalavr, həm də magistr dərəcəsi almalıdırlar. Əsas olaraq sosial iş "mühitdəki şəxs" (PIE) nəzəriyyəsinə diqqət yetirir. Bu, müştəriləri öz psixososial kontekstləri daxilində nəzərdən keçirir və sosial iş təcrübəsinin mikro, mezzo və makro səviyyələri ilə əlaqələndirilir. Bu təlimat hər bir nəzəriyyə və təcrübə modelinin PIE nəzəriyyəsi daxilində necə işlədiyini araşdırır" [4].

Bir çox tədqiqatlarda əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin formalaşdırılması meyarları və onun qurulmasının əsasları beynəlxalq müqavilə və sazişlər, habelə xarici ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla təhlil edilir [5, s.214].

Tədqiqatların əsasında həm də yerli və beynəlxalq hüquq səviyyəsində sosial xidmətlə bağlı insan hüquqlarının müdafiəsinin əsasları təyin edilir: "Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 102 saylı "Sosial təminatın minimum standartları haqqında" Konvensiyasına uyğun olaraq, əhalinin sosial müdafiəsinin əsasını sosial təminat təşkil edir ki, onun da məqsədləri aşağıdakılardır: sosial və iqtisadi tərəqqinin təşviqi, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi. insanların rifahı və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, insan hüquqlarının qorunması" [6].

Eyni zamanda sosial xidmət problemləri siyasi proseslər müstəvisində də təhlil olunur [7].

Azərbaycanda sosial xidmətlə bağlı geniş hüquqi baza yaradılmışdır [8; 9; 10]. Məsələn, Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda sosial xidmətin formaları, növləri, sosial xidmət haqqının ödənilməsi, burada könüllü fəaliyyət, sosial xidmət göstərilməsinə nəzarət, stasionar, yarımstasionar (günərzi) sosial xidmət, sosial-məsləhət yardımı və s. kimi mühüm sahələr öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, bu sosial fəaliyyət sahəsinin elmi-nəzəri və praktiki təhlili və əsaslandırılması üçün kifayət qədər möhkəm zəmin vardır.

Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi ilə bağlı vurğulanır ki, "çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi şəxslərin hüquq və azadlıqlarına riayət olunması, şərəf və ləyaqətinə hörmət, tolerantlıq, diskriminasiyaya və stiqmatizasiyaya yol verilməməsi, bərabər imkanların təmin edilməsi, humanizm və konfidensiallıq prinsipləri əsasında həyata keçirilir" [9].

Digər tərəfdən, bu sahədə fəaliyyəti daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək üçün xüsusi layihə-proqram tətbiq olunur [10]. Beləliklə, bu sahədə həm aparılan elmi araşdırmalar, həm də qəbul olunmuş dövlət sənədləri göstərir ki, sosial xidmət istiqaməti həyatımızın vacib sahələrindən biridir və buraya diqqət daimi olmalıdır.

Məqsəd və vəzifələr. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda sosial xidmətin mövcud vəziyyətini, onun elmi-hüquqi əsaslarını, sosial xidmətin tətbiqi aspektinin həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə inkişaf etdirilməsi imkanlarını təhlil etməkdir. Həyatın müəyyən sahələri çərçivəsində sosial xidmətin müxtəlif aspektləri nəzərdən keçiriləcək.

Metodlar. Tədqiqat metodu elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili, Azərbaycanda müstəqillik illərində bu istiqamətdə atılan hüquqi baza və konkret addımlardır.

Əsas hissə

Sosial xidmət fəaliyyət sahəsi kimi və onun inkişaf yolları. Əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsinin xarakterini və imkanlarını müəyyən etmək üçün sosial inkişaf dövrünü, hər hansı bir cəmiyyətin imkanlarını, habelə bu xidmətlərin keyfiyyətini və səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Coğrafi şəraitdən, iqlimdən, əhalinin sayından, cəmiyyətin siyasi təşkilindən və mədəni göstəricilərdən asılı olaraq xidmətlərə olan tələbat formalaşır ki, bu da praktikada müəyyən şəkildə həyata keçirilir. Bu baxımdan sosial yardımın, ümumilikdə sosial xidmətlərin göstərilməsi imkanlarından necə istifadə olunduğunun tarixini asanlıqla izləmək olar. Cəmiyyətin inkişafı, onun bir dövrdən digərinə keçidi ilə xidmətlərlə bağlı sosial xidmətlər sistemi müxtəlif formada formalaşmışdır.

Azərbaycanın da mənsub olduğu şərq cəmiyyətlərində münasibətlər kollektivizm, qarşılıqlı yardım, İslam dinini qəbul etdikdən sonra da şəriət əsasında qurulmuşdur. Bütün bunlar qarşılıqlı yardımdan ibarət idi. Məsələn, qazanılanın onda birinin ictimai ehtiyaclara verilməsi, otlaqların, su anbarlarının, əkin sahələrinin və s. ümumi istifadə üçün olması - bütün bunlar sosial yardım sistemində və qarşılıqlı sosial xidmətlərin göstərilməsində öz əksini tapmışdır.

Eyni zamanda, bu məqalənin əvvəlində artıq qeyd edildiyi kimi, insanların ehtiyac və maraqları, yaşayış şəraiti və mədəni dəyərlərin məcmusu, təhsil səviyyəsi, miqrasiyanın xarakteri, dünyanın ayrı-ayrı regionları arasında kommunikasiya əlaqələri, ölkələr və sair də dəyişdi. Bütün bunlar insanların ehtiyaclarında iz buraxdı və müvafiq olaraq göstərilən xidmətlərin xarakteri və formaları dəyişdi. Deməli, ənənəvi cəmiyyət şəraitində insanlar məişətdə, ayinlərin, bayramların keçirilməsində və s. ümumi şəkildə işlər görürdü. Kənd yerlərində bu, ayrı-ayrı buğda sahələrinin xırmanının qonşuların köməyi ilə aparılmasında ifadə olunurdu. Qonşular da müxtəlif məhsul növlərini bir yerdə toplayır, ev tikir, toy şənliklərinin, yaş mərasimlərinin təşkilində və s. yaxından iştirak edirdilər. Yəni xidmətlər kollektiv şəkildə həyata keçirilirdi. Belə yardımın adət və ənənələri formalaşmışdır ki, bu gün də yaşayır.

Bu əsasda ehtiyacların və sosial xidmətlərin formalaşması üçün ən güclü stimullardan biri bilikdir. İnsan sosial bir varlıq kimi öz dünyagörüşünü genişləndirir, dünya məkanında hərəkət edir, sosial qruplar şəklində təşkilatlanır, yeni fəaliyyət sahələri yaradır. Beləliklə, o, sosial varlıq kimi təkmilləşir, onda yeni motivasiyalar, dünyaya yeni münasibət formalaşdırır. Bu proses ictimai əmək bölgüsünün baş verdiyi dövrdən xüsusilə sürətlənmiş templə davam etmişdir. İnsanın mənəvi həyatı da ehtiyacların inkişafı üçün zəngin imkanlar və onların ödənilməsi üçün şərait yaradırdı. Bunlar elm, incəsənət, ədəbiyyat, din, təhsil sistemi və s. olmuşdur. İnsanın yaşayış yeri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyiniz kimi, insanlar qədim zamanlardan həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün zəngin şərait olan çayların və dənizlərin sahillərində, dağların ətəyində, meşələrdə məskunlaşıblar. Bundan əlavə, bu şərait mənəvi sferanın, dilin, təfəkkürün inkişafına, elmi kəşflərə də təsir göstərmişdir. Bütün bunlar həm də infrastrukturun inkişafına, sosial münasibətlərin zənginləşməsinə, cəmiyyətin sosial strukturunun mürəkkəbləşməsinə xidmət edirdi.

Bütün bunlar insan şəxsiyyətinin daxili məzmununa, onun emosional dünyasının mürəkkəbləşmə-

sinə, etik-estetik tələbatlarının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Yəni müəyyən müddətdən sonra insanın mənəviyyatı daha da zənginləşdi və buna görə də ehtiyaclar zənginləşdi, onları ödəmək yolları axtarıldı. Buna görə də məbədlər, universitetlər, şəhərlər tikildi, insanlar macəra axtarışında, yeni biliklər axtarışında dünyanın hər yerinə səyahət etdilər.

Zaman keçdikcə sosial xidmət yalnız insanların müəyyən ehtiyaclarını ödəmək imkanı kimi formalaşmadı. O, sosial təminat yolu kimi işləməyə başladı. Və bildiyiniz kimi, sosial təminat ilk növbədə müəyyən xüsusi ehtiyacları olan insanlara ünvanlanır. Bu, aşağı həyat səviyyəsi, sağlamlıq problemi, ekstremal vəziyyət və s.-dir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün hər bir ölkədə sosial xidmət sistemi ilk növbədə risk qrupunun, əlilliyi olan şəxslərin, habelə ekstremal vəziyyətdə olan insanların ehtiyaclarını təmin edir. Eyni zamanda, sosial xidmət əksər hallarda adi normal insanlar, onların ehtiyacları və həmin ehtiyacların təmin edilməsi imkanları ilə bağlıdır. Texnologiyaların inkişafı, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, əmək - bütün bunlar birlikdə müxtəlif sosial ehtiyacların ödənilməsi üçün sosial xidmətin imkanlarının genişlənməsinə kömək edir. Bu, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır, sosial kapital adlanan yeni insan potensialını formalaşdırır.

Azərbaycanda sosial xidmət: forma və metodları. Azərbaycanda sosial xidmətlər mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sosial xidmət göstərən müəssisə və idarələr, habelə hüquqi şəxs yaratmadan əhaliyə sosial xidmət göstərmək üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlardır. Biz artıq bir qədər əvvəl lazımi hüquqi bazanın formalaşdırılmasından danışdıq. Sosial xidmətin əlamətləri aşağıdakılardır:

- standart müddəaların, əsasnamələrin köməyi ilə sosial müdafiə müəssisələrinin hüquqi statusu və ya fəaliyyətinin hüquqi əsaslandırılması. Məlumdur ki, hər bir təşkilat Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyatından keçməlidir.
- Sosial müdafiə, yardım müəssisələrinin spesifik şərtləri, bəzi xüsusiyyətləri əks etdirən tipik və ya orijinal ola bilən təşkilati strukturu. Belə təşkilatlar həm dövlət, həm də özəl ola bilər.
- Hüquqi statusuna və təşkilati strukturuna əsaslanaraq sosial müdafiə, yardım, dəstəyin müəyyən funksiyalarının praktiki həyata keçirilməsi də sosial xidmət strukturlarının imkanlarından biridir.

3. Hüquqi sənədlər sosial xidmətlərin fəaliyyət göstərməsi və onların fərqləndirilməsi üçün əsas rolunu oynayır. Sosial xidmətlərin fəaliyyətinin həyata keçirildiyi əsas sənədlərdən biri də mövcud qanunvericilik əsasında hazırlanmış Əsasnamədir.

Sosial xidmətin vəziyyəti, onun formalaşma mənbələri də burada nəzərə alınmalıdır.

MDB-yə üzv olan ölkələr üzrə pensiyaçıların sayı (ilin əvvəlinə, min nəfər) [11].

Cədvəl 1

Ölkə	2019	2020	2021
Azərbaycan (sosial pensiyaçılar istisna olmaqla)	1295	1271	1229
Belarus	2561	2532	2486
Ermənistan	464	467	467
Qırğızıstan	784	808	831
Qazaxıstan	2874	2911	2934
Moldova	699	698	686
Özbəkistan	3690	3878	3947
Rusiya	43865	43546	42977
Tacikistan	687	…	729
Türkmənistan	…	…	…
Ukrayna	…	…	10580

Bu cədvəli təsvir etməkdə məqsədimiz yalnız sosial xidmət qarşısında duran vəzifələrin miqyasını göstərmək olmuşdur. Pensiya təminatı vacib sosial xidmətlərindən biridir. Burada göstərilən xidmətlərin çeşidi və formaları həmin pensiyaçıların yaşayış yeri və şəraitindən, aldığı pensiyanın miqdarından, səhhətin vəziyyətindən, tələbatlarından və s. asılıdır. Deməli, bir çox tərəflər nəzərə alınmalı və bunun əsasında sosial xidmət təmin olunmalıdır.

Hazırda göstərilən xidmətlərin strukturu və məzmunu getdikcə genişlənir:

Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin növlər üzrə strukturu [11].

Məqalənin həcmi bütün göstəriciləri tam izləməyə imkan vermir, bununla belə görmək olur ki, ödənişli xidmətlərin payı ildən-ilə azalır. Bunun da səbəbi insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, daha savadlı və peşəkarlıq baxımından səriştəli olmasıdır. Bütövlükdə məişət xidmətlərinin fiziki indeksi son 20 ildə 4-5 dəfə artıb, bu da infrastrukturun inkişafı və təkmilləşməsi deməkdir. Ödənişli xidmətlərin indeksi isə 8-9 dəfə artmışdır [11].

Cədvəl 2

	2019	2020	2021
Cəmi xidmətlər	**9 607 258,7**	**6 998 374,3**	**7 758 186,6**
o cümlədən:			
məişət xidmətləri	1 021 799,3	756 064,7	819 913,1
nəqliyyat xidmətləri	1 838 622,9	1 046 580,9	1 080 071,5
rabitə xidmətləri	1 903 553,5	1 933 045,9	2 101 220,9
mənzil təsərrüfatı xidmətləri	204 934,1	110 272,6	122 333,4
kommunal xidmətlər	1 432 338,7	1 469 369,1	1 729 189,5
mədəniyyət xidmətləri	218 385,1	45 434,3	55 608,8
turist-ekskursiya xidmətləri	356 895,9	85 651,6	121 013,6
bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri	88 762,1	25 913,6	35 706,9
səhiyyə xidmətləri	571 362,3	548 927,6	617 042,5
sanatoriya-kurort və sağlamlıq xidmətləri	110 257,9	31 628,7	44 253,1
hüquqi səciyyəli və bank xidmətləri	435 785,6	251 256,3	264 359,3
təhsil xidmətləri:	746 909,7	425 553,1	476 532,7
o cümlədən:			
məktəbəqədər təhsil	38 352,3	10 919,3	12 571,6
əyani ümumi təhsil, peşə, orta istisas və ali təhsil	318 657,8	223 225,1	244 591,8
treninq kursları	389 899,6	191 408,7	219 369,3
sair ödənişli xidmətlər	677 651,6	268 675,9	290 941,3

Beləliklə, sosial xidmətlərin növləri (dövlət, kommersiya, qarışıq, xeyriyyə fondları, dini və ictimai təşkilatlarla işləyən xidmətlər) getdikcə artır. Bunu müştərilərin problemlərinə görə sosial xidmətlərin təsnifatı əsasında da görmək olar: ailələrin, sosial risk qruplarının (çox böyük, natamam, tələbələr, əlillər, əlverişsiz həyat şəraitində yaşayanlar, valideynlərin və uşaqların, tənha və qocaların asosial davranışı) müəyyən edilməsi və onlara yardım göstərilməsində köməklik. Daha sonra burada sosial reabilitasiya xidmətini (çətin həyat vəziyyətinə düşmüş, azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən, tibb və təhsil müəssisələrindən qayıtmış şəxslərə sosial yardım) göstərmək olar. Və, nəhayət, müxtəlif növ ailə yardımının göstərilməsi üzrə xidmətlər (ailə məsləhətləri, tanışlıq xidmətləri, müxtəlif növ ailə tərbiyəsi və özünütərbiyə, seksoloji və pedaqoji kabinetlər, pedaqoji məsləhətləşmələr və s.).

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, fəaliyyət sahələri üzrə sosial xidmətlərin təsnifatları olduqca genişdir. Burada sosial yardım xidməti (qocalara, tənhalara, əlillərə xidmət göstərilməsi; bu kateqoriyadan olan insanlar üçün xüsusi yaşayış binalarının tikintisinə köməklik; əlillərin protez-ortopedik qayğı və qüsuru kompensasiya etmək və həyatı təmin etmək üçün xüsusi məhsullarla təmin edilməsi sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi və s.), ailənin asudə vaxtının təşkili xidməti (uşaqların istirahətinin stimullaşdırılması, ailəvi istirahət mərkəzlərinin, ailə klublarının yaradılması və s.), və, nəhayət, deviant davranışın qarşısının alınması xidməti (yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətin, alkoqolizmin, narkomaniyanın, intiharın, avaralığın, hüquq pozuntularının və digər sosial hadisələrin qarşısının alınması, təhsil müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayanların sosial uyğunsuzluğunun qarşısının alınması sisteminin yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə köməklik və s.). Beləliklə, sosial xidmət sahəsi həm elmi-tədqiqat problemi, həm də real həyat hadisəsi olaraq öz aktuallığını saxlayır və cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, sosial xidmət tarixi, sosial müdafiənin formaları və istiqamətləri, idarəetmə və sosial xidmət.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Joy Dryfoos, M.A. New Approaches to the Organization of Health and Social Services in Schools // https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK232684/

2. C Berry, A Forder. Approaches to Improving the Delivery of Social Services in Difficult Environments // https://gsdrc.org/document-library/

3. 13 Social Work Methods and Interventions for Helping Others, by Jeremy Sutton // https://positivepsychology.com/social-work-methods/

4. Theories Used in Social Work. By Staff Writer. Published on December 02, 2020. Reviewed By Melissa Russiano, LCSW, LISW // https://www.socialworkguide.org/resources

5. Хамидулин Н.Р. Международные аспекты формирования социальной защиты населения, опыт зарубежных стран // ВЕСТНИК ОГУ №3 (139)/март`2012, с.214-219

6. Конвенция Международной Организации Труда № 102 «О минимальных нормах социального обеспечения» // https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes

7. Чикарина Л.Я. Социальная политика как фактор адаптации населения в условиях политических трансформаций постсоветской России: Автореф. дис. докт. полит. наук. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2009. – 50 с.

8. Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 30 dekabr 2011-ci il // https://e-qanun.az/framework/23195

9. "Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. 5 noyabr

2013-cü il // https://e-qanun.az/framework/27064

10. "2020-2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafina dair Milli Strategiyanın"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // https://www.sosial.gov.az/uploads/

11. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi // https://www.stat.gov.az/source/paid_services/

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Рахматуллаева Джейран Ариф

Диссертант кафедры государственной службы и кадровой политики Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики, преподаватель кафедры общественно-культурной деятельности Азербайджанского государственного университета культуры и искусств

E-mail: ceyran_8@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Работа по социальному обслуживанию населения является неотъемлемой чертой общества. На всех исторических этапах ее развития формы, методы и виды социального служения были самыми разными. Это было связано с изменением потребностей населения, социальной структуры общества, нравственным развитием личности, изменением уровня жизни. Все эти проблемы были предметом исследования ученых по многим направлениям. По сей день социальная служба является неотъемлемой частью социальной политики каждого государства, в том числе и Азербайджанской Республики. Исторически проблемы социального обслуживания в нашей стране решались путем формирования традиций, осуществляемых в коллективе, общинах, по мере смены поколений. В сегодняшнем Азербайджане сформирована важная правовая база для организации социальной защиты населения, и в ее рамках предоставляются социальные услуги. На сегодняшний день сформирована широкая сеть как платных, так и бесплатных форм социальных услуг. Эту работу проводят как государственные структуры, так и частные организации и учреждения. Развитие общественных отношений, новая социальная структура общества требует большего внимания к решению многих вопросов, связанных с повышением уровня социального обслуживания.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, история социальной службы, формы и направления социальной защиты, управление и социальная служба.*

NEW APPROACHES TO SOCIAL WORK: THEORY AND PRACTICE

Rahmatullayeva Jeyran Arif

Dissertation student of the Department of Public Service and Personnel Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, teacher of the Department of Social and Cultural Activities of the Azerbaijan State University of Culture and Arts

E-mail: ceyran_8@yahoo.com

SUMMARY

Work on social service to the population is an integral feature of society. At all historical stages of its development, the forms, methods and types of social service have been very different. This was related to the changes in the needs of the population, the social structure of the society, the moral development of the personality, and the change in the standard of living. All these problems have been the object of research by scientists in many directions. To this day, social service is an integral part of the social policy of every state, including the Republic of Azerbaijan. Historically, social service problems in our country have been solved through the formation of traditions carried out in the collective, communities, as generations change. In today's Azerbaijan, an important legal framework has been formed for the organization of social protection of the population, and social services are provided within its framework. To date, a wide network of both paid and free forms of social services has been formed. This work is carried out by both state structures and private organizations and institutions. The development of social relations, the new social structure of society requires more attention to solving many issues related to raising the level of social services.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, history of social service, forms and directions of social protection, management and social service.*

UOT 32

РОЛЬ СМИ В ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ

КЕНУЛЬ ШИРИНОВА

Докторант кафедры Международные отношения и Регионалистика. Азербайджанский Университет Языков

E-mail: konulmusab@gmail.com

Быстрый рост в развитии информационных технологий,средств связи,сетей коммуникации,-доступ к различной по характеру информации имеют влияние на общественные и международные отношения и все сферы социальной жизни. Этот процесс создает угрозу и приводит к столкновениям между противоборствующими сторонами ,а также становится причиной коренного изменения структуры общества и значительно трансформирует характер международных отношений.Информационная война это не обсолютно новая форма осуществления противоборства,исторически она присутсвовала как часть реальной-классической войны.Однако на современном этапе развития международных отношений информационная война приводит к дестабилизации отношений между государствами имеющими противоречивые отношения,а также создает реальные политические угрозы и даже приводит к непосредственно военным конфликтам[4] .

Под призмой информационных войн, СМИ не всегда имеет однозначное влияние на формирование международной политики.Усиление политики государства в данной сфере , приводик к контролю СМИ ,таким образом делая их зависимым и подконтрольным органом.СМИ в таких условиях теряет свою роль "четвертой ветви"власти в государстве.Необходимо отметить что,сегодна СМИ участвует в механизме формирования общественного мнения ,а также выполняют роль защитного механизма от информационных нападков на мировой арене.[5]

Изучение роли СМИ в современных конфликтах является актуальным вопросом, поскольку прогресс не стоит на месте ,информационные технологии развиваются быстрыми темпами,ситуация на международной арене меняется постоянно,а СМИ в этих процессах имеет важную роль,которая обычно носит деструктивный характер.

Важным вопросом является определение степени влияния СМИ на осуществление информационной войны во время вооруженных конфликтов.

Основным оружием информационной войны является дезинформация противника,а также всего мирового сообщества.Данный аспект затрагиваетя в исследованиях многих современных авторов,однако это далеко не новый вопрос,еще Н.Макиавелли уделил внимание дезинформации противника в ходе боя в своей работет"Государь". Точно оценивая хаактер и причины информационной войны,где используется дезинформация,-можно найти наиболее выгодные способы и пути противодействия,а также смягчить результаты этой войны.

Сегодня общество подвергается огромному потоку информации из самых разных,порой бесконтрольных источников,большая часть которого является именно дезинформация,в таких условиях человек не способен точно и во время дать оценку происходящему ,и не задумывается о природе решений которые он принимает под давлением этого потока,и наивно чувствуя уверенность в том что эти решения его собственные,иными словами человек не чувствует манипуляцию.Поток информации поступает непрерывно,источники также плюральны , а также все происходит в ограниченных по времени условиях,что еще больше усложняет процесс понимания и анализа информации.Учитывая данный факт становится ясным почему манипуляция общественным мнением является одной из главных проблем в осуществлении современной политики и построения международных отношений.Дезинформация является прямым путем деградации общества,разрушение его будущего,поскольку группой риска является в первую очередь молодежь.Молодежь это та категория людей которая в большей степени подвергается агитации и потоку информации. причиной является большая степень использования именно этой группой информационных технологий ,а вторая причина это тот возраст когда восприятие пока подавляет способность дать четкую и правильную оценку происходящему в силу отсутсвия жизненного опыта,т.е они на гра-

ни фопмирования ,что и осуществляется в своих целях врагами с использованием основных инструментов информационной войны.

Затронув тему манипуляции необходима также отметить журналистов,которые могут иметь роль как миротворца так и разжигателя конфликта.Здесь также необходимо отметить ряд факторов,во первых нужно учитывать гражданскую ,национальную,религиозную или иную этническую принадлежность данного журналиста,в особенности если это нзависимый кореcспондент то вышеперечисленные данные будут иметь субъективное влияние на его восприятие и передачу информации,следущим фактором может являтся финансовая поддержка ,которая обуславливает позицию журналиста,не менее важным фактором также является политические требования одной из сторон конфликта или же третьей невидимой стороны,которая в разжигании или в подавлении конфликта заинтересована.Тем не менее журналисты выполняют задачу оперативной передачи информации и стимулируют общество на выработку определенной реакции и мнения.

Для эффективного выполнения своих функций,это быстрое и точное распространение информации, отражающая действительность в период вооруженного конфликта,представители СМИ обязаны учитывать ряд показателей,например интеллектуальный уровень населения,размер аудитории и силу воздействия информации. Поэтому СМИ обязаны учитывать уровень целевой группы при подготовки информации.

Первая страна которая звметила возможности СМИ в данном аспекте,были США.Кроме технологий пропоганды,которые использовались на территориях охваченных конфликтом , СМИ также стали использотаться как средство манипуляции сознанием ,для этого группа специалистов разрабатывала технику и методы,манипуляция проводилась посредством прессы и пренебрегая такими грубыми методами как шантаж,угрозы, и другие материальные давления.Также СШАактивно подкупали немецкие СМИ,что также можно увидеть на примере российских СМИ ,которые активно родкупались во время Карабахской войны 2020 году.

В данный момент в Западном СМИ также ведется активная пропоганда в пользу Украины,она ведется достаточно агрессивно,учитывая способности Российских СМИ и в пропоганде и в дезинформации ,можно сказать Западные СМИ в особенности СМИ США и западной Европы,показывают высший пилотаж и достигли впогея.

Российские СМИ такого рода пропоганду вела еще в 2008 году в отношении Грузии,когда из страны агрессора она с помощью прессы чуть ли не превратила себя в глазах общеста в спасателя и невинного соседа,который не имеет никаких агрессивных намерений.НА тот момент Россия имела в лице противника слабого ,в плане информационной войны ,Грузию,которая как и большинстве стран бывшего Советского союза имеют не достаточно сильные СМИ и механизмы пропоганды,однако на сегоднешний день условия которые имеют место в информационной составляющей противоборства между Россией и Украиной,Россия не находится в столь легких и комфортных условияъх противоборства,поскольку информационная война идет не между Украинской и Российской СМИ ,а между Российской и Западной СМИ ,которые обладают более сильными и изращенными технологиями,методами,-средствами ведения информационной войны,а также цели [1].

А в качестве яркого примера победы в информационной войне можно выделить победу азербайджанской стороны во второй Карабахской войне.Необычайно яркие и точные ответы на нападения со стороны СМИ всего западного мира, на уровне президентской администрации во главе с Ильхамом Алиевым дали полный отпор врагу на всех фронтах.Перед этими ответами даже специально подготовленные и высланные акулы СМИ не выдерживали,не ожидав такого грамотного,полного и всестороннего отпора.В большинство случаях те жи самые "солдаты"фейковой войны получали прямо в эфире от Азербайджанской стороны мины быстрого действия ,незная что с ним делать,ярким примером чему служит диалог между пезидентом Азербаджанской Республики и журналистом из США,которая всеми правдами и не правдами пыталась набросить на шею азербайджанских властей роль врага свободы слова и журналистики,используя при этом достаточно грубый метод речи и манеры,забывая об этике журналисткой деятельности.И она же в ходе интервью получила ответный аргумент об Асанже,который уже в течении многих лет пре-

следуестя властями США за разоблачение шантажисткой политики президентсой администрации последей.Этот и многие другие примеры в ходе 44 дневной войны еще раз доказали силу Азербайджанской дипломатии,вывели страну на новый уровень и сыграли важную роль в одержании победы во всех фронтах.

В заключении,важно отметить что,перед СМИ сегодня возникают множество вызовов,но также сами СМИ являютя источником угроз.СМИ превращаются в источник иформации при этом определяя акцент по своему усмотрению ,формируют общественное мнение на тот или иной кофликт или событие,тем самым орпеределяя ход дальнейщих действий,грубо говоря разжигая незначительные события до крупномасштабного конфликта,или же не уделяя внимания событиям имеющим значения и убивающим его еще в утробе.

XÜLASƏ

Məqalə KİV-in müharibələrin gedişatına təsiri və yeni növ müharibələrin bu şəraitdə dəyişən xarakterinə həsr olunub. KİV-lərin müharibədə oynadığı rolun aktuallığına və önəminə, həçinin yeni texnologiyaların inkişafının informasiya müharibəsinə göstərdiyi təsirə də nəzər salınır.

Açar sözlər: *KİV, silahlı münaqişə,müharibə,informasiya,dünya siyasəti.*

SUMMARY

The article dedicated to the problem of media influence on new forms of conflicts which are the main part of information war. Distinguish the process of exacerbating conflicts by media and especially by social media. There are also shows internet as a complicated source of information which is not seems possible to control by conflict sides. Propaganda, falsification are describes in the article.

Ключевые слова: *СМИ,вооруженный конфликт,война,информация,мировая политика.*

РЕЗЮМЕ

Данная статья рассматривает роль СМИ и новейших технологий в процессе формирования международных отношений в условиях войны и конфликтов.А также, как эти отношения подвергаются воздействию и изменяются под воздействием социальных сетей и других каналов информации ,с использованием новейших форм информационной войны.

Key words: *war, policy, information, information war, mass media, world policy.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Григорьев М. С. Евромайдан. М.2014 г.

2. Козырев Г. И. Конструирование "жертвы" как способ создания управляемой конфликтной ситуации. 2009

3. Расторгуев С. П. Философия информационной войны М.2003

4. Наж Джозеф С. До скорой встречи оружие. М.2010

5. Томас Р. Рона Системы бомб и информационная война. Сиэтл 1976

Tarix

UOT: 94

QƏNİRƏ MİRZƏXANLI
Bakı Dövlət Universitetinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının doktorantı
E-mail: gannim3@mail.ru

"HEYDƏR ƏLİYEV FONDU" QARABAĞ MƏDƏNİYYƏTİNİN QORUYUCUSU KİMİ

İlk öncə Fondun Qarabağ sahəsindəki fəaliyyətindən başlamaq lazımdır. Bu fəaliyyətə əsasən maddi-mədəniyyət nümunələrinin bərpası və bir sıra tədbirlərin keçirilməsi daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin Şuşa şəhərindəki abidəsi Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə hazırlanmışdır. Bəstəkarın abidəsi ilk dəfə 1985-ci ildə Şuşada Üzeyir Hacıbəylinin 100 illiyi münasibətilə qoyulmuşdur. [9]. Heykəltəraş Əhməd Salikovun hazırladığı abidə 1992-ci ildə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı erməni vandalizminə məruz qalmış və tamamilə məhv edilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı ilə bəstəkarın yeni abidəsi hazırlanmışdır. Abidənin modeli saxlanılmamışdır, buna görə də yeni abidə o dövrün mətbuatında çap olunan fotolar və arxiv fotoşəkilləri əsasında yaradılmışdır. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə bürüncdən hazırlanan heykəl Şuşa şəhərində əvvəlki yerində ucaldılıb. Abidə heykəltəraşlar Aslan Rüstəmov, Teymur Rüstəmov və Mahmud Rüstəmov tərəfindən yaradılmışdır. [5].

Şuşada yerləşən dahi Azərbaycan şairi və ictimai xadimi Molla Pənah Vaqifin muzey-türbəsi kompleksi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yenidən qurulmuşdur. 14 yanvar 1982-ci ildə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqifin məzarı üzərində möhtəşəm türbə açılmışdır. Muzey-türbə kompleksi Cıdır düzü yaxınlığında yerləşən ərazidə dahi şairin məzarı üzərində inşa edilmişdir. Ətraf dağ panoraması və şəhərsalma xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, mərmərlə bəzədilmiş dördbucaqlı formalı türbənin tikintisi üçün Azərbaycanın minarəyə bənzər türbələrinin kompozisiya quruluşuna müraciət etmək qərara alınmışdır. Türbənin tikintisində yerli xalq memarlıq ənənələrindən, monumental-dekorativ vasitələrdən və tətbiqi plastik vasitələrdən istifadə edilmişdir. Türbənin içərisində heykəltəraş Albert Mustafayev tərəfindən hazırlanmış Molla Pənah Vaqifin büstü qoyulmuşdur. 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində kompleksin binası və burada nümayiş olunan bütün eksponatlar məhv edilmişdir. [4]. Müzəffər Azərbaycan Ordusunun şanlı zəfərindən sonra, 39 il əvvəl məqbərənin açıldığı gündə, yanvarın 14-də Şuşaya səfəri zamanı abidəni ziyarət edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, burada təmir-bərpa və yenidənqurma işlərinə start verilib.

2021-ci ilin mart ayından etibarən məqbərə ilkin konstruktiv müayinədən keçib, lazımi hissələrin möhkəmləndirilməsi tədbirləri öyrənilib və iş layihələri hazırlanıb. İş layihələri əsasında xarici mütəxəssislər tərəfindən tövsiyə olunan xüsusi kimyəvi materiallarla elementlərin konstruktiv bərpası həyata keçirilmiş, korroziyaya qarşı əlavə tədbirlər görülmüşdür. Abidənin damı yenidən qurulmuşdur. Ərazidə topoqrafik, həmçinin axtarış işləri nəticəsində əldə edilən məlumatlar əsasında qırılmış, dağıdılmış örtük elementləri tapılmış, abidənin ilkin ölçülərinin bərpası məqsədilə memarlıq iş layihələri hazırlanmışdır. Onların əsasında fasad və daxili hissələrin divarları mərmərlə örtülmüş və abidənin tarixi görünüşü bərpa edilmişdir.

Ərazidə aşkar edilmiş alüminium materialdan hazırlanmış alüminium şəbəkə nümunələri əsasında tökmə üsulu ilə bütün şəbəkə və dekor elementləri, həmçinin giriş qapısı tarixi ölçüləri qorunub saxlanılmaqla hazırlanmış və sonradan Şuşa şəhərinə gətirilərək layihəyə uyğun olaraq quraşdırılmışdır. Salonun mərkəzində qəbir daşı üzərində qara mərmərdən sənduqə qoyulub, şairin büstü isə ağ mərmərdən hazırlanmışdır. Abidənin hər bir detalı tarixi mənzərə nəzərə alınmaqla bərpa edilmişdir. Kompleksin bütün infrastrukturu yenidən qurulub, yağış suları üçün drenaj xətləri və elektrik xətləri çəkilib. Dayaq divarları və meydança əvvəlki kimi qranitlə örtülmüşdür. Əvvəlki dövrlərin fotoşəkillərində təsvir olunduğu kimi, ətrafda müxtəlif növlü güllər əkilmişdir.

Həmçinin, 30-31 avqust 2021-ci ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şuşada Vaqif poeziyası günləri keçirilmişdir. Avqustun 30-da Vaqif poeziyası günlərinin rəsmi açılışı olmuşdur.

Vaqif poeziya günləri çərçivəsində "Qarabağ - Azərbaycan mədəniyyətinin incisidir", "Yenidən doğma ölkədə: Qarabağın inciləri", "Xatirə. Fotoqrafik hekayə" adlı sərgilərin açılışı olub.

Şuşa incəsənət qalereyasındakı sərgidə təqdim olunan rəsm və heykəl əsərləri ziyarətçiləri sevinc və kədərli, real və fantastik, açıq və gizli, rəngarəng və monoxrom aləmə səyahətə aparır. Burada təqdim olunan əsərlərdə əsas ilham mənbəyi Qarabağdır. Sərgidə Böyükağa Mirzəzadə, Toğrul Nərimanbəyov, Maral Rəhmanzadə, Nadir Əbdürrəhmanov, Mikayıl Abdullayev, Ucal Haqverdiyev, Müseyib Əmirov və digər görkəmli Azərbaycan rəssamlarının əsərləri nümayiş olunmuşdur. Mənzərələr, ədəbiyyatçılar, xalçalar, atlar, Qarabağın muğamı, Vətən müharibəsində qələbə kimi mövzulara geniş yer verilmişdir. 60-dan çox əsərin nümayiş olunduğu sərgidə xalq rəssamı Altay Hacıyevin "Məclisi-üns", xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin "Yuxarı Daşaltı", əməkdar rəssam İnna Kostinanın "Qarabağın sərvəti", Leyla Əliyevanın "Xarıbülbül" əsərləri, "Yenidən doğma diyarda", Qarabağ İncəsənət İnciləri "Şuşa Xalçaçılıq Qalereyasında xovlu və xovsuz xalçalar, xalça məmulatları, milli naxış və geyimlər, metal işlərinin bədii nümunələri sərgilənir. Həmçinin Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin kolleksiyasına daxil olan xalça nümunələri nümayiş etdirilir. Doğma diyarda yenidən sərgilənən bu eksponatların əksəriyyəti Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialından Bakıya daşınmışdır. [7].

Sərgidə əsrlər boyu yüksək qiymətləndirilən və xarici muzeylərin və şəxsi kolleksiyaların unikal eksponatları sırasına daxil olan müxtəlif bölgələrə aid Qarabağ xalçalarının nümunələrini görmək olar. Bunlara maldarlıqla məşğul olan əhalinin həyat tərzini əks etdirən çap naxışlı xalçalar, həmçinin peşəkar emalatxanalarda toxunan bitki ornamentli xalçalar və şəhər mədəniyyətini əhatə edən süjet xalçaları daxildir - "Vərni", "Zili", "Çələbi", "Ləmpə", "Malıbəyli", "Qasımuşağı" və digərləri aiddir. Xüsusi maraq doğuran eksponatlardan biri də mükəmməl kompozisiya quruluşu və parlaq rəngli "Ləmpə" xalça kompleksidir. "Yaddaş. Fotoqrafik hekayə "əsəri Azərbaycanın qədim tarixindən, zəngin mədəniyyətindən, mənzərəli təbiətindən, ənənələrindən bəhs edir. Ziyarətçilərə ermənilərin işğaldan azad edilmiş rayon və şəhərlərdə törətdikləri vəhşilik və dağıntıları təsvir edən fotoşəkillər də təqdim olunub. Bundan əlavə, sərgidə Ermənistanın Vətən müharibəsi zamanı dinc əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətləri əks etdirən fotolar nümayiş etdirilir. Avqustun 31-də Vaqif poeziya günləri çərçivəsində simpozium keçirildi, xalq şairlərinin, həmçinin orta və kiçik nəsil söz ustalarının, muğam ifaçılarının çıxışları keçirildi, "Nizamidən Vaqifə" poetik kompozisiyası təqdim edilib.

Həmçinin, 14-15 iyul 2022-ci il tarixində də Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşada Heydər Əliyev Fondu, Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təşkil etdiyi Vaqif poeziyası günləri keçirilib.

Vaqif poeziya günləri çərçivəsində "Qarabağ" mehmanxanası qarşısında kitab sərgisi, böyük şairin türbəsi qarşısında tədbirin açılış mərasimi və Cıdır düzündə konsert-tamaşa təşkil olunub. 15 iyulda Molla Pənah Vaqifin muzey-türbə kompleksi qarşısında tədbir keçirilmişdir.

12-13 may 2021-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşada "Xarıbülbül" musiqi festivalı keçirilmişdir.

Cıdır düzündə keçirilən "Azərbaycan musiqisində multikulturalizm" adlı festivalda ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqların musiqi yaradıcılığı nümayiş etdirildi, xalq mahnıları və klassik musiqi proqramı təşkil edildi. [1]

Festivalda Alim Qasımov, Azərin, Dinara Əliyeva, Elçin Əzizov, Əlixan Səmədov, Fərhad Bədəlbəyli, Mənsum İbrahimov, Murad Adıgözəlzadə, Natiq Şirinov, Polad Bülbüloğlu kimi sənətkarlar çıxış edib.

Əfsanəvi Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Beybutov, Şövkət Ələkbərovanın unudulmaz çıxışlarının videoları da nümayiş olunub.

Mayın 13-də keçirilən qala-konsertdə xalq artistləri Rauf Abdullayev, Yalçın Adıgezəlov, əməkdar artist Fuad İbrahimov və dirijor Murtuza Bülbülün rəhbərliyi altında Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri, Azərbaycan Dövlət Xor Orkestri çıxış edib. [1]

Konsertdə Üzeyir Hacıbəyli, Fikrət Əmirov, Qara Qarayev, Ələkbər Tağıyev, Müslüm Maqomayev, Niyazi, Tofiq Quliyev, Vasif Adıgözəlov və digər bəstəkarların əsərləri səsləndirilib.

Heydər Əliyev Fondunun ən gözəl təşəbbüslərindən biri "Qarabağın mədəni irsi" nəşrlərinin toplusunu hazırlamasıdır. Topluya ədəbi, musiqi, memarlıq sahələrini, xalq yaradıcılığını və xalçaçılığı əks etdirən beş nəşr daxildir. [3].

"Xalq yaradıcılığı" nəşrində Azərbaycan xalqının zəngin yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutan,

onun həyatı və məişəti ilə bağlı xalq sənətkarlıqlarından bəhs olunur. Bu növ sənətkarlıq qədim dövrlərdən günümüzə qədər milli geyimlərdən müxtəlif təsərrüfat əşyaları və alətlərinə qədər çox böyük bir sahəni əhatə edir. [2]

Nəşrdə dərc olunan materiallar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsində - Qarabağda, zəngin xammal, mədənçilik, ipəkçilik, bədii tikiş, xalçaçılıq və s. sənətkarlığın geniş yayılmasını və inkişafını göstərir.

Azərbaycan xalqının mədəni irsinin mühüm hissəsi olan Qarabağ bölgəsinin musiqisi haqqında foto və materiallar "Musiqi" nəşrində dərc olunmuşdur.

Təkrarolunmaz maddi və qeyri-maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ Azərbaycan musiqisinin mənbəyidir. XVIII əsrdə yaranmış Qarabağ xanlığı Azərbaycanda ədəbiyyatın və incəsənətin, xüsusilə də musiqinin inkişafına güclü stimul verdi. Qarabağın musiqi irsinə həsr olunmuş topluda XIX-XX əsrlərin mürəkkəb mədəni-tarixi proseslərində, regionun əxlaqi iqliminin inkişafında, şərq və qərb musiqi dialoqunun formalaşmasında Qarabağ musiqiçilərinin müstəsna rolu vurğulanır. Nəşrdə Qarabağın aşıq, muğam, bəstəkar və vokal məktəbləri haqqında material və fotoşəkillər yer alıb.

"Ədəbiyyat" nəşrində xalqımızın qədim və zəngin mədəniyyətinin bir hissəsi olan mədəni varlıq - söz ustalığı haqqında materiallar dərc edilmişdir. Əsrlər boyu Azərbaycanın müxtəlif sənət sahələri inkişaf etmişdir: xalq musiqisi, aşıq yaradıcılığı, muğam və ifaçılıq. Qarabağ ərazisindəki toponimlər şifahi xalq yaradıcılığı əsərlərində onun Azərbaycan torpağı olduğunu göstərir. Qarabağ mövzusu Azərbaycanın yazılı ədəbiyyatında böyük yer tutur. Nəşrdə Qarabağın şair və yazıçıları haqqında material və fotoşəkillər dərc olunmuşdur.

"Memarlıq" nəşrində Azərbaycan ərazisində memarlıq abidələrinin formasının, tipologiyasının və quruluşunun zənginliyi haqqında materiallar dərc edilmişdir. "Qarabağın mədəni irsi" toplusunun bu bölməsində zamanın tələblərinə uyğun olaraq yaradılmış memarlıq nümunələri haqqında məlumatlar fotoşəkillər və qrafik rəsmlər vasitəsilə diqqətə çatdırılır.

Qədim dövrlərdən Azərbaycanın əlverişli iqlimi burada xalçaçılığın inkişafına kömək etmişdir. Qarabağ xalça məktəbi Azərbaycan xalça sənətində xüsusi yer tutur. "Xalçaçılıq" nəşrində Qarabağ ərazisində xalçaçılığın yaranma tarixindən, xalçaçılıq texnikasından, Qarabağ xalçaları qrupunun xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur, qeyd olunur ki, bu bölgədə yaradılmış xalçalar bütün dünyada yayılmışdır.

2022-ci il mayın 10-da Şuşada Yaradıcılıq Mərkəzinin Heydər Əliyev Fondu tərəfindən aparılan bərpa işlərindən sonra açılışı olub . Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və onların ailə üzvləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən aparılan bərpa işlərindən sonra Şuşada Yaradıcılıq Mərkəzinin açılışında iştirak etmişlər.

Bildirilib ki, Şuşa şəhərində Yaradıcılıq Mərkəzinin hazırkı binası respublika əhəmiyyətli memarlıq abidələri siyahısına daxildir. Binada vaxtilə Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvanı yerləşirdi. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2022-ci ildən bəri aparılan bərpa işləri zamanı binaya ilkin görünüş, qapı, pəncərə, alçipan ilə bağlanmış tavan və arakəsmələr qaytarılmış, bunun sayəsində binanın tarixi forması bərpa edilmişdir.

Sərgidə ulu öndər Heydər Əliyevin Qarabağda sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf sahəsində xidmətlərini əks etdirən unikal fotoşəkillər, sənədlər və videomateriallar nümayiş etdirilib. Sərgidə ümummilli liderin Qarabağa səfərlərindən, burada keçirilmiş görüşlərdən, müxtəlif tədbirlərdən bəhs edən fotoşəkillər də nümayiş olunur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Qarabağın tarixini, mədəniyyətini, sənətini mükəmməl bilirdi, onlara böyük diqqət və qayğı göstərirdi, onların inkişafı üçün əlindən gələni edirdi. 1969-cu ildən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur tarixində dönüm nöqtəsi başlamışdır. Mürəkkəb tarixi şəraitdə Heydər Əliyev region həyatının bütün sahələrində geniş miqyaslı islahatlar həyata keçirə bilmişdir. 12 yanvar 1979-cu ildə ümummilli liderin iştirakı ilə Ağdam-Xankəndi dəmir yolunun açılışı olmuşdur. Bu, ulu öndər Heydər Əliyevin Qarabağın Azərbaycanın digər rayonları ilə təsərrüfat-iqtisadi əlaqələrinin inkişafı baxımından strateji addım və böyük tarixi xidməti olmuşdur. [8]. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Prezidenti, Qalib Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında şanlı qələbə qazanaraq böyük liderin tac əsəri olan qüdrətli Azərbaycan dövləti öz suverenliyini, müstəqilliyini qoruya biləcəyini bir daha sübut edib. Məqalədə də Fondun fəaliyyətindən bu nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanın baharı olan Qarabağ çiçəklənir və çiçəklənəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Heydər Əliyev Fondunun rəsmi səhifəsi, https://heydar-aliyev-foundation.org/az.*

2. *Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. - Bakı: Nurlar, - 2007, - 424 s.*

3. *Prezident kitabxanası, Mehriban Əliyeva, Heydər Əliyev Fondu, https://mehribanaliyeva.preslib.az/.*

4. *Vəliyeva M., İbrahimova M., Heydər Əliyev Fondu 5 il Biblioqrafik göstərici, M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı., 2009. – 230 s.*

5. *Süleymanlı S. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. - Bakı: Azərbaycan, - 2018, - 296 s.*

6. *Əliyeva, Y. Heydər Əliyev – Milli-mədəni irsimizin hamisi. http://anl.az/down/ meqale/ses/ses_may2009/78631.htm*

7. *Qulamova, J. (2019) Azərbaycan muğamının inkişafında Heydər Əliyev Fondunun rolu. Mədəniyyət.az. – №1(323), s.40-42. https://www.elibrary.az/docs/ JURNAL/ jrn2019_36.pdf*

8. *Mehriban Əliyeva: tərəqqi və yüksəliş yolları ilə. (2014). II cild. Bakı: 388 s.*

9. *Heydər Əliyev Fondu. (2009). Bakı: 227 s.*

XÜLASƏ

Məqalədə Heydər Əliyev Fondunun Ordumuzun Qarabağ zəfəri sonrası maddi mədəniyyət nümunələrinin bərpasından, mədəniyyət tarixi çərçivəsində keçirilən festival və tədbirlərdən, Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı Mehriban Əliyevanın Fond çərçivəsindəki dəstəyi və fəaliyyətindən bəhs olunur. Məqsəd mədəni irsimizi erməni vandalizmindən sonra gətirilmiş vəziyyətdən qurtarmaq, Qarabağ mədəniyyətinin Azərbaycan mədəniyyətindən kənarda təsəvvür olunmadığını faktlarla sübut etməkdir. Çünki Qarabağ bizim dünənimiz, bu günümüz və sabahımızdır. Qarabağ Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin ən nadidə parçasıdır. 44 günlük müharibənin nəticəsi olaraq Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan ordusunun bizə qazandırdığı qələbə, həm də əsir qalmış mədəniyyətimizin azadlığa qovuşması idi. Erməni vandalizminə məruz qalmış şəhərlər, abidələr demək olar ki, tamamilə dağıdılmış vəziyyətdə idi. Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü, Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti ilə Qarabağda zərər görmüş hər bir maddi mədəniyyət nümunəsinin bərpa işləri başlamışdır. Eyni zamanda Qarabağda bir çox tədbirlərin baş tutması Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətinə daxildir. Məqalədə Fondun fəaliyyətindən, Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycanın tarixi-mədəni irsi olan Qarabağda aparılan bərpa işlərindən yazılır. Bərpa işlərindən də əlavə Qarabağda keçirilən festival və tədbirləri də xüsusi qeyd etməliyik ki, Qarabağın inkişafı həm keçmişimizi bərpa edib qorumağa, həm də gələcək nəsillərə ötürməyə əsaslanır. Məqalədə bərpa və yenidənqurma işləri tədbir hazırlığı və təşkili ilə paralel verilmiş, Zəfərdən sonra qısa zaman ərzində bu qədər işin görülməsi tədqiqat fonunda daha aydın gözə çarpmışdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, Heydər Əliyev Fondu, mədəniyyət, İlham Əliyev, Mehriban Əliyeva*

SUMMARY

The article tells about the restoration of samples of material culture of the Heydar Aliyev Foundation after the Karabakh triumph of our army, festivals and events held within the framework of the historical culture, support and activities of the First Lady of the Republic of Azerbaijan Mehriban Alieva within the framework of the Foundation. The goal is to rid our cultural heritage of the situation presented after the Armenian vandalism, to prove by the facts that the Karabakh culture is not described outside the Azerbaijani culture. Because Karabakh is our day, our day and morning. Karabakh is the rarest part of Azerbaijan's cultural history. The result of the 44-day war was the victory of the Azerbaijani army led by the Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev over us, as well as the liberation of our captive culture. Cities, monuments subjected to Armenian vandalism, were in an almost completely destroyed state. Initiative of Mehriban Aliyev, Heydar Aliyev With the activities of the fund began restoration work of each damaged sample of material culture in Karabakh. At the same time, many events in Karabakh are included in the activities of the Heydar Aliyev Foundation. The article is written from the activities of the Foundation, restoration works carried out in Karabakh, the historical and cultural heritage of Azerbaijan at the initiative of the First Lady of the Republic of Azerbaijan Mehriban Aliyeva. In addition to restoration work, it should be especially noted festivals and events in Karabakh, the development

of Karabakh is based both on the restoration and preservation of our past, and on the transfer of future generations. The work on restoration and reconstruction was given in parallel with the preparation and organization of the event. For a short time after the victory, all these works were more noticeable against a research background.

Keywords: *Karabakh, Heydar Aliyev foundation, culture, Ilham Aliyev, Mehriban Aliyeva*

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о восстановлении образцов материальной культуры Фонда Гейдара Алиева после Карабахского триумфа нашей армии, фестивалях и мероприятиях, проводимых в рамках исторической культуры, поддержки и деятельности первой леди Азербайджанской Республики Мехрибан Алиевой в рамках Фонда. Цель состоит в том, чтобы избавить наше культурное наследие от ситуации, сложившейся после армянского вандализма, доказать фактами, что карабахская культура не описывается вне азербайджанской культуры. Потому что Карабах - это наше прошлое, настоящее и будущее. Карабах является редчайшей частью культурной истории Азербайджана. Результатом 44-дневной войны стала победа над нами азербайджанской армии во главе с Верховным Главнокомандующим Ильхам Алиевым, а также освобождение нашей пленной культуры. Города, памятники, подвергшиеся армянскому вандализму, находились в почти полностью разрушенном состоянии. С деятельности фонда начались реставрационные работы каждого поврежденного образца материальной культуры в Карабахе. При этом многие события в Карабахе включены в деятельность Фонда Гейдара Алиева. Статья написана из деятельности Фонда, реставрационных работ, проводимых в Карабахе, историко-культурного наследия Азербайджана по инициативе первой леди Азербайджанской Республики Мехрибан Алиевой. Помимо реставрационных работ, следует особо отметить фестивали и мероприятия в Карабахе, развитие Карабаха основывается как на восстановлении и сохранении нашего прошлого, так и на передаче будущих поколений. Работа по восстановлению и реконструкции была дана параллельно с подготовкой и организацией мероприятия. В течение короткого времени после победы все эти работы были более заметны на исследовательском фоне.

Ключевые слова: *Карабах, Фонд Гейдара Алиева, культура, Ильхам Алиев, Мехрибан Алиева*

UOT: 94(479.24). 930:314

RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA DƏRBƏND ƏHALİSİNİN DİNİ VƏ SOSİAL TƏRKİBİ (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

ASƏF HACIYEV
Bakı Dövlət Universiteti,
aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: asafhajiyev@rambler.ru

Dərbənd əhalisinin dini mənsubiyyəti haqqında Rusiyanın işğalına qədər demək olar ki, konkret rəqəmlər göstərmək mümkün olmasa da, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində bölgədə olmuş səyyah, elm adamları və hərbi yürüş iştirkçılarının qələmə aldıqları müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, F.F.Simonoviç (1760-1815, general-leytenant) 1796-cı ilə aid Dərbənd şəhərində islamın Əli (şiə - A.H.) və sünni təriqətinə məxsus 2.080, qriqoryan təriqətinə məxsus 90 ailənin yaşaması barədə məlumat vermişdir. Müəllif Dərbənd dairəsinə aid olan 780 ailənin dini mənsubiyyəti barədə isə məlumat verməmişdir [2,143].

N.F.Rtişevin (1754-1835, Rusiya dövlət xadimi və hərbçisi, general infanteriya - piyada qoşunları generalı) 1813-cü ilə aid hesabatında göstərilir ki, 1810-cu il sayımına görə, Dərbənddə qeydə alınan 1.435 müsəlman ailəsində kişi cinsindən olan 3.953 nəfər, 28 erməni ailəsində 50 nəfər, 59 yəhudi ailəsində isə 166 nəfər yaşamışdır. Bu hesabatda Dərbəndin müsəlman əhalisinin şiə və sünni təriqəti arasında hansı nisbətdə bölünməsi, həmçinin Ulus mahalına daxil olan 9 kənddə qeydə alınan 284 ailənin dini mənsubiyyəti göstərilməmişdir [2,250].

E.İ.Kozubski "Dərbənd şəhərinin tarixi" kitabında 1810-cu ilə dair verilən məlumatda müsəlman və erməni əhalisinin sayında fərqli rəqəm verir. Belə ki, E.İ.Kozubski şəhərdə 3.947 nəfər müsəlmanın, 56 nəfər ermənin, 166 nəfər isə yəhudinin yaşadığını göstərmişdir [3, 241].

1820-ci ildə Dərbənd şəhərində olmuş Fransız diplomatı və səyyahı Jak Fransua Qambanın (1763-1833, həmçinin Fransanın Tiflisdə konsulu. O ilk dəfə 1817-ci ildə, ikinci dəfə isə 1819-cu ildə Rusiya ərazisinə səyahət etmişdir) məlumatına görə, Dərbəndin 7-8 minlik əhalisinin 2/3 hissəsi fars, 600-700 nəfəri erməni, 200-300 nəfəri yəhudi, bir neçə nəfəri isə ərəb olmuşdur [3,162]. Müəllifin məlumatında əhalinin dini mənsubiyyəti göstərilməsə də, fars və ərəb kimi qeyd etdiyi əhalinin müsəlman, ermənilərin qriqoryan, yəhudilərin isə iudaizmə mənsub olmaları şübhə doğurmur.

Kazan Universitetinin professoru Eduard İvanoviç Eyxvaldın (1795-1876) məlumatına əsasən, Dərbənddə olan 1800 ailədə 26 min nəfər əhali yaşamışdır ki, bunların da çoxu şiələrdir. Müəllif həmçinin şəhərdə ermənilərin və yəhudilərin sayca az olduqlarını, rus məmurlarının isə daha çox olmaları barədə məlumatı da diqqətdən qaçırmamışdır [3, 163].

Dərbənd şəhərinin komendantı mayor fon Aşeberqin 16 iyul 1824-cü ildə keçirdiyi əhali siyahıyaalmasının nəticələrinə əsasən, şəhərdə 11.060 nəfər əhali yaşayırdı ki, bu əhalinin 10.377 nəfəri dini mənsubiyyətinə görə, müsəlman (5.407 nəfəri kişi, 4.970 nəfəri qadın) idi. 239 nəfər ermənin (136 nəfər kişi, 103 nəfər qadın), həmçinin 444 nəfər yəhudinin (230 nəfər kişi, 214 nəfər qadın) mənsub olduğu din göstərilməsə də onların qriqoryan və iudaizm dininə sitayiş etmələri məlumdur [3,166].

Dərbənd şəhərinin komendantı olmuş polkovnik Rozenfeldin 22 aprel 1830-cu il tarixli hesabatında da Dərbənd şəhəri əhalisinin dini tərkibi barədə məlumatlar vardır. Rozenfeldin hesabatından məlum olur ki, həmin dövrdə Dərbənd şəhəri, forştadt (şəhərətrafı) və Sabnova kəndində ümumilikdə 2.115 ailədə 10.616 nəfər əhali yaşamışdır. Onların 1.986-sı müsəlman ailəsi, 87-si yəhudi ailəsi, 42-si isə erməni ailəsi idi. 10.616 nəfər əhalinin 9.963 nəfəri müsəlman (5.184 nəfər kişi, 4.779 nəfər qadın), 455 nəfəri iudaizm (243 nəfər kişi, 212 nəfər qadın), 198 nəfəri isə (107 nəfər kişi, 91 nəfər qadın) qriqoryan dininə mənsub idilər [1, 20-21]. (Ümumiyyətlə erməni və yəhudilərin dini mənsubiyyəti bir çox sənədlərdə göstərilməsə də onlar müvafiq olaraq qriqoryan və iudaizmə şamil edilmişdir - A.H.)

1832-ci ildə Dərbənd şəhərində keçirilmiş kameral təsvir sənədlərində əhalinin bütövlükdə tərkibi, o cümlədən dini tərkibi haqqında qənaətbəxş məlumatlar verilməmişdir. 1832-ci il sayımına görə, Dərbənd şəhəri, forştadt (şəhərətrafı) və Sabnovada qeydiyyata alınmış 1.795 ailədə kişi cinsindən olan 5.139 nəfər yaşayırdı. Belə ki, onların 4.741 nəfəri

(1715 ailə) müsəlman dininə mənsub olan tatar (azərbaycanlı - A.H.), 256 nəfəri iudaizm dininə mənsub yəhudi (50 ailə), 142 nəfəri isə erməni - qriqoryan idi (30 ailə) [3, 181]. Dərbənd şəhəri əhalisinin böyük əksəriyyəti Əli təriqətinə - şiə, 1/10 hissəsi isə sünni təriqətinə inanırdı [14, 165-166]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1886-cı ilə qədər Dərbənddə keçirilmiş siyahıyaalmalarda əhalinin dini tərkibi haqqında ətraflı məlumatlar verilmədiyi üçün şəhər əhalisinin ideoloji mənsubiyyət baxımından dolğun təsvirini vermək mümkün deyildir.

1886-cı il ailə, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmaları materiallarında, həmçinin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində illər üzrə tərtib edilmiş qubernator hesabatları və icmallarında isə əhalinin dini tərkibi müxtəlif dinlər və təriqətlər üzrə konkret statistik rəqəmlər əsasında təsvir edilmişdir [4; 15, 3]. Qeyd edilən materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl Dərbənd şəhəri əhalisinin dini mənsubiyyəti baxımından tərkibi barədə əyani təsəvvür yaradır (cədvəl 1).

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə, Dərbənd şəhərində 1.135 nəfər pravoslav, 3 nəfər təfriqəçi, 296 nəfər katolik, 25 nəfər protestant, 10.383 nəfər müsəlman, 2.190 nəfər iudey, 613 nəfər müxtəlif xristian təriqətlərinə məxsus, 4 nəfər isə qeyri-xristian əhali yaşayırdı [15, 3; 3, 454]. Çox maraqlıdır ki, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınmasında qriqoryan əhalinin (ermənilərin - A.H.) sayı göstərilməmişdir. Halbuki, 1897-ci il qubernator icmalında Dərbənd şəhərində hər iki cinsdən 942 nəfər qriqoryan əhalinin yaşaması faktı öz əksini tapmışdır. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi. XIX əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla Dərbənd şəhəri əhalisinin dini tərkibində pravoslav, qriqoryan və iudaizmə inanan əhalinin sayı dinamik olaraq yüksələn xətlə artmışdır. Qriqoryan əhalinin sayında hər hansı bir artım olmadığı halda, pravoslav və yəhudilərin artımında belə hallar müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1902,1906 və 1908-ci illərdə Dərbənd şəhərinin pravoslav əhalisinin say dinamikasında kəskin sıçrayışlar baş vermiş və 1908-ci ildə pravoslav əhalinin sayı rekord həddə 8.645 nəfərə çatmışdı. Yəhudi əhalisinin sayında ciddi artımlar 1905 və 1908-ci illərdə qeydə alınmış, onların rekord say həddi 1908-ci ildə 6.518 nəfərə çatmışdı. Sünni, xüsusilə də şiə təriqətinə məxsus müsəlman əhalisinin sayında isə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində, 1908-ci il istisna olmaqla, diqqət çəkən elə bir artım baş verməmişdir. Doğrudur, Dərbəndin sünni təriqə-

Cədvəl 1
Dərbənd şəhəri əhalisinin dini tərkibi

İllər	Pravoslav		Təfriqəçi		Qriqoryan		Katolik		Protestant		Müsəlman				Yəhudi		Naməlum		Cəmi hər iki cins
											sünni		şiə						
	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	
1886	1237	380	-	-	488	387	21	8	9	4	933	813	5062	813	1028	963	-	-	15265
1893*	529	346	-	-	491	390	17	11	6	8	müs. müs.	kişi qadın	5705 4338		1368	1203	-	-	14412
1896**	900		-	-	92	3	3	8	13		630		94	42	26	68	-	-	14614
1897	647	410	-	-	527	415	49	12	14	9	413	361	5395	4125	1515	1260	-	-	15152
1899	1325	708	-	-	824	639	39	7	-	-	640	441	5355	4049	1498	1347	1295	379	18546
1902	1877	808	57	-	951	680	119	8	25	12	714	443	5412	4141	1704	1495	315	197	18958
1903	2391	1186	55	-	1059	756	139	24	26	12	1449	952	5419	4128	1802	1585	-	-	20983
1904	2439	1205	53	-	1123	765	125	8	28	12	707	443	5446	4125	1896	1683	920	537	21515
1905	2425	1297	39	-	1366	911	93	8	13	12	956	589	5445	4115	2468	2114	875	504	23230
1906	5784	1563	111	42	1667	956	109	9	10	12	2401	695	5469	4094	3010	2361	941	543	29777
1907	5786	1759	36	-	1693	996	174	11	26	10	2554	1243	5442	4075	3200	2584	1113	59	30761
1908	6995	2103	19	-	1772	1000	215	17	239	72	4453	1572	6354	4086	4497	2021	-	-	35415
1909	6669	2026	18	-	1797	1050	415	73	34	9	3776	1046	5497	4095	3526	2621	320	195	33167
1911	6340	2015	-	-	1797	1071	256	71	20	9	4082	1233	5474	4070	3603	2675	-	-	32716

** 1893-cü il statistik məlumatlarında müsəlman əhali sünni və şiə təriqətinə bölünmədən bir yerdə verilmişdir.*

*** 1896-cı il qubernator icmalında əhalinin dini tərkibi kişi və qadın cinsinə bölünməmişdir.*

tindən olan müsəlman əhalisinin sayında 1906 və 1907-cı illərdə yüksək artım qeydə alınmışdır. Belə ki, Dərbəndin sünni əhalisi 1905-ci ildə 1.545 nəfər olduğu halda, 1906 və 1907-ci illərdə onların sayı 3.096 və 3.797 nəfər təşkil etmişdir. 1909-cu ildən etibarən Dərbənd şəhəri əhalisinin sayında qeydə alınan azalma prosesi əhalinin dini tərkibində, xüsusilə də müsəlman əhalisinin sayında daha qabarıq şəkildə müşahidə olunurdu. 1926-cı il Ümumrusiya siyahıyaalma sənədlərində əhalinin dini mənsubiyyəti haqqında məlumatlar olmadığı üçün Dərbənd əhalisinin dini tərkibində hansı proseslərin izlənməsi mümkün deyildir.

Dərbənd əhalisinin öyrənilməsi mühüm olan məsələlərindən biri də əhalinin sosial tərkibinin araşdırılmasıdır. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid olan sayım materiallarında və qubernator icmallarında Dərbənd əhalisinin sosial tərkibi haqqında kifayət qədər materiallar vardır. Dərbənd əhalisinin sosial tərkibi haqqında əldə etdiyimiz ilk məlumat 1830-cu ilə aiddir. Dərbənd şəhərinin komendantı polkovnik Rozenfeldin 1830-cu il 22 aprel trixli hesabatında verilən məlumata əsasən, Dərbənd şəhərində qeydə alınmış 9.618 nəfər əhalinin 55-i bəy, 44-ü seyid, 29-u molla, 4-ü şeyx, 2-si axund, 2-si erməni ruhanisi, 2-si yəhudi ruhanisi, forştadtda (şəhərətrafı) yaşayan 801 nəfərin 1-i molla, Sabnovada yaşayan 197 nəfərin 2-si molla, 1 nəfəri isə şeyx idi [1, 20-21]. Dərbənd şəhərində keçirilmiş ilk kameral təsvir materiallarında da əhalinin sosial tərkibi haqqında bəzi statistik rəqəmlər göstərilmişdir. Həmin sənədlərdə verilən məlumatlara görə, 1832-ci ildə Dərbənddə siyahıya alınmış kişi cinsinə məxsus 5.139 nəfərin 66-sı bəy, 2-si erməni zadəganı, 4-ü axund, 39-u molla, 1-i azan verən, 43-ü seyid, 4-ü erməni ruhanisi, 3-ü isə yəhudi ruhanisi idi [14, 165-166]. E.İ.Kozubskinin 1851-ci il kameral təsvir materialları əsasında tərtib etdiyi cədvəldə [3, 241] əhalinin sosial tərkibi ailələr üzrə Dərbənd şəhərinin mahalları arasında belə bölünmüşdür (cədvəl 2).

Beləliklə, 1886-cı il ailə siyahıyaalınmasına görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin 150 nəfəri zadəgan (110 nəfəri kişi, 40 nəfəri qadın), 291 nəfəri bəy (250 nəfəri kişi, 41 nəfəri qadın), 6 nəfəri pravoslav ruhani (4 nəfəri kişi, 2 nəfəri qadın), 300 nəfəri fəxri vətəndaş (158 nəfəri kişi, 142 nəfəri qadın), 22 nəfəri tacir (12 nəfəri kişi, 10 nəfəri qadın), 8.844 nəfəri şəhərli (8.214 nəfəri kişi, 630 nəfəri qadın), 52 nəfəri isə ehtiyatda olan aşağı rütbəli məmurlardan (30 nəfəri kişi, 22 nəfəri qadın) ibarət olmuşdur [16]. Maraqlıdır ki, 1886-cı il ailə siyahıyaalmasında Dərbənddə kəndli və müsəlman din xadimləri kateqoriyaları haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında isə əhali-

Cədvəl 2
Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibi (1851-ci il)

Sosial təbəqələr	I mah	II mah	III mah	IV mah	V mah	VI mah	VII mah	VIII mah	IX mah	Erməni icması	Yəhudi icması	Forştadt	Sabnova	Cəmi ailə
Sadə əhali	306	121	86	174	253	194	348	105	235	69	180	102	44	2217
Bəy	8	3	2	11	13	13	21	14	16	8	-	-	-	109
Molla, ruhani	4	3	2	2	4	4	10	2	4	6	2	2	1	46
Şeyx, seyid, ağa	3	-	5	1	9	21	19	-	6	-	-	-	-	64

nin sosial tərkibi daha bəsit parametrlər üzrə göstərilmişdir. Belə ki, həmin siyahıyaalınmanın nəticələrinə əsasən, Dərbənd şəhəri əhalisinin 740 nəfərini irsi və şəxsi zadəganlar, 30 nəfərini ruhanilər, 148 nəfərini tacirlər, 11.142 nəfərini şəhərlilər, 2.306 nəfərini kəndlilər, 214 nəfərini xarici təbəələr, 69 nəfərini digər sosial təbəqələr təşkil edirdi [15, 2]. Göründüyü kimi, 1886 və 1897-ci illərin statistik rəqəmləri arasında ətraflı müqayisələr aparmaq qeyri-mümkündür. Dərbənd əhalisinin sosial tərkibinin dolğun mənzərəsini yaratmaq üçün XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorunun icmallarında [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13] verilmiş məlumatlar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəli nəzərdən keçirək (cədvəl 3). Bu cədvəldəki statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibi əsasən imtiyazlı təbəqə olan zadəgan və ruhanilərdən, həmçinin vergi verən təbəqəyə aid olan şəhərli və kəndlilərdən ibarət olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, 1898-ci ildən sonra Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibində kəndli kateqoriyası aradan çıxmışdır. Zadəgan silkinə məxsus olan əhalinin say dinamikasında artım 3 dəfə, 1899-cu ildə 245 nəfər, 1905-ci ildə 147 nəfər və 1908-ci ildə isə 143 nəfər qeydə alınmışdır. Zadəgan silkinə məxsus bəylərin say dinamikasında nəzərə çarpacaq dərəcədə artım isə 2 dəfə (1905-ci ildə 147 nəfər, 1908-ci ildə 179 nəfər) baş vermişdir. İmtiyazlı silkə aid olan ruhanilərin sayında XIX əsrin sonunda müşahidə olunan artım prosesi XX əsrin əvvəllərində azalma və stabilləşmə dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Şəhər əhalisinin tərkibində qeydə alınan irsi fəxri vətəndaşlar və tacirlərin sayı demək olar ki, dəyişməz olduğu halda, şəhərli kateqoriyasının sayı XIX əsrin sonundan başlayaraq 1908-ci ilə qədər yüksələn xətlə artmış sonrakı dövrdə isə azalma prosesi baş vermişdir.

Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibində 1903-cü ildən qeydə alınan silki məlum olmayan əhalinin sayında 1905-ci ildə 1904-cü ilə nisbətən 2 dəfə, 1906-cı ildə isə 1905-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə artım baş vermişdir. Bu artım isə Dərbəndə iş ardınca qonşu bölgələrdən gələn əhali axınının güclənməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Beləliklə, əldə olunan materialların təhlili onu göstərir ki, Rusiya Dərbənd şəhərini işğal etdikdən sonra çarizmin yeritdiyi ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti burada yaşayan müsəlman əhalinin həm dini, həm də sosial tərkibinə çox ciddi təsir göstərmişdir və nəticədə Dərbəndin müsəlman əhalisinin xüsusi çəkisinin kəskin şəkildə azalması baş vermişdir.

Cədvəl 3
XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Dərbənd əhalisinin sosial tərkibi

Bütün əhali	İllər	Zadəganlar							Ruhanilər												
		Cəmi	İrsi zadəgan		Şəxsi zadəgan		Bəylər		Cəmi	Pravoslav		Qriqoryan		Katolik		Sünni		Şiə		Yəhudi	
			k.	q.	k.	q.	k.	q.		k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.
15594	1894	771	-	-	-	-	-	-	52	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15666	1895	762	-	-	-	-	-	-	59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15651	1896	753	-	-	-	-	-	-	67	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16196	1897	993	-	-	-	-	-	-	76	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18871	1898	1046	-	-	-	-	-	-	93	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18546	1899	1291	110	114	385	337	176	169	64	6	15	2	5	-	-	2	2	15	15	1	1
18555	1900	1286	-	-	-	-	-	-	56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18775	1901	1286	-	-	-	-	-	-	56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18960	1902	1286	112	114	381	335	175	169	58	4	5	3	8	-	-	3	4	11	9	6	5
20983	1903	1286	112	114	381	335	175	169	56	4	6	3	5	-	-	3	4	11	9	6	5
21515	1904	1286	112	114	381	335	175	169	56	4	6	3	5	-	-	3	4	11	9	6	5
23230	1905	1433	112	114	381	335	250	241	56	4	6	3	5	-	-	3	4	11	9	6	5
29777	1906	1447	123	117	381	335	250	241	56	4	6	3	5	-	-	3	4	11	9	6	5
30761	1907	1457	123	117	391	335	250	241	45	4	6	3	5	-	-	3	4	11	9	-	-
35415	1908	1600	115	100	375	340	350	320	60	4	4	3	3	-	-	1	1	20	20	2	2
33095	1909	1396	123	117	319	335	260	242	52	4	6	3	5	-	-	3	4	11	9	2	5
32716	1911	1464	120	116	392	332	263	241	42	4	5	3	5	-	-	1	1	11	9	1	2

Cədvəl 3-ün ardı

İllər	Şəhərli							Kəndli	Hərbçi			Silki məlum olmayan			Xarici təbəələr		
	Cəmi	İrsi fəxri vətəndaş		Tacir		Şəhərli		Cəmi	Cəmi	k.	q.	Cəmi	k.	q.	Cəmi	k.	q.
		k.	q.	k.	q.	k.	q.										
1894	12235	-	-	-	-	-	-	1162	1305	-	-	-	-	-	69	-	-
1895	12362	-	-	-	-	-	-	1083	1319	-	-	-	-	-	81	-	-
1896	12375	-	-	-	-	-	-	1103	1270	-	-	-	-	-	83	-	-
1897	12445	-	-	-	-	-	-	1265	1306	-	-	-	-	-	111	-	-
1898	15170	-	-	-	-	-	-	1213	1329	-	-	-	-	-	20	-	-
1899	15754	8	11	94	59	8997	6585	-	1162	980	182	-	-	-	275	200	75
1900	15825	-	-	-	-	-	-	-	1113	-	-	-	-	-	275	-	-
1901	16347	-	-	-	-	-	-	-	1086	-	-	-	-	-	-	-	-
1902	16561	8	11	70	53	9411	7008	-	1055	990	65	-	-	-	-	-	-
1903	16775	8	11	66	50	9494	7146	-	1060	985	75	1806	1092	714	-	-	-
1904	17074	8	11	67	60	9637	7291	-	1196	1115	81	1903	1215	688	-	-	-
1905	17094	8	11	68	46	9649	7312	-	816	754	62	3831	2431	1400	-	-	-
1906	17276	8	11	54	36	9742	7425	-	974	897	77	10024	8020	2004	-	-	-
1907	17360	8	11	54	36	9733	7518	-	923	859	64	10976	8585	2391	-	-	-
1908	19502	15	10	60	40	12061	7316	-	1001	937	64	13252	10601	2651	-	-	-
1909	17552	9	11	54	36	9807	7635	-	843	784	59	13252	10601	2651	-	-	-
1911	17777	9	11	54	36	9936	7731	-	274	253	21	13159	10525	2634	-	-	-

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, 785 с*

2. *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. Под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, 372 с.*

3. *Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, 648 с.*

4. *Нагиева М.К. Посемейные списки населения Дагестанской области 1886 года и переписи населения 1897 и 1926 г. Стат. справ. Махач: Наука, 2005.*

5. *Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Т-Х-Шура, 1898.*

6. *Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900.*

7. *Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903.*

8. *Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904.*

9. *Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905.*

10. *Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907.*

11. *Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908.*

12. *Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909.*

13. *Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909.*

14. *Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч. 1-4.*

15. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62.*

16. *Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис, 1893.*

Rusiya işğalından sonra Dərbənd əhalisinin dini və sosial tərkibi (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya işğalından sonra Dərbənd əhalisinin XIX - XX əsrin əvvəllərində dini və sosial tərkibi araşdırılır. Xatırladaq ki, Rusiyanın işğalına qədər, Dərbənd əhalisinin həm dini, həm də sosial tərkibi barədə məlumatlara XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində bölgədə olmuş səyyah, elm adamları və hərbi yürüş iştirkçılarının qeydlərində rast gəlirik. Araşdırdığımız dövr, yəni XIX-XX əsrin əvvəlləri üçün isə Dərbənd əhalisinin dini və sosial tərkibi barədə daha dolğun məlumatları şəhərdə keçirilmiş kameral təsvir sənədlərinin, qubernator hesabatlarının və icmallarının, həmçinin siyahıyaalma materiallarının köməyi ilə təhlil edərək belə nəticəyə gəlmişik ki, Rusiya Dərbənd şəhərini işğal etdikdən sonra çarizmin yeritdiyi ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti Dərbənd əhalisinin həm dini, həm də sosial tərkibinə çox ciddi təsir göstərmiş və əhalinin kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Açar sözlər: *Dərbənd, Rusiya, əhali, şəhər, siyahıyaalma, dini tərkib, sosial tərkib.*

Религиозный и социальный состав населения Дербента после российской оккупации (XIX-начало XX века)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется религиозный и социальный состав населения Дербента XIX - начала XX веков. Напомним, что до российской оккупации сведениями как о религиозном, так и о социальном составе населения Дербента мы встречаемся в записях путешественников, ученых и участников военных походов, побывавших в регионе в конце XVIII - начале XIX века.

Анализируя более полные данные о религиозном и социальном составе населения Дербента за исследуемый период, то есть за XIX-начало XX века, с помощью проведенных в городе камеральных описательных документов, отчетов и обзоров губернаторов, а также материалов переписей, мы пришли к выводу, что политика русификации, христианизации, проводимая царизмом после оккупации Россией города Дербента, оказало очень серьезное влияние как на религиозный, так и на социальный состав населения Дербента, и привело к резкому сокращению населения.

Ключевые слова: *Дербент, Россия, населения, город, перепись, религиозная состав, социальный состав.*

Religious and social composition of the population of Derbend after the Russian occupation (XIX-early XX centuries)

SUMMARY

The article examines the religious and social composition of the population of Derbend in the XIX-early XX centuries. It should be recalled that before the occupation of Russia, we find information about both the religious and social composition of the population of Derbend in the notes of travelers, scientists and participants of military campaigns who visited the region in the late XVIII - early XIX centuries. Analyzing complete information about the religious and social composition of the population of Derbend for the period we investigate - the XIX - beginning of the XX centuries, obtained from the city’s cameral description documents, governor's reports and summaries, as well as census materials, we came to the conclusion that after the Russian occupation of the city of Derbend the policy of russification and Christianization introduced by tsarism had a very serious effect on both the religious and social composition of the population of Derbend and led to a sharp decrease in the population.

Key words: *Derbent, Russia, population, city, census, religious compocition, cocial compocition.*

UOT: 94

HEYDƏR ƏLİYEVİN GƏNC KADRLARIN DÖVLƏT İDARƏ ETMƏSİNƏ CƏLB EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTİ (1969-1982-ci illər)

YÜZDANƏ CABBARLI
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Əliyevşünaslıq” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
E-mail: uzdana93@mail.ru

Ölkəmizin həyatında böyük rol oynayan gənclər Azərbaycan SSR-in iqtisadiyyatına, elm və mədəniyyətinin tərəqqisinə töhfələrini verir, respublikanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində iştirak edirdilər. Bu nöqteyi-nəzərdən gənc kadrların dövlət idarəçiliyi sistemində iştirakı, gənclərin hərtərəfli inkişafı, səmərəli məşğulluğu və onların potensiallarından dövlətin rifahı üçün istifadə olunması çox vacib hesab edilir.

Dövlət işlərinin və ictimai işlərin idarə olunmasında gənclərin hüquqları SSRİ Konstitutsiyasının (1977-ci il), habelə müttəfiq və muxtar respublikaların konstitutsiyalarında qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdi. SSRİ Konstitutsiyasının 96-cı maddəsinə əsasən SSRİ-nin 18 yaşına çatmış bütün vətəndaşları seçmək və seçilmək hüququna malik idilər. SSRİ Ali Sovetinə 21 yaşına çatmış SSRİ vətəndaşları deputat seçilə bilərdi [10, s. 130].

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-də hakimiyyətə gəlməsinə qədər qadınların və gənclərin rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsində ciddi problemlər vardı. Belə ki, XX əsrin 60-cı illərində xalq təsərrüfatına rəhbərlikdə, partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı və gənclər təşkilatlarının təşkilatçılıq, kütləvi-siyasi və ideoloji işində yol verilən ciddi nöqsanlarla əlaqədar olaraq respublikada ağır vəziyyət yaranmışdı. Mövcud siyasi sistem, inzibati-amirlik idarə üsulu gənclərin ictimai-siyasi fəallığını azaldırdı. Bütün siyasi hakimiyyət partiyanın əlində cəmləşmiş, dövlət və ictimai təşkilatlar, o cümlədən gənclərin təmsil olunduğu komsomol da dəyişikliyə uğramışdır. 1950-ci illərin sonu 1960-cı illərin əvvəlləri gənclərin ictimai-siyasi fəallığını artırmaq üçün görülən bəzi işlər səthi xarakter daşıdığından səmərəli nəticə vermirdi. Bütün bunlar isə gənclərin öz qüvvəsinə inamını, təşəbbüskarlığını, sosial fəallığını zəiflədir, onların hakimiyyətə, siyasətə və idarəetmə işinə yadlaşması ilə nəticələnirdi. Onların gənclər təşkilatları ətrafında birləşməsinə şərait yaratmaq üçün ÜİLKGİ XIV (1961-ci il) və XV (1966-cı il) qurultayları komsomol komitələrinin hüquqlarını bir qədər artırsa da, bu yerli təşkilatların müstəqilliyini və özünüidarəsini heç də artırmamışdı. Təşkilatın kütləviliyi onun hələ əsl gənclər təşkilatına çevrilməsi demək deyildi. Əksinə komsomol sıralarına qəbulun kütləvi xarakter alması, bu təşkilatın gənclər arasında nüfuzunun həddən artıq azalmasına səbəb olmuşdu. Komsomola qəbulun fərdi ərizə verilmədən, kollektiv şəkildə aparılması kütləvi xarakter almışdı. Komsomol təşkilatları yalnız yuxarı partiya orqanlarının müəyyən etdiyi şərtlər daxilində fəaliyyət göstərirdilər.

Xalq istehlakı malları istehsal edən sahələrdə də gənclər aparıcı rol oynasa da, onların istehsalatda sabitləşdirilməsi məsələsində ciddi səhvlər var idi və bəzi sahələrdə axıcılıq 50%-ə çatırdı. Bunun əsas səbəbi isə fəhlə kadrlara normal əmək və məişət şəraitinin yaradılmaması idi [2, s.137].

Gənc kadrların irəli çəkilməsini daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin XXX qurultayında çıxışında göstərmişdir ki, indi bizim qarşımızda duran ən mühüm problem elə istehsalat kollektivləri yaratmaqdan ibarətdir ki, orada yalnız mühəndis-texniki işçilər deyil, fəhlə kadrları da yüksək ixtisasa və proseslərin idarə olunması sahəsində mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olsunlar [4, s.13-14]. Eyni zamanda Heydər Əliyev qurultaydakı çıxışında neft sənayesi və respublika komsomolu rəhbərlərinin diqqətini bu sahədə gənclərin sayının az olması, kadrların sabitləşdirilməməsi faktlarına cəlb etmiş və qeyd etmişdi ki, uzun bir dövr ərzində bu sahədə yaşı 30-a qədər işçilərin sayı 22%-dən yuxarı qalxmır, halbuki, ümumən respublika sənayesində gənclərin sayı bütün işçilərin sayının 41%-nə bərabərdir [2, s.136].

Bu dövrdə gənclərlə bərabər qadınların da dövlət idarəetmə orqanlarına cəlb olunmasında ciddi nöqsanlar vardı. Rəhbər işdə çalışan müəssisə, kolxoz və sovxoz rəhbərləri, rayon sovetləri icariyyə sədrləri və onların müavinləri arasında qadınların sayı az idi. Səhiyyə, maarif və mədəniyyət ocaqlarının, ticarət müəssisələrinin rəhbərləri arasında qadınların sayı yüksək deyildi, halbuki bütün bu sahələrdə işləyənlərin əksəriyyətini qadınlar təşkil edirdi.

1960-cı illərin ortalarında 955 kolxoz sədrindən 32-si, 1577 komsomolçu-gənclər briqada başçısından 591-i, 3457 ferma müdirindən 176-sı qadın idi. Bununla yanaşı, qızların mexanizator, sürücü ixtisaslarına yiyələnmələri prosesi sürətlənsə də, sürücü-mexanizator qızlara pis münasibət yenə də qalmaqda idi. Bir sıra hallarda təsərrüfat rəhbərləri, partiya orqan-

ları fərqlənmək xatirinə mexanizator qızları yüksək öhdəliklər götürməyə təhrik edir, hər hektardan 100, 120, hətta 150 sentner məhsul götürmək barədə qeyri-real rəqəmlər irəli sürürdülər [2, s. 108]. Qızların "böyük kimya uğrunda mübarizəyə" cəlb olunmasının acı nəticəsi o olmuşdur ki, Sumqayıt sintetik-kauçuk, superfosfat zavodlarında, neft-kimya kombinatında işləyənlərin əksəriyyətini qızlar təşkil edirdilər. Ancaq qadınların və qızların ağır fiziki qüvvə tələb edən maşın mexanizmlərdə işə cəlb olunması doğru deyildi.

Respublikada hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdən Ulu Öndər çıxışlarında daim gənclərin və qadınların idarəetmə elminə yiyələnməsinin, dövlət işlərini və ictimai işləri cəsarətlə öz əllərinə almalarının vacibliyini vurğulayırdı.

XX əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyev gəncləri dövlətin idarə olunmasına cəlb etmək sahəsində keçirdiyi tədbirlər sayəsində respublika gənclər təşkilatlarının keyfiyyət və kəmiyyət tərkibi yaxşılaşmışdı. Belə ki, 1959-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan LKGİ-nin sıralarında 332237 nəfər gənc birləşirdisə, 1987-ci ilin əvvəllərində bu rəqəm 1238089-a çatmış və ya təqribən 3,7 dəfə çoxalmışdır. Azərbaycan LKGİ-nin ilk təşkilatlarının şəbəkəsi genişlənmiş, strukturunda irəliləmələr baş vermişdir. 60-80-ci illərdə gənclər təşkilatlarının sayı 6539-dan 11298-ə çatmış və ya təqribən iki dəfə artmışdır [10, s.131].

Qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin gənc kadrların idarəetməyə cəlb edilməsi istiqamətində fəaliyyəti sayəsində artıq gənclər dövlətin idarə olunmasında bilavasitə iştirak edirdilər. Belə ki, 1979-cu ildə SSRİ Ali Sovetinə seçilən deputatların 207 (13,8%-ni) nəfərini gənclər təşkil edirdi. 1980-ci ildə müttəfiq və muxtar respublikaların Ali Sovetlərinə 6728 deputat seçilmişdir ki, onların 964 nəfəri (14,3%) ÜİLKGİ üzvü idi. Yerli Sovetlərə seçilən bütün deputatların isə 21,2%-ni gənclər təşkil edirdi [8]. Azərbaycan SSR-in yerli Sovetlətinə seçilən 49804 deputatın 20,3%-ni ÜİLKGİ üzvləri təşkil edirdi [7, s. 6].

1967-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatlarından 42 nəfəri və ya 11,4 %-i 30 yaşınadək olan gənclər idi. 1985-ci ildə isə artıq Azərbaycan SSR Ali Sovetində 30 yaşınadək olan deputatların sayı 112 nəfərə çatmışdı [10, s. 132].

1970-ci illərdə azərbaycanlı gənclər artıq respublikanın ictimai-siyasi həyatında daha fəal iştirak etməyə başlamışdılar. Belə ki, Heydər Əliyevin bu sahədə gördüyü böyük işlərin sayəsində 16 mindən çox gənc vətəndaş xalq deputatları sovetlərinin, o cümlədən 118 nəfər SSRİ Ali Sovetinin və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. 17.500 gənc rəhbər həmkarlar ittifaqı orqanlarında çalışır, 40 mindən çox gənc xalq nəzarəti işində fəal iştirak edirdi [6, s. 212].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbəriliyi dövründə əldə edilmiş tarixi naliyyətlərdən biri də güclü kadr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yaradılması idi. Belə ki, bu illərdə SSRİ-nin 170 qabaqcıl ali məktəblərinə 3500 azərbaycanlı gənc göndərilmişdi. 1970-ci illərdə Heydər Əliyevin kosmonavtlar içərisində azərbaycanlıların az olması faktının aradan qaldırılmasına yönəlmiş uğurlu fəaliyyəti nəticəsində aviasiya məktəblərinə azərbaycanlı gənclər təhsil almağa göndərilməyə başlandı. Belə ki, Heydər Əliyevin göstərişi əsasında Kiyev Mülki Aviasiya İnstitutuna 42 nəfər azərbaycanlı gənc oxumağa göndərilmişdi. Həmçinin, 1981-ci ildə ilk dəfə təyyarəçilik məktəblərinə gənclərin böyük bir qrupu göndərilmişdir [13, s. 93-94].

XX əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin azərbaycanlı gənclərin ordu sıralarına cəlb olunmasında, onlara yüksək rütbə, dərəcə və rəhbər vəzifələr verilməsində olan problemləri nəzərə alaraq Azərbaycan SSR-də milli hərbi kadrlar hazırlayan Naxçıvanski adına İxtisaslaşdırılmış İnternat-Məktəbinin yaradılması (1971-ci il) istiqamətində fəaliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbdə aparılan geniş quruculuq işləri sayəsində məktəbin məzunları arasında ali hərbi məktəblərə daxil olanların sayı ilbəil artırdı. Belə ki, 1974-cü ildə C.Naxçıvanski adına xüsusi internat məktəbin 21 məzunu, 1975-ci ildə 24 məzunu, 1976-cı ildə 46 məzunu, 1977-ci ildə 68 məzunu, 1978-ci ildə 81 məzunu, 1979-cu ildə 83 məzunu, 1980-ci ildə 105 məzunu, 1981-ci ildə 107 məzunu, 1982-ci ildə 103 məzunu İttifaqın ali hərbi məktəblərinə daxil olmuşdular [14, s. 116].

Heydər Əliyev qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsinə böyük siyasi və əməli əhəmiyyət verirdi. Respublikanın ictimai-siyasi həyatında qadınların rolundan hər zaman bəhs edən Heydər Əliyev Azərbaycan KP-nın XXIX qurultayında demişdir: "Qadın kadrları ilə iş nəzərəçarpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdır. Məsul partiya və sovet işində, başqa sahələrdə qadınların sayı xeyli artmışdır. Bir qayda olaraq rəhbər vəzifələrdə çalışan qadınlar tapşırılan işin öhdəsindən yaxşı gəlirlər" [3, s. 83].

Qadınların idarəetmə işlərinə cəlb olunması sahəsində olan problemlərin kökündə qızların 16 yaşında ailə həyatı qurmasına icazə verən qanunun olması, onların məktəbdən ayrılması və s. məsələlər dayanırdı. Eyni zamanda orta təhsilini tam bitirməmiş, ali təhsil

almamış qadınların çoxluq təşkil etməsi savadlı gənc nəslin yetişməsinə də öz mənfi təsirini göstərirdi. Mövcud vəziyyət aparılmış geniş təbliğat, nəzarət, qiyabi məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi və s. tədbirlər sayəsində xeyli yaxşılaşmışdı. Belə ki, 1960-1961-ci dərs ilində işləyən gənclərin içərisində oxuyanların cəmi 9 %-i, 1981-1982-ci dərs ilində isə artıq 45 %-i, Astara, Lənkəran, Masallı, Yardımlı rayonlarında isə 80-85 %-i qadın və qızlar idi [9, s. 122].

Respublika əhalisinin yarıdan çoxunu təşkil edən qadınlar iqtisadiyyatın, maarif və elmin bütün sahələrində uğurla işləyirdilər, bir çox yüksək partiya və dövlət vəzifələrində çalışırdılar. 50 rayon və şəhər partiya komitəsində qadın katib var idi, onların 6-sı birinci katib idi. Lakin rəhbər vəzifələrdə çalışan qadınların sayı hələ də çox az idi. 553 sənaye müəssisəsindən yalnız 38-nə, cəmi 18 kolxoza və 8 sovxoza qadınlar başçılıq edirdilər [5, s. 34-35].

Ulu Öndərin rəhbər vəzifələrə qadınların irəli çəkilməsi istiqamətində fəaliyyəti nəticəsində 1970-ci ildə ilk partiya təşkilatlarının katibləri arasında qadınların xüsusi çəkisi 23,2%, 1975-1976-cı illərdə 26,5%, 1980-ci ildə 29,7% təşkil edirdi. Azərbaycan KP MK-nın üzvləri arasında qadınların sayı daha da artmışdır. Əgər Azərbaycan KP-nin XXVIII qurultayı tərəfindən Azərbaycan KP MK-nın üzvlüyünə namizəd 6 nəfər qadın seçilmişdirsə, XXIX qurultay tərəfindən Azərbaycan KP MK üzvlüyünə 25 nəfər, MK namizədliyinə isə 9 nəfər qadın seçilmişdir [12, s. 150].

Qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi sahəsində atılan addımların nəticəsi özünü hələ 1970-ci illərin əvvəllərindən göstərirdi. 1971-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin tərkibində Xarici İşlər naziri və İctimai Təminat naziri qadın idi. Bundan başqa Azərbaycan SSR Mandat komissiyasında 2, Qanunvericilik mülahizələri komissiyasında 8, Plan büdcə komissiyasında 13, Sənaye, Nəqliyyat və Rabitə komissiyasında 3, Tikinti və İnşaat materialları sənayesi komissiyasında 10, Kənd təsərrüfatı komissiyasında 13, Səhiyyə və İctimai Təminat komissiyasında 7, Xalq maarifi, elm və mədəniyyət komissiyasında 11, Ticarət, Əhaliyə məişət xidməti və Kommunal təsərrüfatı komissiyasında 14, Gənclər komissiyasında 7, Təbiəti mühafizə komissiyasında 4, Xarici İşlər komissiyasında 5 nəfər qadın çalışırdı [1; v. 12,15-25].

1980-ci ildə respublikanın xalq təsərrüfatında çalışan ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislər içərisində qadınların sayı 32,4 min nəfər (47%) idi. Bu da 1965-ci illə müqayisədə 2,6 dəfə artıq idi. Ulu öndər Heydər Əliyev Respublika Həmkarlar İttifaqının XVI qurultayındakı nitqində dediyi kimi, 1980-ci ildə partiya üzvlüyünə namizəd qəbul edilən qadınların sayı namizədliyə qəbul olunanların ümumi sayının 40%-dən artıq bir hissəsini təşkil etmişdir. Partiya, sovet və həmkarlar ittifaqı orqanlarının tərkibində qadınlar geniş təmsil olunmuşdular [12, s. 6].

Heydər Əliyevin bacarıqlı kadrların, xüsusən qadınların və gənclərin qətiyyətlə irəli çəkilməsi siyasətini Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan MSSR-in timsalında da görmək mümkündür. Əgər 1972-ci ildə VPK-nın nomenklaturasında cəmi 25 nəfər qadın var idisə, 1974-cü ildə onların sayı 41-ə çatdırılmışdır. Bu zaman nomenklaturaya daxil olan işçilərin sırasında 40 yaşına qədər olanların sayı 60%-dən yuxarı idi. Naxçıvan MSSR Ali Soveti və yerli sovetlərin deputatlarının 29%-i 30 yaşınadək olan gənclərdən ibarət idi [11, s. 151].

Respublikaya rəhbərliyi dövründə dahi şəxsiyyət, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin böyük və prinsipial xidmətlərindən biri Azərbaycan Konstitutsiyasına Azərbaycan dilinin dövlət statusu verilməsinə nail olması idi. Belə ki, keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalar içində yalnız 3 dövlətin öz ana dilini dövlət səviyyəsinə qaldıra bildiyini nəzərə alsaq bunun respublikamız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmək olar. Bütün bunlar gənclərimizə rəhbər vəzifələrdə öz dilində işləmək imkanlarını verirdi. Təbii ki, bu da gənc kadrların öz köklərinə bağlılığını gücləndirir, öz müqəddəratını özü təyin edən respublikanın gəncləri kimi daha inamla işləmələrinə və ən əsası Heydər Əliyev kimi güclü idarəetmə bacarığına malik, böyük zəkaya sahib liderin simasında daha enerjili fəaliyyət göstərmələrinə səbəb olurdu.

Beləliklə, 1970-1980-ci illərdə güclü idarəetmə bacarığına malik şəxsiyyət Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilən düşünülmüş siyasət nəticəsində respublikada ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən müsbət dəyişikliklər gənclərin sosial-psixoloji vəziyyətinə, siyasi fəallığına müsbət təsir göstərdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-in siyasi rəhbəri olduğu dövrdə gənclərin və qadınların ictimai-siyasi fəallığı artmış, onların dövlət idarəetmə strukturlarında təmsil olunması sahəsində böyük irəliləyiş baş vermiş, onların təhsil və mədəni səviyyəsi yüksəlmişdir. Bir çox rəhbər vəzifələrdə gəncləşmə prosesi getmiş, bu təkcə yaşda deyil, həm də təfəkkürdə, işə yanaşmada da təzahür etmişdir. Nəticədə respublikada təcrübə ilə gənc kadrların yüksək enerjisi arasında vəhdət qurulmağa başlanmışdır. Gələcək müstəqil Azərbaycanın idarə edilməsində də fəal iştirak edəcək kadr potensialının əsas tərkib hissəni məhz bu dövrdə hazırlanmış gənclər təşkil edəcəkdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, f.1, s.58, iş 105.*

2. *Cəfərov H.R. Azərbaycanda gənclər hərəkatı yeni inkişaf mərhələsində: (1940-2007-ci illər). Bakı: Adiloğlu, 2007, 224 s.*

3. *Əliyev H.Ə. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultaına Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin hesabat məruzəsi: 28 yanvar 1976-cı il. Bakı: Azərnəşr, 1976, 108 s.*

4. *Əliyev H.Ə. Kommunizim uğrunda mübarizədə partiyanın sədaqətli dayağı. Azərbaycan komsomolunun XXX qurultayında nitq. Bakı, Azərnəşr, 1978, 52 s.*

5. *Əliyev H.Ə. "Sov.İKP XXIV qurultayının tələbləri ilə əlaqədar olaraq kadrların seçilməsini, yerləşdirilməsini və tərbiyə edilməsini daha da yaxşılaşdırmaq sahəsində Azərbaycan partiya təşkilatının vəzifələri haqqında" 1975-ci il iyulun 30-da Azərbaycan KP MK plenumunda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Əliyevin məruzəsi. Bakı: Azərnəşr, 1975, 88 s.*

6. *Heydər Əliyev. İki cilddə. I cild. Bakı: Turxan NPB, 500 s.*

7. *İnkişaf etmiş sosializm şəraitində Azərbaycan Kommunist partiyasının kadr siyasəti (mühazirəçilər üçün metodiki tövsiyə). Bakı,1981, 13 s.*

8. *Kommunist qəzeti, 2 mart 1980-ci il.*

9. *Qaffarov T.B. Azərbaycan SSR kənd əhalisinin maddi rifahı və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi (60-80-ci illərin birinci yarısı). Bakı: Elm, 1986. 180 s.*

10. *Qasımov Ə.Q. Gəncləri dövlətin idarə olunmasına cəlb etmək sahəsində Azərbaycan LKGİ-nin fəaliyyəti (60-80-ci illər) //Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun ÜİLKGİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi konfransın materialları. Bakı, 1989, 214 s.*

11. *Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı: Təhsil, 2009, 320 s.*

12. *Qədirova E.H. Azərbaycan qadınları kommunizmin fəal qurucularıdır: 1966-1980-ci illər. Bakı: Elm, 1982, 187 s.*

13. *Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140s.*

14. *Süleymanov M. Azərbaycanda Ali Baş Komandanlıq institutunun Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 728 s.*

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin 60-cı illərində gənclər təşkilatlarının fəaliyyətində olan problemlər və Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu sahədə görülmüş tədbirlər işıqlandırılmışdır. Eyni zamanda 70-ci illərdə Heydər Əliyevin gənclərin və qadınların dövlət idarəetmə strukturlarında iştirakının artırılması, rəhbər vəzifələrə təyin edilməsi istiqamətindəki fəaliyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR, kadr siyasəti, gənclər, qadınlar.*

SUMMARY

Heydar Aliyev's activities in the directuion of attracting young personnel to state administration (1969-1982)

Y.N.Jabbarli

The article illustrates the problems in the activities of youth organizations in the 60s of the 20th century and the measures taken in this area by the coming of Heydar Aliyev to power. At the same time, the article addresses activities of Heydar Aliyev in the 70s to increase participation of young people and women in public administration structures and to appoint them to leading positions.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan SSR, personnel policy, youth, women.*

РЕЗЮМЕ

Деятельность Гейдара Алиева по привлечению молодых кадров в органы государственного управления (1969-1982 г.г.)

Ю.Н.Джаббарлы

В статье излагаются проблемы, с которыми сталкивались молодежные организации в своей деятельности в 60-е годы XX века, и меры, принятые Гейдаром Алиевым для разрешения их после прихода его к власти. В тоже время, в статье освещается деятельность Гейдара Алиева в привлечении женщин и молодежи в структуры государственного управления и назначения их на руководящие должности.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджанская ССР, кадровая политика, молодежь, женщины.*

UOT 94 (479.24)

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ГОРОДА ХАНКЕНДИ С МОМЕНТА ОБРАЗОВАНИЯ ДО ПРИОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

СУГРА ОРУДЖЕВА
Бакинский Государственный Университет, докторант
E-mail: sugrau@mail.ru

Сегодня история городов и районов Нагорного Карабаха, является одной из наименее исследованных актуальных проблем истории Азербайджана. Изучение возникновения и развития городов и районов Нагорного Карабаха имеет большое научное и политическое значение, также в различных аспектах обусловило изучение многих проблем историографии. 26 октября Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев обратился к народу: "В течение последних лет в результате последовательной деятельности мы достаточно проинформировали мировую общественность об истории Карабаха, истории конфликта. Вся эта проделанная работа вот сегодня помогает нам, потому что в мире сложилось более объективное мнение, представление об этом вопросе. Именно в результате наших неустанных усилий мы смогли добиться этого" [8]. Это обращение показывает важность изучения истории Карабаха. Прежде чем приступить к изучению историографии проблемы истории городов и районов Нагорного Карабаха, следует обратить особое внимание на вопрос, что история рассматриваемой темы не изучена глубоко, история Шуши, Аскерана, Гадруда, Ханкенди, Ходжалы, Ходжавенда, Агдера отдельно не исследована в научной литературе. Количество работ по истории городов и районов Нагорно-Карабахского региона Азербайджанской Республики очень мало. В 70-80-е годы XX столетия были предприняты инициативы в изучении проблемы, проведены исследования в различных направлениях. В целом, история городов и районов Азербайджана, история Нагорного Карабаха, как видно из анализа историографии Нагорного Карабаха, не проводилось специального исследования, не изучалась история городов и районов региона в отдельности. В связи с этим одним из важнейших вопросов, стоящих перед историками, является более глубокое изучение и доведение до мирового сообщества проблем, связанных с экономическим, политическим, культурным, а также этническим составом и исторической географией наших исторических земель Карабаха. С этой точки зрения представленная статья даст информацию об одном из районов Карабаха – Ханкенди. При исследовании данного артикля использовались источники, научно-методическая литература, научно-исследовательские работы. Наряду со всем этим дана информация о политике общенационального лидера Г. А. Алиева на этой территории, которая открыла новый путь развитию. Основная цель данной статьи – это исследование истории образования, территории, природно-географических особенностей, географического положения, площади, рельефа, климата, внутренних вод, почвы и растительности, освещение основных населенных пунктов, анализ экономической, общественно-политической и культурной жизни, отслеживание численности населения, этнического и национального состава города Ханкенди. Сначала надо дать информацию о Карабахе.

Верхне-Карабахский регион Азербайджана является одним из древнейших очагов культуры в мире. Междуречье Куры и Аракса является одним из древнейших очагов цивилизации. В этом районе имелись все условия, благоприятствующие обитанию здесь человека. Есть немало оснований полагать, что территория эта вместе со Средиземноморьем и Северной Африкой входила в зону прародины человечества, что и здесь происходило становление человека, как биосоциального и социального существа. Климат района в ту пору, по сравнению со всеми последующими этапами, был теплым и умеренно влажным. Зона эта отличалась богатой флорой и фауной. Именно здесь обнаружены древнейшие следы жизни и деятельности человека. И выявлено это в пещере Азых, являющейся древнейшей стоянкой человека на территории Советского Союза.

Уникальное обиталище человека — Азыхская пещера, ее колоссальный материал имеет исключительное значение в изучении проблем формирования и развития первобытного общества, ранних людей, их материальной и духовной

культуры, а также палеоэкологической ситуации, в которой жили и творили древнейшие люди. Благодаря Азыхской пещере мы историю нашу можем начинать с эпохи самой седой древности — более чем миллион лет назад. История наша благодаря этим открытиям удревнилась на несколько десятков тысяч поколений. Чрезвычайно важно, что азыхские материалы позволяют нам еще раз и вполне определенно говорить об общности, глобальности основных законов развития человеческого общества, об общем направлении социогенеза — предполагать универсальность модели образа жизни человека в пещере Азых, являющейся древнейшей стоянкой человека на территории Советского Благоприятные природно-географические условия, богатство пресноводных источников, растительного и животного мира, наличие природных пещер еще с древних времен создали условия для заселения здесь первобытных людей [4, s. 14].

В данной статье будет исследован один из регионов Карабаха – Ханкенди, будет дана информация об исторической географии этого региона, а в первую очередь надо отметить как введение историческую географию Карабаха. Следует отметить, что такое историческая география. Наука историческая география изучает историко-географическое положение той или иной территории, страны в определенный исторический период. Историческая география конкретизирует наши исторические концепции в хронологическом порядке и связывает их с определенными территориями. Поэтому историческая география раскрывает характеристику физической, экономической, политической географии той или иной страны в различные периоды ее развития. Историческая география, несмотря на свою богатую историю, носит явные черты молодой научной дисциплины с соответствующими научными проблемами [4, с. 8]. Проблемы современной исторической географии связаны с неразработанностью её теории, неопределённостью объекта и предмета исследований. Историческая география как отрасль научного знания, будучи значительно моложе исторической науки и географической науки, возникших, как известно, еще в древнем мире, все же существует уже несколько столетий. Но история ее развития никогда не была предметом научного исследования. В некоторых буржуазных историко-географических работах встречаются иногда краткие исторические обзоры литературы по исторической географии. Например, в книге С. М. Середонина «Историческая география» есть маленькая глава размером в одиннадцать страниц под заглавием «Развитие науки исторической географии». Здесь будет дана информация об аспектах исторической географии. Историческая география в основном сочетает в себе следующие аспекты:

1) физико-географические интерпретации - рельеф, климат, водные ресурсы, почвенный покров, растительный мир, животный мир, полезные ископаемые и т. д.

2) география населения-вопросы формирования этнического состава, расселения и перемещения населения [6, с. 3].

А сейчас будет исследована историческая география Карабаха. НКАО является органической частью единого целого — исторического Карабаха, две части которого — горная и низменная — на протяжении всей истории региона всегда были тесно и неразрывно связаны друг с другом, не могли обходиться друг без друга. (26 ноября 1991 года решением Верховного Совета Азербайджанской Республики Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО) была упразднена). Нагорно-Карабахская автономная область Азербайджанской ССР занимает юго-восточную часть Малого Кавказа. Это — горный край. Площадь НКАО — 4 тыс. 392 км. С севера на юг территория области простирается на 120 км, с востока на запад — на 35—60 км. В состав НКАО входят пять административных районов — Аскеранский, Гадрутский, Мардакертский, Мартунинский и Шушинский. Главный город — Степанакерт. (Верховный Совет принял закон о переименовании столицы бывшего НКАО Степанакерта в Ханкенди). Здесь проживает более 40 национальностей [1, с. 104].

Хочу начать основную часть статьи, раскрыть историческую географию города Ханкенди. Ханкенди-один из древнейших поселений Азербайджана. Город Ханкенди является конечным пунктом Евлах-Ханкенди железной дороги Баку-Тбилиси, расположен у дороги Евлах-Лачин-Нахчыван, на берегу реки Гаргар, у восточного подножия Карабахского хребта, находится в 329 км от Баку. Ханкенди-один из городов Азербайджана

с современным развитым промышленным комплексом, транспортом, улучшенной культурой. В городе Ханкенди есть Педагогический институт, Институт Усовершенствования учителей, Сельскохозяйственный техникум, Медицинский, 2 музыкальные, средние, технические, детские школы искусств, Техническая школа, Историко-краеведческий музей, Драматический театр, концертные залы, Нагорно-Карабахский филиал Союза писателей Азербайджана, областная библиотека, зимние и летние библиотеки, Дворец культуры, здесь есть детская площадка, парк отдыха, дом отдыха, ансамбль песни и пляски, предприятия торговли, общественного питания и другие культурно-бытовые объекты. Как отмечено, был открыт Педагогический институт в Ханкенди. Следует дать информацию об этом. Общенациональный лидер Гейдар Алиев за все время своего руководства страной, проделал важную работу в области изучения истории нашего народа, сохранения его исторического и культурного наследия. Если связать деятельность Гейдара Алиева с исторической географией, то мы увидим, что его деятельность неоценима в сохранении исторической географии Карабаха. Большую роль в научных достижениях, достигнутых в результате всех этих исследований, сыграл Гейдар Алиев, начавший руководить Азербайджаном в 1969 году. Все эти годы он нес ответственность Азербайджана на своих плечах, вывел его из тяжелых и суровых испытаний истории как государства и нашего народа как нации, создал независимый родной город, который мы называем современным Азербайджаном, его сегодняшние реалии, надежную основу для светлого завтрашнего дня. С его именем связано возрождение на протяжении многих лет во всех сферах общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни азербайджанского народа. Эта политика была продолжена и в Ханкенди. В 1973 году Гейдар Алиев открыл филиал Педагогического института в Ханкенди [2, с. 315].

В административном отношении Ханкенди включает город Ханкенди и город Киркиджахан. Площадь города Ханкенди составляет 8 квадратных километров. Ханкенди расположен на высоте 830 метров над уровнем моря. На этой высоте, как известно, находится и знаменитый Кисловодский курорт. Ханкенди можно сравнить с самыми красивыми курортами мира как по погоде, так и по климатическим условиям. Климат умеренно-теплый.

Ханкенди-древнее поселение Азербайджана. Археологические исследования, проведенные в 1938-1939 годах на территории Ханкенди, выявили курганы энеолита и бронзового века. Курганы были выявлены. Они характеризуются коллективным похоронным обычаем. Мертвые покрыты глиной и мелкими речными камнями. В слое, относящемся к началу III тысячелетия, дети и пожилые люди были захоронены вместе. Это указывает на то, что курганы являются местом семейного или племенного захоронения. Членов семьи хоронили сложенными на левый или правый бок или сидящими, старейшин и вождей племен - вытянутыми на спине руками. Каменные булавы, медные кинжалы, каменные копья, наконечники стрел, костяные инструменты, золотые бусины, различные образцы керамики, кости животных и многое другое были обнаружены в курганах Ханкенди. Все это свидетельствует о том, что территория Ханкенди с благоприятными условиями для проживания является одним из древнейших человеческих поселений в мире [3, с. 26].

Согласно архивным документам, город возник в конце XVIII века как место отдыха глав Карабахского ханства – ханов, в то время являвшихся одним из независимых азербайджанских государств. Для создания максимальных условий для деятельности ханов обитель возводится в 10 километрах от столицы ханства Панахабада (ныне Шуша), у подножия относительной горы. В это время он находился в непосредственной близости от других важных городов и сел ханства, Агдама, Ходжалы, Малибейли, Керкиджахана и других. Так, в других населенных пунктах, как и в новом населенном пункте, проживало только местное население, азербайджанцы. Первые годы новое поселение было известно как “Деревня хана”, так как в нем жили только семья хана и его родственники. Вскоре после этого город получил название Ханкенди [7, s. 6].

Ханкенди, небольшой населенный пункт, был личной усадьбой Ибрагимхалил-хана Карабахского. В благоустройстве и развитии села большую роль сыграли заслуги сына Ибрагим-хана Мехтигулу-хана. В Ханкенди он держал лошадей, принадлежащих Ибрагим-хану. После захвата Россией Карабахского ханства Ибрагимха-

лил хан жил вместе семьей в городе Ханкенди. В 1918-1920 годах в Ханкенди находились воинские части Азербайджанской Демократической Республики.

Армяне после майского переворота 1920 года в Карабахе вновь предъявили необоснованные территориальные претензии. 7 июля 1923 года была создана в Нагорном Карабахе автономная область в составе Азербайджанской ССР. Город Ханкенди был переименован и стал центром провинции. В результате глубокой заботы руководства Азербайджана город Ханкенди вскоре стал центром промышленности, науки, культуры. В годы советской власти в Ханкенди были созданы новые промышленные центры. Здесь развивалась и легкая промышленность, и пищевая промышленность. Промышленные предприятия Ханкенди давали 60% от общего объема промышленной продукции НКАО. В 80-е годы XX столетия армянские националисты целенаправленно, якобы с целью обострения ситуации, "попирания прав армян, их подавления в Азербайджане", "наблюдалось увеличение азербайджанцев в общей численности населения Закавказских республик, Азербайджана, НКАО, уменьшение армян" они распространили свои ложные идеи по всему миру. Это информация ложна, потому что по моим исследованиям, если взять перепись 1979 года можно в открытом виде увидеть огромное различие между численностью азербайджанцев и армян, где число армян превышает азербайджанцев. По данным всеобщей переписи населения 1979 года доля армян в общей численности, проживающих в Азербайджане, составляла 25,9%. В НКАО 75,9% населения составляли армяне, 23%-азербайджанцы. По данным переписи населения 1979 года в регионе проживало 38948 человек, из которых 4303 (11,04%) азербайджанцы, 33898 (87,03%) армяне и 747 (1,9%) другие национальности [3, s. 26]. Тогда возникает такой вопрос: Как может это произойти? Ответ ясный – такого не было! Это одна из политики армян против азербайджанцев. В годы советской власти армяне, опираясь на своих покровителей в центре для реализации своих коварных замыслов, либо заменили древние азербайджано-тюркские топонимы региона на топонимы с армянскими корнями, либо перенесли их на пассивный фон. После расселения армян в азербайджанских селах тогда качестве примеров можно привести села, названия которых были полностью изменены: Агдара-Мардакерт, Гозлу-Вакуас, Базаркенд-Цмагахог, Шихарх-Маргушаван, Дашбаши-Караглух, Джагадуз-Саркисашен, Джамият-Нинки, Агбулаг-Мсмма, Гузумкенд-Керт и др. На протяжении XX столетия процесс фальсификации топонимов Нагорного Карабаха продолжалось.

В конце хочу отметить, что главной целью этого исследования является информация о городе Ханкенди. Отличительная черта исследованного артикля это ее анализ с точки зрения исторической географии. Так как историческая география новая наука, чтобы написать статью были использованы различные источники, прочитаны книги, потому что сначала надо было полностью понять, что изучает историческая география, а потом начать писать о выбранной теме. Выбор данной темы связан с важностью Карабаха, которая является неотделимой частью Азербайджана. Число исследованных работ о городах Карабаха очень мало, особенно в Советский период, а также число на иностранных языках невелико. Это делает исследованную работу актуальной, в будущем я хочу собрать документы, книги на различных языках, газеты и другие важные источники, и систематично написать различные работы о Карабахе, ее городах с точки зрения исторической географии. Это работа только начало. Ханкенди-один из древнейших поселений Азербайджана, выделяет артикль от других написанных работ.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Алиев, И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку: Элм, 1989.*

2. *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2007.*

3. *Məmmədov, N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). Bakı: «Təhsil», 2010.*

4. *Жекулин, В. С. Историческая география: предмет и методы. Ленинград: Наука, 1982.*

5. *Göyüşov, R. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı: İşıq, 1986.*

6. *Яцунский, В. К. Историческая география. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1955.*

7. *525-ci qəzet.- 16 fevral.- S.6, 2010.*

8. Ильхам Алиев обратился к народу \ URL:https://president.az/ru/articles/view/44435 \\26 октября 2020, 12:25.

XÜLASƏ

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın şəhər və rayonlarının tarixi, Dağlıq Qarabağın tarixşünaslığının təhlilindən də göründüyü kimi, "Dağlıq Qarabağın şəhər və rayonlarının tarixi" problemi ilə bağlı xüsusi araşdırma aparılmayıb, ayrı-ayrılıqda öyrənilməyib. (10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciəti zamanı Dağlıq Qarabağ statusunu ləğv etdiyini bəyan etmişdir. Hazırda Dağlıq Qarabağ ifadəsi siyasi və coğrafi termin kimi istifadə edilmir) Bu baxımdan təqdim olunan məqalədə Qarabağın rayonlarından biri – Xankəndi haqqında məlumat veriləcəkdir. Bütün bunlarla yanaşı, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu ərazidəki siyasəti haqqında da məlumatlar verilmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi Xankəndi şəhərinin tarixini, ərazisini, təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini, coğrafi mövqeyini, relyefini, iqlimini öyrənmək, əsas yaşayış məntəqələrini işıqlandırmaq, iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatını təhlil etmək, əhalisini, etnik və milli tərkibini izləməkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, Xankəndi, tarixi coğrafiya, şəhərlər.*

РЕЗЮМЕ

В целом, история городов и районов Азербайджана, история Нагорного Карабаха , как видно из анализа историографии Нагорного Карабаха, не проводилось специального исследования по проблеме «История городов и районов Нагорного Карабаха», не изучалась в отдельности. (10 ноября 2020 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в обращении к народу заявил об отмене статуса Нагорного Карабаха. И таким образом, в настоящее время термин "Нагорный Карабах" как политико-географический термин не используется). С этой точки зрения, представленная статья, даст информацию об одном из районов Карабаха – Ханкенди. Наряду со всем этим дана информация о политике общенационального лидера Г. А. Алиева на этой территории. Основная цель данной статьи – это исследование истории, территории, природно-географических особенностей, географического положения, площади, рельефа, климата, освещение основных населенных пунктов, анализ экономической, общественно-политической и культурной жизни, отслеживание численности населения, этнического и национального состава города Ханкенди.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, Ханкенди, историческая география, города.*

SUMMARY

In general, the history of cities and districts of Azerbaijan, the history of Nagorno-Karabakh, as can be seen from the analysis of the historiography of Nagorno-Karabakh, no special research was conducted on the problem of "The history of cities and districts of Nagorno-Karabakh", it wasn't studied separately. (On November 10, 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in an address to the people, announced the abolition of the status of Nagorno-Karabakh. And thus, at present the term Nagorno-Karabakh as a political and geographical term is not used). From this point of view, the presented article will provide information about one of the districts of Karabakh – Khankendi. Along with all this, information is given about the policy of national leader H. A. Aliyev in this territory. The main purpose of this article is to study the history, territory, natural and geographical features, geographical location, area, relief, climate, coverage of the main settlements, analysis of economic, socio–political and cultural life, tracking the population, ethnic and national composition of the city of Khankendi.

Key words: *Azerbaijan, Nagorno Karabagh, Khankandi, a historical geography, cities.*

UOT 94(3)

ПРИСУТСТВИЕ ГУННОВ НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ В РЕГИОНЕ ЮЖНОГО КАВКАЗА В ЭПОХУ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

ZHANG TERIGELE
Докторант БГУ кафедры "История народов Кавказа"

E-mail: qinbaite0805@gmail.com

Введение. В научно - исследовательской статье затронута актуальная тема присутствия гуннов на Южном Кавказе. Прежде всего для исследования исторического присутствия гуннов на территориях Южного Кавказе скажем, Азербайджана, Грузии и Армении необходимо задаться вопросом, кто такие гунны.

Это кочевые народы, жившие в Центральной Азии, на Кавказе и в Восточной Европе в период с IV по VI вв. нашей эры. Согласно этому в европейской традиции по этой проблеме гуннов, первые сведения о них появились к востоку от Волги, которая в то время была частью Скифии [3]. Именно приход гуннов в Европу связан с миграцией на запад тюркского объединения и отчасти, иранского народа, таких как Аланы [1]. К 370 году нашей эры гунны прибыли на Волгу, а к 430 году они установили обширное, хотя и не долговечное господство в Европе, покорив готов и многие другие германские народы, жившие за пределами римских границ и заставив многих других бежать на римскую территорию. Гунны, особенно под предводительством своего короля Аттилы, совершали частые и опустошительные набеги на Восточную Римскую империю. В 451 году они вторглись в западную римскую провинцию Галлию, где сразились с объединенной армией римлян и вестготов в известной битве на Каталаунских полях, а в 452 году вторглись в Италию. После смерти Аттилы в 453 году гунны перестали представлять серьезную угрозу для Рима и потеряли большую часть своей империи после битвы при Недао (ок. 454 г.). Потомки гуннов или преемники с похожими именами, по данным соседних народов на юге, востоке и западе, занимали части Восточной Европы и Центральной Азии, примерно с IV по VI вв. Варианты названий гуннов зафиксированы на Кавказе до начала VIII в.

В XVIII в. французский ученый Жозеф де Гинь первым предложил связь между гуннами и народом хунну, который жил на севере Китая, начиная с III века до н.э. до конца I века н.э.[4].

О культуре гуннов известно очень мало, и очень немногие археологические останки были окончательно связаны с гуннами. Считается, что они использовали бронзовые котлы и проводили искусственную деформацию черепа. Не существует описания религии гуннов времен Аттилы, но засвидетельствованы такие практики, как гадание, и есть вероятность существования шаманов. Известно также, что у гуннов был свой язык, однако о нем свидетельствуют только три слова и личные имена.

В экономическом плане гунны, как известно, занимались кочевым скотоводством. По мере расширения контактов с римским миром их экономика становилась все более связанной с Римом посредством дани, набегов и торговли. Похоже, что у них не было единого правительства, когда они пришли в Европу, а скорее они создали единое племенное руководство в ходе своих войн с римлянами. Гунны правили множеством народов, говоривших на многочисленных языках, и некоторые из них имели собственных правителей. Их основной военной техникой была стрельба из конного лука.

Гунны, возможно, стимулировали Великое переселение, которое стало одним из факторов распада Западной Римской империи [5]. Память о гуннах также сохранилась в житиях различных христианских святых раннесредневековых грузинских государств Картли и Иберии, где гунны играют роль антагонистов. В современной культуре гунны обычно характеризуются крайней жестокостью и варварством.

В Кавказском регионе долгое время сохранялись разные варианты названий Гунн. Считается, что гунны, основавшие здесь свое государство, сыграли важную роль в формировании тюрков Азербайджана. В то же время гунны некоторыми авторами-кумуками считаются предками кумуков, одного из тюркских народов Северного Кавказа.

Ученые говорят, что гунны, возможно, несут основную ответственность за крах Западной Рим-

ской империи. Также гунны прямо или косвенно заложили основы господства тюркских племен после них на протяжении четырех столетий в евразийских степях.

В этой статье уделенно внимание присутствию гуннов на Южном Кавказе и её исторической последовательности. Именно в это время процветала Неоперсидская Империя Сасанидов и ослабевала Римская Империя. Исходя из общего официальной исторической науки именно гуннское присутствие на Кавказе при всех его последствиях, разорительных грабежах, истреблении населения, состояло в том, что, будучи связаным с Великим переселением, этот "суперэтнос", как о нем отозвался известный тюрколог Лев Гумилёв, исходя из научной теории пассионарности, этот суперэтнос оказал сильнейшее воздействие на всю последующую историю Кавказа и его народов.

1. Присутствие гуннов на территориях Грузинского царства

В официальной исторической науке Грузии отчетливо показано присутствие этого народа на территориях Грузии в эпоху раннего феодализма. Источниками являются известные исторические памятники «Картлис Цховбера» - Житие Грузии и «Матиане Кртлиса» - Летописи Картли. Процесс миграционного вторжения гуннов в союзе с булгарами происходило в местечке Ахалцихского региона. Ахалцихский регион представляет собой межгорную котловину, окруженную с севера Месхетским и Триалетским хребтами, с северо-востока и востока – Самсарским и Джавахетским, с юго-востока – Чилдырским, с юга – Эрушетским, с запада – Арсианским.

Грузия начала взаимодействовать с тюркскими народами довольно давно, когда во II в. на Северный Кавказ вторглись пришедшие из Центральной Азии тюркоязычные племена, известные под именем «гунны». С этого времени тюрки стали регулярно совершать походы на Южный Кавказ. «В III–IV вв. тюркские племена, представляя собой многочисленных и постоянных соседей народов Малой Азии, Кавказа и Балкан, проникали в эти области все более и более активно» [8, с.53].

В 371 г. основная масса гуннов покинула степи Северного Кавказа и ушла на запад – сначала в Причерноморье, а затем в Подунавье. Однако часть из них, а именно «булгарские племена сарагур, огур, оногур, передвинувшиеся в конце 60-х гг. IV в. с основной массой родственных им других гунно-булгарских племен (утигур, кутригур, биттугур) из междуречья Урала и Волги на Кавказ, не последовали за главными ордами гуннов в Европу» [7, с.53]. Гунно-булгарская орда, покорившая к 70-м гг. IV в. территорию Северного Кавказа, в 395 г. совершила разорительный поход на Южный Кавказ и другие государства Востока. В это время тюркские племена проникли на Южный Кавказ не только с севера, но и с юга: правители Сасанидской Персии активно использовали в качестве наемников среднеазиатских гуннов, которых называли "эфталитами" или белым гуннами. В 60-х гг. V в. государство оногуров распалось. Вскоре во главе с сабирами (савирами) был образован новый военно-политический союз гунно-булгарских племен. В конце ноября 503 г. гунны – сабиры, прорвавшись через охраняемый сасанидским гарнизоном Дербентский проход и, преодолев горные перевалы восточных отрогов Кавказа, вторглись в Албанию. Внезапность нападения и отсутствие серьезного сопротивления со стороны персов позволили сабирам уничтожить незначительные персидские гарнизоны, разбросанные по Закавказью, и в короткий срок завладеть богатыми северными территориями Сасанидского государства – Албанией и Иберией [там-же с.53]. В византийско-сасанидских войнах VI в., которые велись тогда и на территории Грузии, сабиры поддерживали то одну, то другую сторону. Естественно, что, ведя войны на территории Грузии, они оседали там. Византийский историк Прокопий Кесарийский (VI в.) в своем географическом описании Кавказа отмечает реку Боас – один из притоков реки Фазис (современное название – Риони), вдоль берегов которой жили сабиры. Свое название река получила в честь царицы сабиров Боарекс, под властью которой, как сказано в источнике, находилось сто тысяч гуннов [6, с.89].

Грузинская историческая традиция, зафиксированная в своде летописей «Картлис Цховреба» («Житие Грузии»), вообще не знает гуннов. Однако ранней агиографии – конца V в. – гунны были известны: грузины сталкивались с ними в районе страны Чор (южная часть Каспийского прохода). Название гуннов (хонни) сохранилось также

в хронике «Мокцевай Картлисай» («Обращение Грузии»), первоначальную редакцию которой грузинские исследователи относят к VII в., а вариант, дошедший до нас в рукописях X в., – к IX в.

2. Исторические факты о нашествии Гуннов в Грузию при Вахтанге I Горгасале (440-502).

Экспансия гуннов на Южно-Кавказской территории, как миграционный поток носил в себе отрицательный характер. В статье уже было упомянуто о нашествии гуннов со стороны антагонистического характера. Такую характеристику весьма отрицательного характера даёт грузинский историк Вано Сулори, рассказывая в своих работах, как например, в статье «Дикие гунны, Вахтанг Горгасали и потомки тысячи отборных воинов Иберии», как Вахтангу Горгасале довелось воевать с гуннами и какими были исторические последствия.

Вахтанг I Горгасали (440—502) — царь Иберии во второй половине V в., один из основоположников грузинской государственности, святой. Сын Мирдата V из династии сасанидских Хосроидов. Его прозвище «Горгасали» переводится с персидского как «волчья голова» (намёк на форму его шлема). [2, с.89].

Горгасали пришлось воевать с гораздо более многочисленным, могущественным и грозным врагом, нежели хазары. Речь идет о гуннах, которые в конце IV в. двинулись с Дальнего Востока и ураганом прошлись по Азии и Европе. Они сравняли с землей сотни царств и княжеств и на их развалинах создали огромную империю. Римский историк Аммиан Марцеллин писал о гуннах: "Они не сеяли и не жали. Никогда не прикасались к плугу. У них не было постоянного жилья, скитались от одного места к другому… При столь диком безобразии в них человеческого образа они так закалены, что не нуждаются ни в огне, ни в приспособленной ко вкусу человека пище. Они питаются кореньями диких трав и полусырым мясом всякого скота, которое они кладут на спины коней под свои бедра и дают ему немного попреть… Члены тела у них мускулистые и крепкие, шеи толстые, чудовищный и страшный вид, так что их можно принять за двуногих зверей или уподобить тем грубо обтесанным наподобие человека чурбанам, какие ставятся на концах мостов".

В середине V в. гунны турецкого происхождения подошли и к Иберии, которой правил, будучи тогда малолетним, Вахтанг Горгасали. Как раз его возрастом воспользовался византийский император Теодорос Второй, нанял свирепствовавших в Крыму и на Северном Кавказе гуннов, которые по его указанию совершили набег на Иберию. К ним присоединились и осетины, и объединенной ратью вторглись в сердце Иберии, устроили там разгром и сровняли с землей Каспскую крепость. Однако византийцы пожадничали, не выплатили гуннам обещанную сумму, и воины Аттилы прервали поход – повернули назад со множеством пленных и с многочисленными трофеями. Среди пленных были Вахтанг Горгасали и Мирандухт, которую позднее освободил ее коронованный брат, при помощи ссанидов совершивший поход на Северный Кавказ и легко нанесший поражение осетинам и гуннам.

Однако Иберия еще долго залечивала раны, нанесенные дикими кочевниками. Горная часть Восточной Грузии была настолько опустошенной и безлюдной, что Горгасали был вынужден переселить туда людей из других княжеств. Говорят, царь отобрал тысячу лучших воинов для заселения территории. "Новоселам", помимо восстановления разрушенного, было поручено защищать и Дарьяльское ущелье. И они веками добросовестно выполняли наказ Горгасали – сначала сами, а затем их несгибаемые потомки.

Заключение. Как это не убедительно, но исторический факт о присутствии гуннов на Южном Кавказе, в том числе и в Грузии, сопровождалось погромами городов и поселений, грабежами и разорениями. Многие раннефеодальные государства на Южном Кавказе были вовлечены в войны с гуннами или наоборот использовали боеспособную армию гуннов в своих интересах такие империи, как Византия и Сасаниды. Но несмотря на эти негативные исторические отзывы о нашествии гуннов на указанные Южно-кавказские земли даёт обоснование полагать, что этнический состав народов Кавказа стал быстрыми темпами меняться, оставляя после себя свои следы: присущие различным племенам что, свидетельствует о том, что и сейчас в Южном Кавказе можно встретить элементы тюркской культуры.

Об этом факте говрят также исследования английских учёнах, которые долгое время исследовали именно те страны, где было присутствие

гуннов. Согласно исследованиям, проведенным этими учеными из Университета Кембриджа, гены гуннов и их потомков можно найти в населении многих стран Восточной Европы и Закавказья. В частности, ученые обнаружили, что гены гуннов присутствуют у населения Венгрии, Болгарии, Румынии, Украины, Молдавии, Грузии, Армении и Азербайджана. В Закавказье, в частности в Грузии, Армении и Азербайджане, также проживают потомки гуннов. Гунны вторглись в Закавказье в V веке и оставили свой след в генофонде местного населения. В частности, ученые обнаружили, что гены гуннов присутствуют у населения Грузии, Армении и Азербайджана.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Denis Sinor, (1990). "The Hun Period". In Sinor, Denis (ed.). The Cambridge history of early Inner Asia (1. publ. ed.). Cambridge [u.a.]: Cambridge Univ. Press. pp. 177–203. ISBN 9780521243049.

2. Donald Rayfield, (2000). The Literature of Georgia: A History 2nd ed. Routledge. P. 61.ISBN 0700711635.

3. Étienne de la Vaissière, (2015). "The Steppe World and the Rise of the Huns". In Maas, Michael (ed.). The Cambridge Companion to the Age of Attila. Cambridge University Press. pp. 175–192. ISBN 978-1-107-63388-9.

4. Étienne de la Vaissière.

5. Peter Heather, (1995). "The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe". English Historical Review. 90 (435): 4–41. doi:10.1093/ehr/CX.435.4.

6. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа (IV–X вв.). Л., 1979

7. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985.

8. Еремеев Д.В. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). М., 1971

9. Дикие гунны, Вахтанг Горгасали и потомки тысячи отборных воинов Иберии. https://sputnik-georgia.ru/20180307/Dikie-gunny-Vahtang-Gorgasali-239577057.html обновлено: 15:09 21.03.2018

РЕЗЮМЕ

Исторический факт о присутствии гуннов на Южном Кавказе, в том числе и в Грузии, буквально сокрушая все на своём пути, полчища гуннов прошло всю Закавказью, Причерноморья, оказались на Балканах, в Галлии и едва не уничтожили саму Римскую Империю.

Многие раннефеодальные государства на Южном Кавказе были вовлечены в войны с гуннами или наоборот использовали боеспособную армию гуннов в своих интересах. Это были такие империи, как Византия и Сасаниды. Хотя имеются негативные исторические отзывы о нашествии гуннов на Южно-кавказские земли, однако это дает основание полагать, что этнический состав народов Кавказа стал меняться быстрыми темпами, оставляя после себя следы, присущие различным племенам. По сей день в Южном Кавказе можно встретить элементы тюркской культуры. Последние исследования английских учёных указывают на то, что гены гуннов имеются у населения Венгрии, Болгарии, Румынии, Украины, Молдавии, Грузии, Армении и Азербайджана. Гунны оставили свой след и в генофонде местного населения Закавказья. В частности, ученые обнаружили, что гены гуннов присутствуют и у населения Грузии, Азербайджана и Армении (вопрос об генофонде местного населения на территории Южного Кавказа фактически является спорным вопросом).

Ключевые слова: *регион Южного Кавказа, раннее средневековье, кочевые народы, Великое переселение, тюркские племена.*

Zhang Terigele
BDU-nun "Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının doktorantı
qinbaite0805@gmail.com

Erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqaz regionunda hunların Gürcüstan ərazisində olması

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda hunların olması ilə bağlı tarixi fakt şəhər və qəsəbələrin talanları, soyğunçuluq və dağıntılarla müşayiət olunurdu. Cənubi Qafqazdakı bir çox erkən feodal dövlətləri hunlarla müharibələrdə iştirak etmiş və ya əksinə, döyüş qabiliyyətli hunlar ordusunu öz xeyirlərinə istifadə etmişlər .Bunlar Bizans və Sasanilər kimi imperiyalar idi. Hunların Cənubi Qafqaz torpaqlarını işğalı ilə bağlı mənfi tarixi rəylər olsa da, bu, Qafqaz xalqlarının etnik tərkibinin müxtəlif qəbilələrə xas olan izləri geridə qoyaraq sürətlə dəyişməyə başladı-

ğına inanmağı qəbul edir. Ona görə də indi də Cənubi Qafqazda türk mədəniyyətinin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. İngilis alimlərinin son araşdırmaları Hunların genlərinin Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna, Moldova, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan əhalisində olduğunu göstərir. Hunlar Zaqafqaziyanın yerli əhalisinin genofondunda da iz buraxdılar. Alimlər müəyyən ediblər ki, hun genləri Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan əhalisində də mövcuddur.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz regionu, Erkən orta əsrlər, Köçəri xalqlar, Böyük köç, Türk tayfaları.*

Zhang Terigele
Doctoral student of the BSU
department "History of the Caucasian nations"
qinbaite0805@gmail.com

The presence of the Huns on the territory of Georgia in the South Caucasus region in the early Middle Ages

The historical fact of the presence of the Huns in the South Caucasus, including in Georgia, was accompanied by pogroms of cities and settlements, robberies and devastation. empires such as Byzantium and the Sassanids. Although there are negative historical reviews about the invasion of the Huns in the South Caucasian lands, however, this gives reason to believe that the ethnic composition of the peoples of the Caucasus began to change at a rapid pace, leaving behind traces inherent in various tribes. That is why even now in the South Caucasus you can find elements of Turkic culture. Recent studies by British scientists suggest that the populations of Hungary, Bulgaria, Romania, Ukraine, Moldova, Georgia, Armenia and Azerbaijan have Hun genes. The Huns also left their mark on the gene pool of the local population of Transcaucasia. In particular, scientists have found that the genes of the Huns are also present in the population of Georgia, Azerbaijan and Armenia.

Key words: *South Caucasus region, early Middle Ages, nomadic peoples, Great Migration, Turkic tribes.*

UOT 94(3)

СВЯЗИ ЗОРОАСТРИЗМА С ДРУГИМИ РЕЛИГИЯМИ

ВАН ЦЗИБАО
Докторант Бакинского Государственного Университета кафедры "История народов Кавказа"

E-mail: kchangshu@gmail.com

Зороастризм - одна из древнейших известных живых религий мира, уходящая своими корнями в далекое прошлое. Он появился примерно в VII веке до н. э и первоначально был религиозной сектой в древней Персии. После создания персидской династии Сасанидов в III веке н.э. зороастризм стал государственной религией династии Сасанидов. Он развился около трех с половиной тысяч лет назад из древней индоиранской религии, которую когда-то разделяли предки кочевых скотоводческих племен, позднее обосновавшихся в Иране и Северной Индии. Таким образом, зороастризм имеет общее наследие с ведической религией Древней Индии и индуизмом. Зороастризм стал главной религией империй Ахеменидов (550-330 гг. до н.э.), Парфян (247 г. до н.э. - 224 г. н.э.) и Сасанидов (224-651 гг. н.э.) [12]. Настоящая статья посвящена связям зороастризма с такими религиями как буддизм, иудаизм, христианство, ислам.

Священная книга зороастрийцев называется «Авестой». Зороастрийская доктрина считает, что в мире есть два вида сил: одна - добрая, а другая - злая. Люди должны следовать именно этой религии, чтобы поддерживать силу добра. Люди, которые верят в зороастризм, верят, что есть только один Бог по имени Ахура-Мазда, и они также верят в злую силу по имени Ангра-Майнью. Согласно зороастризму, именно сумма мыслей, слов и поступков человека будет определять судьбу его души в потустороннем мире, — именно эти мысли, слова и дела, хорошие или дурные, приведут его душу либо к вратам рая или на стезю ада [14]. В понимании Зороастра, огонь — это живой символ чистоты и нравственности. Зороастризм - монотеистическая религия. Учения и религиозные культуры многих религий мира имеют с ним определенные сходства и различия. Он также повлиял на возникновение и развитие некоторых религий в мире.

После Великого переселения народов, среди одной и той же группы людей возник индуизм родственный Зороастризму. Последователи этих религий обосновались в двух разных соседних странах: Персии и Индии. Индуизм имеет общее происхождение и общие черты в текстах и вероучении с Зороастризмом. Жизнь в разных условиях, естественно, имела свои последствия. Одно из главных различий между зороастризмом и индуизмом заключается в том, что зороастризм - это религия, имеющая Бога и пророка, священную книгу, а в долгие периоды своей истории - единый иерархический строй священнослужителей. Индуизм, однако, лишен этих черт, т. е. не существует единого бога, пророка, священной книги или системы священнослужителей, общих для всех групп, сект и общин, называющих себя индуистами [13]. В настоящее время Индуизм – одна из основных мировых религий.

В древней Индии в VI веке до н.э. Шакьямуни основал буддизм. Буддизм претерпел длительное историческое развитие, и по всему миру сформировались различные школы и культурные традиции. В этот период зародился зороастризм. Позже Кир II основал династию Ахеменидов, также известную как первая Персидская империя, и зороастризм также быстро распространился. Во времена династии Селевкидов в Индии и Центральной Азии велась частая торговля и среди них путешествовали зороастрийцы [7, с.140]. Зороастрийская религия уделяет огромное внимание морали и этике [14]. Некоторые учёные полагают, что между буддийской культурой и зороастризмом есть общее. В то время (во времена Ашоки) первобытный буддизм в Северо-Западной Индии постепенно трансформировался в буддизм Махаяны и принял учение зороастрийского спасителя, что привело к поклонению Будде Майтрейи. В то же время она также породила этические и нравственные концепции, такие как: не убивать жизнь, не причинять вреда животным, уважать родственников, уважать браминов и шаманов, уважать родителей, повиноваться старшим и соблюдать различные великие законы

[7, с.141]. Причина этого также кроется в существовании различных сект под властью Ашоки, включая брахманизм и зороастризм.

До того, как буддизм был введен в китайский Тибет, «религия Бон», популярная в Тибете, также имела некоторое сходство в своих учениях с зороастризмом. Это самая ранняя религия в истории Тибета. Объектами поклонения являются небо, земля, солнце и луна, гром, молния, град, горы, скалы, трава и звери, а также Боги и призраки. Основная цель религии Бон — навести мост между людьми и богами и выступать в качестве посредника [8, с. 1]. Главные члены семейств Богов первобытной религии Бона и шаманизм — это в основном естественные и функциональные Боги, но в дальнейшем они постепенно образовали два лагеря Богов, совершенно противоположных добрым и злым Богам как в зороастризме. Взгляды Бон, зороастризма и шаманизма верно воплощают идеи «небесного мандата» и «чуда», а их волшебники, жрецы и шаманы также имеют много общего с точки зрения социальных функций [5, с.43]. В религиозной культуре Бон Бог кухни имеет выдающийся статус и они очень уважают его. Они считают, что бога кухни очень легко обидеть, и уделяют большое внимание чистоте плиты [8, с. 6]. Кухонный Бог принадлежит Богу огня, что имеет определенное отношение к зороастризму.

В римском мире из зороастрийской веры родилась своего рода мистическая религия – Митраизм. Это была вера в Бога Митру, но она изменила свое вероучение и форму. Распространение митраистской религии продолжалось примерно с I века до н.э. по IV век н.э. Пиковый период пришелся на III век н.э. и после этого она постепенно исчезла. Область распространения включала большую часть Римской империи, на север до Галлии и на юг до Сицилии. Бассейн Рейна, Дунайский регион и портовые города Франции, Бельгии, Соединенного Королевства и Средиземноморского побережья. Верующими были в основном римские солдаты, государственные служащие и торговцы, и они были известны своей взаимной дружбой. Митраизм верит, что вода играет очищающую роль, и рядом с храмом должны быть естественные или искусственные источники [7, с.179]. Митра в зороастризме эквивалентен Богу солнца. Хотя его статус среди богов принадлежит к очень высокому уровню, в митраизме он стал главным объектом поклонения. Он одновременно и солнце, и Бог солнца. Он Бог света, спасающий людей от угрозы смерти. Он возил повозку солнца по небу и обратно, инициируя сублимацию человеческой души, так что они превзошли первоначально предписанное звездное разделение и достигли царства бесконечности и вечности [7, с.182]. В митраизме, согласно легенде, Митра родился из скалы. Скала является символом царства небесного. 25 декабря - день рождения Митры. Что касается пришествия Митры, то изначально оно должно было спасти человечество от темного царства и беспокойной жизни [7, с.182]. Митраизм основан на зороастризме, но это не чистый зороастризм. Он был разработан с помощью зороастризма, а также использовал влияние вавилонской астрологии [7, с.179]. Во второй половине III века н.э., с развитием христианства, митраизм пришел в упадок.

Христианство развилось из иудейства. Для христианства иудейство является предшественником христианства. Иудейство был местной верой еврейского народа, который примерно в двенадцатом веке до н.э. принял национального Бога Иегову. В то время иудаизм все еще находился на стадии постоянного совершенствования. Начиная с VI века до н.э., евреи изменили некоторые из своих собственных религиозных представлений под религиозным влиянием персов и некоторых других правителей [3, с.83]. Вполне вероятно, что зороастризм повлиял на развитие иудаизма и зарождение христианства. Христиане, следуя иудейской традиции, отождествляли Зороастра с Иезекиилем, Нимродом, Сетом, Валаамом и Варухом и даже, через последнего, с самим Иисусом Христом. С другой стороны, как предполагаемый основатель астрологии и магии, Заратуштра может считаться архиеретиком. В еврейской доктрине также существует концепция загробной жизни: если вы повинуетесь Божьей воле, вы можете вознестись на небеса и обрести вечное счастье, в противном случае, вы попадете в ад и будете страдать от постоянного наказания [3, с.83]. Стоит отметить, что идея рая и ада также впервые была заложена именно зороастрийцами. Зороастризм делит вещи в жизни на две категории: чистые и нечистые, съедобные и несъедоб-

ные [7, с.70]. Этот традиционный обычай также существует в иудаизме и исламе. Основные идеи зороастризма, так же, как и идеи более распространенных мировых религий, монотеистичны и опираются в своей основе на веру в единого Бога как Творца Вселенной. Не исключено, что всем известные христианство, иудаизм и ислам позаимствовали позже этот принцип вместе с их учениями о душе, ее бессмертии, загробном мире и Страшном суде [11]. Таким образом, иудаизм, христианство и зороастризм имеют определенную взаимосвязь.

В середине III века н.э. было основано персидским пророком Мани-Манихейство. Доктрина манихейства - это дуализм. Манихейство верит, что во вселенной есть "две основы", а именно Бог и материя. Эти две основы не сотворены и вечны, и они противоположны друг другу. Бог есть добро, то есть добро - это Бог, а материя - это зло. Конкретным воплощением является противостояние между истиной и лицемерием, противостояние между светом и тьмой, но это противостояние находится не на одном уровне, и сила добра выше, чем сила зла. Отправная точка манихейской доктрины по-прежнему основана на древней мифологии [7, с.196]. Доктрина манихейства схожа с дуализмом, сосуществованием двух начал, добра и зла в зороастризме. Это связано с тем, что манихейство опирается на учения некоторых религий, особенно зороастризма. В манихейских сочинениях выражается отношение к зороастризму, христианству, эллинизму, буддизму. Манихейство оказало огромное влияние не только на религиозные течения, но и на различные социальные явления [1, с.26]. Манихейство широко распространилось в Центральной Азии. В Иране эта религия очень сильно использовала зороастрийские мотивы, чтобы выглядеть как настоящая иранская религия. Этот факт привел как к интенсивному взаимодействию между манихейством и другими иранскими религиями, что также стимулировало некоторые аспекты этих религий, так и к жестоким преследованиям манихеев. Согдиана когда-то была миссионерской базой манихеев. Особенно оно пользовалось значительным влиянием в Самарканде, а затем распространилось на востоке, в Китай. В VIII веке уйгуры приняли манихейство в качестве государственной религии [7, с.199]. Поскольку манихейство опирается на некоторые положения зороастризма, тем не менее между зороастризмом и манихейством существуют определенные различия. Манихейство - это аскетическая религия - она отвернулась от "удовольствий плоти". Зороастризм - это религия, которая предписывает своим последователям в меру наслаждаться благами жизни.

В начале VII века на Аравийском полуострове возник и вскоре распространился на большую часть мира – Ислам [9]. Влияние Зороастризма на остальные религии мира, не явилось исключением и для ислама. Есть обычаи, которые мусульмане переняли у зороастрийцев, которые хорошо известны и общепризнаны, а также есть обычаи, которые зороастрийцы переняли от мусульман [10]. В «Коране» предусмотрено, что мусульмане должны придерживаться "пяти столпов ислама" в своей вере. Среди них поклонение Богу: оно требует от каждого мусульманина молиться пять раз в день, независимо от того, где он находится. Полдень каждой пятницы - день сбора верующих-Джума. Взрослые мужчины и женщины должны ходить в мечеть для участия в церемонии поклонения [15]. В зороастризме также существует ритуал, подобный этому. «Зороастризм разработал достаточно интересную обрядность. Пять ежедневных молитв - "Ахунвар", кстати, столько же, сколько и в исламе, считались обязанностью каждого зороастрийца, частью его служения Богу и оружием в борьбе против зла. Обряд молитвы, известный из ныне существующей практики, состоит в следующем: сначала верующий готовит себя к молитве, омывая лицо, руки и ноги. Затем он стоит, держа руки перед собой, и молится Ахурамазде, проклиная Ахримана. На протяжении всей истории зороастризма индивидуальные молитвы произносились перед огнём домашнего очага, символом праведности [2, с.3]». В VII веке н.э. арабская армия установила сильный исламский режим в Западной и Центральной Азии. Решительная победа арабов над иранцами положила конец зороастрийскому Ирану и ввела его в состав Арабского халифата в 651 году. В это время люди стояли перед тремя вариантами выбора: быть убитыми, платить налоги и изменить свои религиозные убеждения. Поскольку учение зороастризма имеет много общего с учением ислама, многие зороастрийцы

приняли ислам. Хотя “прямая встреча” привела к фактическому исчезновению зороастризма из Ирана, она, тем не менее, привела к определенному синтезу двух духовных традиций, наиболее заметному в двух классических школах исламской мысли: мистическом направлении суфизма и иллюзионизме иранизма [4, с.167]. На самом деле, многие аспекты ислама, которые, по мнению многих людей, типизируют ислам, уходят корнями в зороастризм.

Как отмечают ученые, “будучи одним из типичных представителей дуалистических религий на Ближнем Востоке, зороастризм занимает важное положение в мировой религиозной культуре. Он внес большой вклад в обмен и взаимное признание восточной и западной цивилизаций и предоставил богатые ресурсы для развития мировой цивилизации [6, с.64].” Существует связь зороастризма с возникновением основных мировых религий. Он сыграл немалую роль в их развитии. Имея определённые сходства и различия, другие религии на основе учений зороастризма, разработали новые религии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гусейнова И.М. История народов Кавказа (с древнейших времен до наших дней). Баку: Elm və təhsil, 2018, 1248с.

2. Меликов Р. Зороастризм и Азербайджан (Явление и проблемы). //Журнал: Литературный Азербайджан. Баку, 3-12с.

3. Stavrianos L.S. A global history: from prehistory to the 21st century. Beijing: Peking University Press. 2004, 672p.

4. Stepaniants M.T. The Encounter of Zoroastrianism with Islam. Philosophy East and West, Hawaii: University of Hawai'i Press. 2002, 159-172p.

5. 班玛更珠.比较宗教学视野中的苯教、祆教与萨教的宗教观念.期刊：西北民族大学学报.兰州,2008 年1 期, p. 33-43.

6. 韩志斌,谢志斌.伊朗琐罗亚斯德教的流变轨迹.刊：世界宗教文化,北京,2019 年第 6 期, p. 58-64.

7. 龚方震, 晏可佳.祆教史,上海社会科学出版社.海,1998, p. 384.

8. 尕藏才旦,藏传佛教文化概览.甘肃民族出版社.州.2002. p. 134.

9. История религий - Azerbaijan.az // https://azerbaijan.az/ru/related-information/213 (дата обращения:15.06.2023)

10. Зороастризм и ислам: как они взаимодействовали, конфликтовали и приспосабливались друг к другу. Интервью с Эндрю Магнуссоном - Central Asia Analytical Network (caa-network.org) // https://www.caa-network.org/archives/24758/zoroastrizm-i-islam-kak-oni-vzaimodejstvovali-konfliktovali-i-prisposablivalis-drug-k-drugu-intervyu-s-endryu-magnussonom (дата обращения:30.06.2023)

11. Зороастризм: краткое описание религии; что такое зороастризм, эгрегорный зороастризм, основные идеи и символы Заратустры (extranorm.pro) // https://extranorm.pro/ritualy-i-obryady/zoroastrizm (дата обращения:20.05.2023)

12. An Introduction to Zoroastrianism, Almunt Hintze // https://www.bl.uk/sacred-texts/articles/an-introduction-to-zoroastrianism (дата обращения:25.06.2023)

13. Perspectives of Hinduism and Zoroastrianism on abortion: a comparative study between two pro-life ancient sisters. Kiarash Aramesh //Journal of Medical Ethics and History of Medecine// https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7166242/ (дата обращения:24.06.2023)

14. Zoroastrian ethics and morals: By Noshir Dadrawala // http://tenets.parsizoroastrianism.com/deen33i.html (дата обращения: 02.06. 2023)

15. https://baijiahao.baidu.com/s?id=1634382887680843269

(дата обращения:10.05.2023)

РЕЗЮМЕ

Зороастризм, одно из древнейших монотеистических верований, т.е. религией, которая предполагает наличие одного Бога. Зороастризм имеет определенную связь с возникновением и развитием основных мировых религий. Взяв в качестве примера индуизм, буддизм, манихейство, иудаизм, христианство, митраизм, ислам и т.д., мы провели сравнительное исследование с зороастризмом с точки зрения времени их зарождения, религиозных учений и масштабов распространения. Было установлено, что в процессе создания и развития зороастризма и других религий имеются определённые сходства и различия, в последствии некоторые другие религии разработали новые религии на основе учений зороастризма.

Ключевые слова: *Зороастризм, мировая религия, религиозная связь, доктрина, монотеизм.*

Wang Jibao
Doctoral student of Baku State University of the Department "History of the Peoples of the Caucasus"

RELATIONS OF ZOROASTRIANISM WITH OTHER RELIGIONS

SUMMARY

Zoroastrianism is one of the oldest monotheistic beliefs, a religion that deems the existence of one God. Zoroastrianism has a certain connection with the emergence and development of major world religions. Taking as an example Hinduism, Buddhism, Manichaeism, Judaism, Christianity, Mithraism, Islam, etc., we conducted a comparative study with Zoroastrianism in terms of the time of their origin, religious doctrine, and the extent of their spread. It was found that in the process of creation and development of Zoroastrianism and other religions, there are certain similarities and differences, later some other religions developed new religions from the teachings of Zoroastrianism.

Key words: *Zoroastrianism, world religion, religious connection, doctrine, Monotheism.*

Wang Jibao
Bakı Dövlət Universitetinin "Qafqaz xalqlarının tarixi" kafedrasının doktorantı

ZƏRDÜŞTİYİN DİGƏR DİNLƏR İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Ən qədim monoteist inanclardan olan zərdüştilik, i.e.bir tanrının varlığını fərz edən bir dindir. Onun əsas dünya dinlərinin inkişafına təsiri olub. Hinduizm, Buddizm, Maniçilik, Yəhudilik, Xristianlıq, Mitraizm, İslam və s.-i nümunə götürərək, onların yaranma vaxtı, dini təlimləri və yayılma miqyası baxımından zərdüştiliklə müqayisəli tədqiqat apardıq. Məlum olub ki, yaranma zamanı zərdüştiliyin və digər dinlərin inkişafı, müəyyən oxşarlıqları və fərqləri var. Sonradan bəzi digər dinlər Zərdüştilik təlimindən yeni dinlər inkişaf etdirmişlər.

Açar sözlər: *Zərdüştilik, dünya dini, dini əlaqə, doktrina, monoteizm.*

UOT 94(479.24)

MİLLİ KİTAB KONSEPSİYASI

ORXAN USUBALİYEV

Azərbaycan MEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnsitutunun doktorantı

E-mail: orxan.usubaliyev86@gmail.com

Kitabın meydana gəlməsi, istehsalı, inkişafı qədim tarixi dövrə malik olsa da, müxtəlif dövrlərdə insanların həyatında iştirak etsə də, kitabın artımı kitab mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan kitab mədəniyyətinin dünya kitab mədəniyyətində mühüm yeri vardır. Azərbaycan kitabının 1000 ildən çox tarixinin və zəngin təcrübi dövrə malik olması onun öyrənilməsini aktual etmiş və hər bir dövrdə kitabçılıq məsələləri ilə bağlı tədqiqatın aparılmasını zərurətə çevirmişdir. Çünki kitab insan və cəmiyyətlə daim müxtəlif dönəmlərdə qarşılıqlı əlaqədədir. Məhz bu əlaqənin insanın dünyagörüşünün formalaşmasında, onun bilik və məlumatlarının zənginləşməsində, bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisində müstəsna əhəmiyyəti vardır [1].

Kitab metodoloji təhlilin predmeti kimi maddi, əqli və mənəvi təbəqələrdən ibarət sistemli formalaşmadır. Üstəlik, material və ideal həmişə eyni olmur. "Kitabın məzmunu" mücərrəd anlayışdır və daha konkret anlayışlarla ifadə olunur: ədəbi əsər, kitab qrafikası, istinad aparatının elementləri, bu da öz növbəsində kitab mətni, rəsm, qeydlər, şərhlərdir. Kitab mətni öz ifadəsini söz, işarə, rəqəm, yəni sözün geniş mənasında, bağlı və sərbəst halda işarə ilə tapır. Bu, kitabın məzmunu ilə bağlı ən ümumi fikirdir, çünki bu, musiqi notaları, rəsmlərin reproduksiyaları, riyazi cədvəllər və s. ola bilər. Kitabın mətni vərəq materialına işarələr (hərflər və ya digər qrafik təsvirlər) vasitəsilə bərkidilir və görmə ilə qavranılır (toxunmaqla qavranmaq üçün nəzərdə tutulmuş korlar üçün kitablar istisna olmaqla).

Müstəqillik şəraitində ölkəmizdə mövcud olan dövlət, özəl, idarə və müəssisə nəşriyyatlarının fəaliyyətləri üçün hər cür şərait yaranmışdır. Bunun nəticəsidir ki, indi müstəqil respublikamızda fəaliyyət göstərən nəşriyyat sistemi kitabın istehsalı, nəşri, tərtibatında, məzmun və elmi səviyyəsində, həmçinin, miqdarında və s. nailiyyətləri ilə özünü büruzə verir. Təkcə onu vurğulmaq kifayət edər ki, son statistik məlumatlara görə müasir dövrdə respublikamızda fəaliyyət göstərən nəşriyyatlar tərəfindən müxtəlif elm və bilik sahələri üzrə, o cümlədən humanitar elmlər üzrə 4 mindən çox adda müxtəlif növdə və tipdə olan kitab çap olunmuşdur. Şübhəsiz ki, belə bir vəziyyət kitab mədəniyyətinin ölkəmizdə sürətlə inkişaf etdiyini, insan fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mütaliənin keyfiyyət və səmərəliliyinin artdığını göstərir.

Milli kitab konsepsiyasının elmi mahiyyətini analiz edərkən, onun elmi və praktiki effektivliyini təhlil etmək, ümumiləşdirmə aparmaq və "konsepsiya" anlayışının məğzini dərk etmək vacibdir. Belə ki, "konsepsiya" - latın sözü olub, "anlama sistemi" kimi tərcümə olunur. Konsepsiya - bir-birinə bağlı və qarşılıqlı əlaqəli bir sistem meydana gətirən bir istiqamətə və ya sahəyə baxış kompleksidir. Konsepsiya - anlamın xüsusi yolu, hansısa halın və yaxud bütöv bir sistemin əsas nəzər nöqtəsi, nəyinsə izahında rəhbər ideya, dünyada, cəmiyyətdə və təbiətdə hansısa hala aid baxışlar sistemidir. Siyasətdə, elm və texnikada və digər sahələrdə bir-birinə bağlı olan baxışlar sistemi, məsələnin həlli və izahetmə formasıdır. Ümumiyyətlə, konsepsiya fəaliyyət strategiyasını müəyyənləşdirir [2].

Konsepsiya bir suala cavab verir. Yəni, qarşıya qoyulmuş hədəfə necə nail olmaq mümkündür. Əslində, konsepsiya müəyyən bir problemi həll etmək üçün istifadə edilə bilən strategiyadır. Məsələn, humanitar elmlər sahəsinin konsepsiyası aşağıdakı amillərdən ibarət ola bilər:

1. sərf edilən vaxt;
2. bu sahənin və ya bu sahədəki irəli sürülən problemin, məsələnin aktuallığı;
3. bu sahədə mövcud problemin və ya məsələnin həllinə yönəlmiş hədəflər;
4. düzgün planlaşdırılmış fəaliyyət;
5. əldə olunacaq nəticələrin düzgün dəyərləndirilməsi və s. amillər.

Milli kitab konsepsiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinin aktuallığı Azərbaycanın və onun vətəndaşlarının ölkədəki informasiya sahəsinin qloballaşması, modernləşməsi və rasionallaşması proseslərində layiqli yerini qoruyub saxlamaq zərurəti ilə bağlıdır. Bu ilk növbədə, mədəniyyətdə aparıcı rol oynamağa davam edən yazılı məlumat (çap və elektron nəşrlər) və mütaliə mübadiləsinə

aiddir. Mütaliənin dəstəklənməsi və inkişafı probleminə geniş informasiya və sosial-mədəni kontekstdə baxılır [3].

Bu sahədə problem ondan ibarətdir ki, mütaliənin açıq-aşkar zəruriliyinə və sosial əhəmiyyətinə baxmayaraq:

- vətəndaşların mədəni səriştəsini dinamik şəkildə dəyişən cəmiyyətin çətin şəraitində mühitə uyğunlaşması üçün mütaliə mədəniyyətinin lazımi səviyyədə artırılması və inkişaf etdirilməsi;
- dövlət, bələdiyyə orqanları, idarələr, müəssisələr, ictimai təşkilatlar səviyyəsində bu istiqamətdə səlahiyyətli qərarların qəbul edilməsi;
- ölkədə ümumi mədəni səviyyənin saxlanmasına və yüksəldilməsinə töhfə verən intellektual elitanın formalaşması və inkişafına dəstəyin göstərilməsi;
- vətəndaşların mədəni fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- ölkənin mədəni statusunun dünyada tanıdılması və yüksək səviyyədə təbliğinin təşkili;

Problemin həll olunmaması, istər-istəməz cəmiyyət üzvlərinin sürətlə mədəni deqradasiyasına, onların peşə və ümummədəni səriştələrinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində, cəmiyyətdə həll olunmamış problemlərin toplanmasına səbəb olur.

Şübhəsiz ki, mütaliənin dəstəklənməsi və inkişafı üzrə rasional, elmi əsaslı, sosial yönümlü milli proqram cəmiyyətdə və dövlət strukturlarında kitaba, mütaliə mədəniyyətinə münasibətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə kömək edəcək, mütaliə mədəniyyətinin sistemli və məntiqi ardıcıl formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə təkan verəcəkdir [4].

Belə bir konsepsiyada ölkənin hər bir regionunda onun həyata keçirilməsinin hər mərhələsində ardıcıl olaraq reallaşdırılan genişmiqyaslı tədbirlər sistemini özündə ehtiva etməlidir. Çünki, müasir kitab mədəniyyəti bu gün, informasiya texnologiyaları dövründə ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Yeni kommunikasiya kanalları, yeni media məlumat, oxucuların yeni ehtiyacları kitabın bir mədəniyyət əsəri olaraq varlığına meydan oxuyur, bu problemlər kitab mədəniyyətini dəyişir.

Hazırda dünya təcrübəsi də deməyə əsas verir ki, milli kitab konsepsiyası ölkənin "kitab mədəniyyəti" kontekstində dəyərləndirilir. Hesab edirik ki, öyrəndiyimiz problemin həllində "kitab mədəniyyəti" anlayışının özünəməxsus xarakterik cəhətlərinin öyrənilməsi olduqca vacib məsələdir. Bu termin müxtəlif humanitar elmlər (kitabşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, sosiologiya, psixologiya) tərəfindən istifadə olunur və bu gün çox geniş şəkildə şərh edilir.

Rusiyalı tanınmış kitabşünas tədqiqatçı V.İ.Vasilievin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "kitab mədəniyyəti" anlayışından istifadə çox vaxt onun şərhi ilə müşayiət olunmur. Uzun müddət, demək olar ki, heç kim kitab mədəniyyətini bir sistem hesab etməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, təsnifat xüsusiyyətləri müxtəlif əsərlər arasında (tək və ya qrup şəklində) səpələnmişdir və bir çox hallarda ziddiyyət təşkil edir. O, tədqiqatlarında belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, kitab mədəniyyəti sistemini mənəvi mədəniyyətin ədəbiyyat istehsalı kimi komponenti, eləcə də incəsənət kimi ümumilikdə bədii yaradıcılıq, o cümlədən ədəbiyyat, rəngkarlıq, qrafika yaradır. Görkəmli kitabşünas-alim A.A.Sidorov isə kitab mədəniyyətini "müəyyən dövrün ictimai mədəniyyətinin bir hissəsi" kimi xarakterizə etmişdir.

A.A.Sidorova bənzər bir mövqe V.İ.Gülçinski tərəfindən də tutulmuşdur. O, kitab mədəniyyətini cəmiyyət mədəniyyətinin bir seqmenti kimi qiymətləndirmiş və müəyyən etmişdir ki, bu fenomen kitabların və digər media vasitələrinin yaradılması, yayılması, istehlakı və saxlanması üçün tarixən şərtlənmiş sosial fəaliyyətdir. Tədqiqatçı onu da əlavə etmişdir ki, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri, siyasi və hüquqi üstqurum kitab mədəniyyətini müəyyən edir, onu cəmiyyətin mədəniyyəti ilə əlaqələndirir. V.İ.Gülçinskinin kitab mədəniyyətinin məzmununu açmaq cəhdi ona gətirib çıxarmışdır ki, o, kitab mədəniyyətini kitab işinin bütün tərkibi – maddi-texniki bazadan tutmuş, yaradıcılıq fəaliyyəti, kitab haqqında bilik, kitab biznesi və kitab elminin özünə yönəltmişdir.

Elmdə kitab mədəniyyəti ilə kitab biznesi arasındakı əlaqə məsələsi olduqca aktualdır. S.A.Paiçadze bu anlayışları qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirməyi bacarmışdır. Onun fikrincə, kitab mədəniyyəti müəyyən ölkədə (və ya regionda) xalqın kitaba (və ümumiyyətlə mediaya) münasibətdə tarixən formalaşmış ənənələr və reallıqlarla vəhdətdə kitab işinin cəmiyyətin inkişaf mərhələlərində əldə etdiyi səviyyədir. Tədqiqatçı kitab mədəniyyətinə dövlətin texnoloji inkişaf səviyyəsinin göstəricisi, əhalinin potensialı, o cümlədən yaşayış yerinin müəyyən ərazilərində intellektual səviyyənin sübutu kimi baxmışdır.

Bu yanaşma bizə maraqlı, lakin natamam görünür, çünki mədəniyyət - sosial və ya kitabçılıq - yalnız texniki tərəqqi ilə müəyyən edilə bilməz, o, həm də xalqın kitaba münasibət ənənələri ilə məhdudlaşmayan qeyri-maddi dəyərləri ehtiva edir. Texniki vasitələrin inkişafı, daha doğrusu, kitab dizaynı,

mətbəə sənəti kitab mədəniyyətinin tərəqqisinə xidmət edir.

Beləliklə, müasir dünyanın kəskin dinamikləşməsi şəraitində kitab mədəniyyəti dünyanı dərk etmək, ünsiyyət qurmaq və özünü inkişaf etdirməkdə insan aləti rolu ilə bağlı universal imkanlarını qoruyub saxlaya bilmir. Lakin, fikrimizcə, "kitab"ın ölümündən danışmaq hələ tezdir. O, hələ də müasir cəmiyyətin mədəni proseslərinə mədəniyyətin qoruyucusu, paylayıcısı və tərcüməçisi kimi, xüsusən də cəmiyyətlərin sosial kataklizmləri və transformasiyaları anlarında daxil edilir. Mədəniyyət subyektləri mütaliə prosesini öz həyatlarından tamamilə istisna etmirlər, lakin çoxlu sayda alternativ mətn məlumat mənbələrinin olması səbəbindən kitab mədəniyyətinin ənənəvi formaları "əsas" rolunu iddia edə bilməz [5]. Digər tərəfdən, mətn virtual məkanda özünüifadə üsulu kimi kitab mədəniyyətinin yeni layihəsini (variantını) həyata keçirir, burada keçid düşüncə tərzinə çevrilir.

Məlumdur ki, hər bir konsepsiya və plan bir-biri ilə sıx bağlıdır. Konsepsiya hədəfə doğru istiqamət təyin edir, plan isə addım-addım hədəfə çatmağın yollarını açır. Beləliklə, konsepsiya cəmiyyət üçün təməl olmalı, aydın fikir və prinsiplərdən ibarət sistem kimi təşkil edilməsi və ona konseptual yanaşma olmalıdır. Konseptual yanaşma deyərkən, biz elmin müəyyən bir sahəsinin anlaşılmasında çoxamilliyə söykənən ümumi konsepsiyadan çıxış etməni nəzərdə tuturuq. Təbii ki, bu yanaşmanın özü də iki nöqteyi-nəzərdən anlaşıla bilər.

Birincisi, müəyyən bir elm sahəsinə və yaxud hər hansı bir sahəyə təsir edən amillərin sıralanmasında hər hansı birini qabardaraq önə çəkmək, digərlərini sanki ona tabe yerlərdə yerləşdirməkdir. Məsələn, humanitar elm sahələrinə təsir edən amillərin sıralanmasında hər hansı birini qabardaraq Din və Hüquq sahələrini önə çəkməklə digərlərini sanki ona tabe yerlərdə yerləşdirmək anlaşılır. Müəyyən mənada amillərin bu cür sıralanmasına humanitar elmlər arasındakı subordinasiya da demək mümkündür. Lakin önə çəkilən amilin məhz birinci yerdə dayanmasını arqumentlərlə sübut edən mövqeyə ədəbiyyatda rast gəlinmir.

İkincisi, müəyyən bir elm və yaxud hər hansı bir sahəyə təsir edən bütün amilləri bərabər, güclü və bərabərhüquqlu kimi qeyd-şərtsiz qəbul etmək mümkün deyil. Ona görə ki, hər hansı bir əlaqəyə, obyektə və hadisəyə təsir edən amillər hökmən bir-biri ilə koordinasiya ilə yanaşı, subordinasiya əlaqəsində də olmalıdırlar. Bu subordinasiya əlaqəsi sırasında birinci yerdə duran amil öz statusuna görə digərlərinə ən azı önəmli təsir göstərməlidir.

Qeyd olunan bu müddəa fəlsəfənin "əsas halqa" prinsipindən də aydın görünür. Mənası budur ki, hadisələr və əlaqələr zəncirində elə bir halqa vardır ki, digərlərinin məzmununu, təzahürünü və statusunu müəyyənləşdirir. Humanitar elm sahələrinin bu əsas halqanın tapılmasında böyük nəzəri və praktiki rolu da danılmazdır. İctimai müzakirələrdə də heç vaxt humanitar biliyin, xüsusilə humanitar cəmiyyətin formalaşması və fəaliyyət göstərməsi prosesində kitab mədəniyyətinin əhəmiyyəti şübhə altına alınmayıb.

Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyini bərpa etməsi ilə dövrün tələblərinə uyğun olaraq ölkədə nəşriyyat fəaliyyətinin və kitab mədəniyyətinin inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Sevindirici haldır ki, müasir dövrdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin layiqli siyasi varisi və davamçısı, Müzəffər Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə bütün sahələrin, elmin (eləcə də humanitar elmlərin), mədəniyyətin, iqtisadiyyatın inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərir ki, bu məqsədyönlü siyasət, öz növbəsində həyatın bütün sahələrində müsbət nəticələrin əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Cənab Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda zəngin kitab və kitabxana mədəniyyətinin, o cümlədən nəşriyyat işinin inkişafındakı xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Müstəqillik əldə olunandan sonra Azərbaycan Respublikasında da milli nəşrlərin genişlənməsi ilə yanaşı, sovet mirası tədricən dövriyyədən çıxır, əlifba islahatı isə yeni və radikal tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Nəşriyyatların seçdiyi fəaliyyət modellərinin həyata keçirilməsi, mövcud resursların əlaqələndirilməsi və bölüşdürülməsi onların bazarda sabit mövqeyini, rəqabət üstünlüklərinin qorunub saxlanmasını təmin edə bilmişdir.

Müasir informasiya cəmiyyətinin nəşriyyatlarının qarşısına qoyduğu aktual problemlər içərisində kitab-nəşriyyat-oxucu problemi əhəmiyyətli yer tutur. Bu, müstəqil dövlətimizin kitab nəşri sahəsində ardıcıl siyasətinin davamıdır. Cənab Prezidentin müvafiq sərəncam ilə çap olunması nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısında humanitar elmlər üzrə milli ədəbiyyat nümunələri əksəriyyət təşkil edirdi. Bu baxımdan, 2003-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində çapdan çıxan kitab və kitabçaların (eləcə də, humanitar elmlər üzrə) aşağıda təqdim olunan cədvəllər əsasında ümumi statistikasına nəzər salaq.

Cədvəl 1
2003-2019-ci illərdə kitab və kitabçaların ümumi statistikası

İllər	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Kitab və kitabçaların ümumi sayı, adda	2140	2203	2372	2167	2595	2232	2322	2776	2079	2848	2733	2997	2738	3112	2429	1813	1444
Humanitar elmlər üzrə kitab və kitabçaların ümumi sayı, adda	1424	1604	1751	1632	1946	1587	1749	2046	1485	2137	1981	2282	1952	2285	1779	1708	1235

Beləliklə, respublikamızda gedən proseslərdən, qazanılan nailiyyətlərdən bəhrələnən Azərbaycan kitabının daim inkişaf edib yeniləşməsi, öz tarixi boyu işğal altında olsa da, indi azadlıq yoluna çıxıb milli istiqlaliyyətini bərpa edən xalqın mənəvi imkanlarının bitib-tükənmədiyini, əksinə, daha yüksək zirvələr fəth etməyə istiqamətlənə biləcəyini göstərir. Parlaq istedadı ilə seçilən kitab ustalarımızın çoxəsrlik bədii və texniki tərtibatı tarix boyu qazandıqları nailiyyətlər, onların sələfləri üçün gözəl başlanğıcdır. İndiki zamanda zəngin milli ənənələrə söykənən bədii yaradıcılığın daha da inkişaf etdirilib dünya səviyyəsində tanıtdırılması üçün ölkəmizdə hər cür şərait vardır. Realist sənətin imkanlarından yararlanıb yeni-yeni zirvələr fəth edən kitab tərtibçilərimizi, irəlidə klassik ənənələrimizlə səsləşən yeni, daha gözəl yaradıcılıq uğurları gözləyir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *"Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs]// 21 dekabr 2012-ci ildə qəbul olunmuşdur (6 oktyabr 2015-ci il, 30 sentyabr 2016-cı il, 20 oktyabr 2017-ci il, 4 may 2018-ci il, 1 oktyabr 2018-ci il və 13 iyun 2019-cu il tarixlərində olan dəyişiklik və əlavələr). - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası. - URL: http://www.e-qanun.az/framework/25303*

2. *Усубалиев, О. Концепция национальной книги // Труды VII Международная заочная конференция «Развитие науки в XXI веке», - Харков, -30 октября, - 2015, - с. 32-34.*

3. *Kazımi, P., Qurbanov, A. Elektronelm (E-elm) və müasir kitabxana informasiya fəaliyyəti // - Bakı: Kitabxanaşünaslıq və informasiya: elmi-nəzəri və praktiki jurnal, - 2013. №1, - s. 26-33.*

4. *İsmayılov, X. Kitabxana işini idarəetmə metodları // - Bakı: Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal, - 2015. №2, - s. 19-26.*

5. *Xələfov, A. XXI əsrin əvvələrində Azərbaycanda kitabxana işinin əsas inkişaf istiqamətləri. Mülahizələr, təkliflər və proqnozlar / A.Xələfov. - Bakı, - 2006. -106 s.*

XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir dövrdə Azərbaycanda aktual sayılan "Milli Kitab Konsepsiya"sının hazırlanmasının vacibliyindən danışılır. Məqalədə "Milli Kitab Konsepsiyası" geniş şəkildə təhlil olunur. Həmçinin məqalədə "milli kitab"la bağlı statistik materiallar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *milli kitab konsepsiyası, kitab nəşri, kitab mədəniyyəti, nəşriyyat işi.*

SUMMARY

This article talks about the importance of preparing the "National Book Concept", which is considered relevant in modern Azerbaijan. The article analyzes the "National Book Concept" extensively. The article also contains statistical materials related to the "national book".

Key words: *national book concept, book publishing, book culture, publishing work.*

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о важности подготовки «Концепции национальной книги», которая считается актуальной в современном Азербайджане. В статье подробно анализируется «Концепция национальной книги». В статье также приведены статистические материалы, связанные с «национальной книгой».

Ключевые слова: *концепция национальной книги, книгоиздание, книжная культура, издательское дело.*

UOT 94

ERMƏNİSTANDAN XARİCDƏ ERMƏNİ DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

NƏRMİN İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Erməni Araşdırmaları və Təlim Mərkəzinin mütəxəssisi

E-mail: narminismayilova098@gmail.com

Bu məqalədə Ermənistan xaricindəki ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən Armenologiya işləri, kurs proqramları araşdırılaraq qiymətləndirilmişdir. Hind-Avropa dil ailəsinin müstəqil qolu sayılan erməni dili indi Şərqi erməni və Qərbi erməni olmaqla iki fərqli dialektə bölünür. Erməni dilinin xarici dil kimi tədrisi ilə bağlı araşdırmalar bu iki dialekt vasitəsilə həyata keçirilir. Erməni etnik mənşəli insanlar tərəfindən ümumiyyətlə təhsil dili kimi qəbul edilən və buna görə də bu dili öz ana dili kimi istifadə edən erməni dilinin xarici dil kimi tədrisinə dair araşdırmaların tarixi qədim dövrlərə gedib çıxmır. Erməni dilinin xarici dil kimi tədrisinə dair 1991-ci ilə qədər yalnız rusdillilər üçün hazırlanmış və Ermənistan Respublikası Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqından müstəqilliyini elan etdikdən sonra işlənib hazırlanmağa başlayan materiallar ümumiyyətlə ingilis dilində danışanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Erməni dili dünyada yalnız ermənilərin istifadə etdiyi dil olduğundan son vaxtlara qədər erməni dilinin xarici dil kimi tədrisi ilə bağlı heç bir material təqdim edilməmişdir. Ona görə də müzakirə oluna biləcək ümumi tədris metodundan danışmaq mümkün deyil. SSRİ dövründə məktəblərdə tədris dili kimi erməni dili olsa da, Ermənistan Respublikasının Təhsil və Elm Nazirliyinin hazırladığı hesabatda ikinci dil kimi istifadə edilən rus dilinin həyatın bütün sahələrində təsirli olduğu bildirilir. Bu hesabatda 1997-ci ildə erməni dilini bilməyən insanlara erməni dilinin öyrədilməsi ilə bağlı ilk tədqiqatlar hazırlandığı da bildirilib. Ermənistandan başqa erməni təhsili verən bölgələrdə də vəziyyətin çox da fərqli olmadığını görürük. [1, 57]

Erməni adına ilk dəfə e.ə 6-cı əsrdə Fars kralı Daranın kitabələrində rast gəlinir və həqiqətən maraqlı məqam odur ki, ermənilər heç vaxt özlərini “erməni” adlandırmayıb, əksinə, özlərini “hayk” adlandırıblar. [1, 60]

Erməni dili (Հայերեն) — Hind-Avropa dil ailəsinə mənsubdur. Erməni əlifbası eramızın 405-ci ilində din xadimi Mesrop Maştots tərəfindən yaradılmışdır. Erməni dilində iki ləhcə var: Şərqi erməni və Qərbi erməni. 19-cu əsrdə erməni ədəbi dilinin inkişafı ilə şərqi erməni və qərbi erməni dialektləri arasındakı fərq aydın oldu. Şərqi erməni dili Ermənistanın rəsmi dilidir və şərqi erməni dili ümumiyyətlə keçmiş sovet ölkələrində istifadə olunur. Türkiyədə və Qərbi erməni diasporasında Qərbi erməni dilindən istifadə olunur. Qərbi erməni ləhcəsi UNESCO-nun yox olmaq təhlükəsi altında olan dillər siyahısındadır.

Erməni dili Hind-Avropa dil ailəsində 38 hərfdən ibarət xüsusi əlifbası ilə müstəqil bir qol yaradıb. Şərqdə tapılan Hind-Avropa dillərinin son qollarından biri də erməni dilidir. (yerli dildə: Hayeren) Ermənilər xaldesdən çoxlu sözlər götürmüşlər. Dövlət və əsasən yer adlarının hamısı Urartu mənşəlidir. Orta əsrlərdə işlənən er və ner kimi, lakin müasir erməni dilinə keçən şəkilçilər hələ də urartu mənşəlidir. [3]

Ermənilərin Phygien (Friika dili) ilə əlaqəsi: Qədim coğrafiyaşünaslar və tarixçilər və Bositonius (e.ə. I əsr) dil, fiziki quruluş, adət və ənənə baxımından ermənilər, ərəblər və suriyalılar arasında oxşarlıqlar aşkar etmişlər. Etyen de Byzance (VI əsr) erməni dili ilə frig dilini müqayisə etdi. Frig dili haqqında mövcud olan az məlumat erməni dilinin qədimlərin dediyi kimi, frig dilinin bir variantı olması fikrini nə rədd etmək, nə də qəbul etmək üçün kifayətdir.

Müasir dövrdə Lakraza (1661 - 1739) erməni dili ilə Midiya dilini birləşdirmişdir. Digərləri dərin araşdırmalardan sonra onu İran dilləri arasında təsnif etdilər.

Beləliklə, Bopp (1791 - 1867) yazdığı Hind-Avropa dillərinin qrammatikasında ona xüsusi yer verdi. Petermann (1801-1876) və Vindişmann (1811-1861) erməni dilini Hind-Avropa dilləri sırasına qoyurlar. Daha sonra F.R. Müller (1823-1900) De La Zarte (1827-1894) və başqa dilçilər bu fikri bölüşdülər və tədqiqatlarını bu istiqamətə yönəldiblər. İran yüksəkliyi Hind-Avropa xalqlarının beşiyi hesab edildiyi üçün bu alimlər erməni dilini İran qrupuna daxil etmişlər.

Hübşman nəzəriyyəsi: Hübşman ilk dəfə olaraq erməni dilinin hind-Avropa dilləri ailəsində müstəqil və ayrıca bir dil olduğunu sübut etmişdir. (1875). Alman dilçi alimi erməni dilini yad sözlərdən təmizlədikdən sonra belə qənaətə gəlib ki, onun səslənməsi ari dillərinə deyil, Avropa dillərinə bağlıdır. Beləliklə, o, bu dilin fonetik və morfoloji əlamətlərini açmışdır. Hü-

bşmanın nəzəriyyələri dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. Ermənilər Xaldes imperiyasına köçdükdən sonra erməni dili yerli əhali ilə yanaşı yeni gələnlərin də ana dilinə çevrildi. Ermənilər xaldeslərə öz dillərini tətbiq etdilər. V əsr yazıçılarının qoyub getdiyi əsərlərdən də anlaşıldığı kimi, bu dil yazının icadından sonra inkişaf etməmiş, daha erkən dövrlərdən gəlmişdir. Erməni dili V əsrdən əvvəlki tarixlərdə xalq tərəfindən olmasa da sarayda zadəganlar və ruhanilər arasında danışıldığını düşünmək olar. V əsrin əvvəllərindən başlayaraq böyük inkişaf göstərdi. Erməni dili yunan, latın, assur və xüsusilə fars dillərindən çoxlu sözlər götürmüşdür. Sonrakı dövrlərdə bəzi sözlər erməni dilinə ərəb, türk və fransız dillərindən daxil olmuşdur. Bununla belə, erməni lüğətində mənşəyi sözlərin nisbəti 60%-dən çoxdur.

Erməni dili üç dövrə bölünür: Köhnə, Orta və Yeni.

Klassik erməni (ana dilində Krapar) Çox qədim olmasına baxmayaraq, onun ilk yazılı abidəsi (İncil tərcüməsi) yalnız V əsrə aiddir; Onun öz əlifbası var. Klassik ədəbiyyat dildir. Az-çox VIII. Əsrlər boyu yalnız kilsə və alimlərin dili kimi yaşamışdır.

Dünyadakı üniversitetlərdə erməni dilinin öyrənilməsinə nəzər yetirdikdə, ümumiyyətlə, bölgənin erməni əsilli tələbələrinin izlədiyi və Ermənistandan gələn tələbələrə şərait yaradıldığı görünür. Bir sıra ölkələrdə fəaliyyət göstərən Armenologiya kafedralarının fəaliyyətinə qısaca toxunaq:

Hayqazyan Universiteti 1955-ci ildə Beyrutda “Amerika Erməni Missionerlər Assosiasiyası və “Yaxın Şərqdə Erməni Yevangelist Kilsələri İttifaqı” əməkdaşlığı ilə yaradılmışdır.

Erməni dili Şərq və qərb olmaqla iki yerə ayrılmaqla, daxildə də bölünmə yaradır. Belə ki, Şərqi erməni dili hazırda dövlət dili kimi istifadə edildiyindən unudulması qeyri-mümkündür. Qərbi erməni dili isə diaspora, Türkiyə, Livan ermənilərinin dili olduğuna görə unudulma təhlükəsi daha çoxdur. Bununla əlaqədar olaraq, mərkəzi Lissabonda yerləşən Kalust Gülbenkyan Fondu “Qərbi Erməni Dilinə Dəstək” proqramını həyata keçirir. Buna cavabdeh olan Ani Qarmiryan dünyadakı vəziyyət ilə, filoloq, erməni dili müəllimi Sevan Değirmenciyan isə Türkiyədəki vəziyyət ilə maraqlanır. Aydındır ki, xarici ölkələrdə yaşayan ermənilər üçün erməni dili ikinci dil mövqeyinə keçir. Buna görə də Ani Qarmiryan dilin sadəcə müəyyən bir hissəsinin öyrənilməsini məqsədəuyğun hesab etmir. O bildirir ki, teatr, musiqi kimi sahələrin köməyi ilə gənclərə yaradıcılıqla dil öyrədən, sevdirən üsullar üzərində düşünmək lazımdır. Erməni dili tədris dilindən kənara çıxmalı, müasir dilə, düşüncə dilinə çevrilməlidir. Bir dildə düşünməyə başlamaq asan deyil. Məqsəd sadəcə konkret sözləri əzbərləmək olmamalıdır, hər bir mövzuda lazımi anlayışları, mücərrəd sözləri vermək, öyrənilən dilin elmi dil olmasını təmin etmək lazımdır. [3]

Ermənistanda Azərbaycan dilinin öyrənilməsi Azərbaycanda erməni dilinin öyrənilməsindən daha öncəyə gedib çıxır. İrəvan Dövlət Universitetində, Ermənistan Elmlər Akademiyasında Şərqşünaslıq İnstitutunda “Azərbaycanşünaslıq” və “Türkşünaslıq” üzrə mütəxəssis hazırlamaqla yanaşı, Xankəndidə də ilk Azərbaycanşünaslıq Mərkəzi açılmışdır. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin ilk ixtisaslaşmış mərkəzi sayılan “ALC Armenia” mərkəzi “Smart Armenia” ictimai xeyriyyə təşkilatı ilə əməkdaşlıq şəraitində bu işi davam etdirir. [5]

Azərbaycanda da erməni dilinin öyrənilməsi sahəsində addımlar atılmağa başlanmışdır. BDU-nun Tarix fakültəsində 2012-ci ilin əvvəlindən Qafqaz xalqları tarixi ayrıca kafedra kimi təşkil olunub. Burada Qafqazda yaşayan xalqların qədim dövrlərdən günümüzə qədər etnik, dövlətçilik tarixi, mədəniyyəti, həmçinin müasir dünyada Qafqazın yeri məsələləri və s. tədris olunur. Eyni zamanda regionşünaslıq (qafqazşünas) fənni çərçivəsində Gürcüstanın, Dağıstanın və ermənilərin etnik və dövlətçilik tarixinin, mədəniyyətinin öyrədilməsi ilə yanaşı, erməni və gürcü dillərinin tədrisi də həyata keçirilir. Əvvəllər erməni dilinin öyrənilməsi birmənalı qarşılanmasa da, 44 günlük müharibə dövründən sonra dilin öyrənilməsinə tələbat artmışdır.

Hazırda Bakıda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində - UNEC-də Ermənistan İqtisadiyyatının Araşdırma Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Mərkəzin yaradılma məqsədi Ermənistanın mövcud iqtisadi durumu və gələcək vəziyyəti ilə bağlı erməni dilində olan mənbələrdən daha dolğun məlumat əldə etmək, həmçinin bu dildə olan elektron resurslardan istifadə etməklə araşdırmalar aparmaq, eləcə də analitik təhlil materialları hazırlamaq, elmi məqalələrlə çıxış edərək dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmaq imkanı yaratmaqdır. [6]

Bakı Dövlət Universitetində yaradılan Erməni Araşdırmaları və Təlim Mərkəzi erməni dilində olan müəyyən mənbələrin araşdırılması, KİV-də verilən məlumatları onların dilindən oxuyub tərcümə etməklə yanaşı, həmçinin erməni dilinin tədrisi ilə də məşğul olur. Tədris prosesi ilə əlaqədar olaraq, mərkəzdə dərs vəsaitləri də hazırlanmışdır və hazırlanmaqda davam edir.

Həmçinin Azərbaycan Dillər Universitetində də

erməni dili tədris olunur. Hüseyn Əsgərovun tərtib etdiyi "Erməni dilinin qrammatikası" kitabı mövcud yaranmış boşluğu doldurmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ADU-da 2011-ci ildən erməni dili fənni tədris olunur. Kitab ən başlıcası Azərbaycan Dillər Universitetinin erməni dilini öyrənən tələbələri üçün nəzərdə tutulub. Ancaq bununla yanaşı bu dilin tədris olunduğu digər ali məktəblər, elmi-tədqiqat institutları və müstəqil surətdə bu dili öyrənmək istəyənlər istifadə edə bilərlər. [7]

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsan öz ana dilindən başqa dillər öyrəndikcə həmin dilin nümayəndəsi olan xalqın mədəniyyətini daha yaxşı qavramağa başlayır. Hər hansı bir məsələnin, problemin həlli danışıq yolu ilə həll edilməlidir. Buna görə də dövlətlərarası münaqişələrin həllində danışıqlar önəm kəsb edir. Danışıqlar əhəmiyyət kəsb etmədikdə müharibələr bunu əvəz edir. Tarixdə baş verən hadisələrə dönüb baxdıqda münaqişələrdə kəşfiyyatın önəmini görmək olar. Kəşfiyyat məhz qarşı tərəfin dilini öyrəndikdə mümkün olur. Əvvəlki dövrlərdə baş verən müharibələrdən fərqli olaraq indiki dövrdə baş verən müharibələrdə ön cəbhəylə yanaşı, arxa cəbhədə də müharibə olur. Belə müharibə informasiya müharibəsi adlanır. 44 günlük müharibə zamanı informasiya müharibəsi bir daha ön plana çıxdı. Bu zaman düşmənin taktikalarından biri Azərbaycan dilində yayılan dezinformasiya oldu. Bununla onlar əhali arasında səbəbsiz panika yaratmağa çalışırdılar. Məhz bu baxımdan düşmənin bizim dilimizi öyrəndiyi kimi, biz də düşmənin dilini öyrənməliyik. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi bu yolda əvvəlki illərə nisbətdə xeyli irəliləyiş var. Artıq bu dilin öyrənilməsinə geniş maraq yaranmışdır.

Açar sözlər: *Erməni dili, Şərqi erməni dili, Qərbi erməni dili, armenologiya, Hind-Avropa dil ailəsi, erməni əlifbası.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Doğanay Eryılmaz "Ermenistan dışındaki üniversitelerde yürütülen armenoloji çalışmaları" Ankara Üniversitesi TÖMER 1984 dil dergisi sayı: 16/2 Temmuz-Aralık 2016 s.55-67

2. Erməni dili universitetlərimizdə necə tədris olunur? Araşdırma https://kaspi.az/az/ermeni-dili-universitetlerimizde-nece-tedris-olunur-arasdirma

3. Hayeren hemen şimdi! https://www.agos.com.tr/tr/yazi/14430/hayeren-hemen-simdi

4. Արցախում բացվել է ադրբեջանագիտության առաջին կենտրոնը https://golosarmenii.am/article/133090/artsakhum-batsvyel-e-adrbyedjanagituthyan-arradjin-kyentrvone

5. İrəvanda yeni ixtisaslaşmış Azərbaycan dili mərkəzi fəaliyyətə başladı... https://www.dia.az/8/307415-revanda-yeni-ixtisaslashmish-azerbaycan-dili-merkezi-fealiyyete-bashladi.html

6. UNEC-də "Erməni dili" kurslarına start verilir. https://news.unec.edu.az/xeber/100-elm/7987-bold-red-unec-de-ermeni-dili-kurslarina-start-verildi-bold-red

7. Əsgər Zeynalov: "Müharibə şəraitini nəzərə alsaq, erməni dilinin öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulur" https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/2841.html

Narmin Ismayilova

Methodology of teaching the Armenian language abroad from Armenia

SUMMARY

The article, is discussed studying the Armenian language abroad. This process is carried out by different methods in different countries. Mainly, how to learn this language in Turkey and surrounding areas is given in the foreground. Also, interest in the language has increased in our country recently. In connection with this, information about the centers created has been given ample space.

Key words: *Armenian language, Eastern Armenian language, Western Armenian language, armenology, Indo-European family of languages, Armenian alphabet.*

Нармин Исмайлова

Методика преподавания армянского языка за границей из Армении

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается изучение армянского языка за границей. Этот процесс осуществляется разными методами в разных странах. В основном, как выучить этот язык в Турции и прилегающих районах, дается на переднем плане. Также в последнее время в нашей стране возрос интерес к языку. В связи с этим информации о созданных центрах уделено достаточно места.

Ключевые слова: *Армянский язык, Восточноармянский язык, Западноармянский язык, Арменология, Индоевропейская семья языков, Армянский алфавит.*

UOT 94

AHISQA (MESXETİ) TÜRKLƏRİNİN ETNİK KİMLİYİ

ƏLVİDA RƏHİMOV
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

Ahısqa şəhəri Türkiyənin şimal-şərqində, Ərdəhan əyaləti ilə həmsərhəd, Gürcüstan ərazisi daxilində yerləşən çox qədim türk vətəninin mərkəzidir.

Abastuban, Adıgön, Əspincə, Ahalkələk, Azğur və Hıdırz kimi şəhərləri və bu şəhərlərə bağlı 200-ə yaxın kəndi var. [5]

Ahısqa və ətrafı qədim zamanlardan insanların qrup halında yaşadığı bir bölgə olmuşdur. Miladdan əvvəlki əsrlərdə hürrilər, ardınca urartulular, kimmerlər və sakalar bu yerlərdə hökmranlıq edirdilər.

Yuxarı Kür və Çorox çayları boyunca Ahısqa bölgəsinin türk tarixi qədim əsrlərə gedib çıxır. Qıpçaqların və bun-türklərin, qıpçaqların gürcü şahının dəvəti ilə gəlib məskunlaşmasından əsrlər əvvəl onların burada yaşadıqları barədə ciddi məlumatlar var. Şərq səfərinə çıxan makedoniyalıların məşhur kralı İsgəndər e.ə. IV əsrin sonunda Qafqaza gəldiyi zaman ona qarşı güclü bir türk varlığının olduğu anlaşılır. Bunlar Qıpçaq və Bun-türk kimi tanınır. [18]

Ahısqalıların etnik mənşəyi ilə bağlı hələ də dəqiq məlumat yoxdur. Ahısqa türklərinin özləri arasında türk köklərinin mənşəyi və İslamın qəbulunun dərin qədimliyi haqqında fikir üstünlük təşkil edir.

Versiyalardan birinə görə, Ahısqa türklərinin etnik qrupu 15-19-cu əsrlərdə inkişaf etmişdir. Kiçik Asiya və Zaqafqaziyada kütləvi şəkildə 11-ci əsrdən başlayan məskunlaşma türklər tərəfindən gürcü əhalisinin bir hissəsinin (mesxlərin) nikaha qarışması və linqvistik assimilyasiyası nəticəsində indiki Gürcüstan Respublikasının cənub bölgələrinə yayılmasıyla nəticələndi. 1555-ci ildə Osmanlı İmperiyasının tərkibinə daxil olması ilə Samsxe-Saatabaqo (Mesxeti) ərazisi türk etnosunun təsir dairəsinə düşdü. Yerli əhalinin türklər tərəfindən assimilyasiyası dini və dil baxımından baş verirdi. Nəticədə türk dilinin yerli ləhcələrində danışan müsəlmanların ümumi türk etnonimi yarandı. Bu kəndli qrupunun (Ahısqada Ahısqa türklərinin) yaşayış yerini göstərən yeni etnonimə tez-tez əlavə edilirdi.

Dili Şərqi Anadolu ləhcəsinin türkcəsidir.

Bir nöqteyi-nəzərdən Ahısqa türkləri Osmanlı köçkünlərinin nəslindəndir. Gürcü və sovet tarixşünaslığında Ahısqa türklərinin Samsxetiya-Cavaxetiya (tarixi Ahısqa) bölgəsinin hakimiyyəti altına düşdüyü 1816-1829-cu illərdə islamı qəbul etmiş türkləşmiş mesxetilər (gürcülərin etnoqrafik alt qrupu) olduğu iddia edilir.

Rus tarixçisi S.İ. Akkiyeva Ahısqa türklərinin mənşəyinin türk olduğunu hesab edir. Tədqiqatçılar E.Paneş və L.Yermolov hesab edirlər ki, ahısqalı türklər iki etnik ərazi - Gürcüstan və Türkiyə zonasında inkişaf etmiş türk etnosunun xüsusi etnik qrupudur. O, hər iki xalqın nümayəndələrindən formalaşmış və hətta müəyyən dərəcədə bu xalqların mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir. Buradan türk komponentinin daha təsirli olduğu ortaya çıxır. Bu gün Ahısqa türklərinin əhəmiyyətli bir hissəsi arasında ikinci baxışa daha çox rast gəlinir və onlar öz mənşəyini türk hesab edirlər və özlərini "Ahısqa türkləri" adlandırırlar.

Hər iki mənşə variantını nəzərdən keçirən digər rus müəllifi A. Osipov belə nəticəyə gəlir ki, ümumiyyətlə demək olar ki, Ahalsıxda türkdilli müsəlman əhalinin peyda olması xronoloji olaraq tarixdən kənara çıxan mürəkkəb demoqrafik və linqvistik proseslərin nəticəsi ola bilər.

Bu gün əksəriyyəti Ahısqadan kənarda doğulmuş axısqalıların əksəriyyəti özlərini "Ahısqa türkləri" adlandırırlar. Lakin Gürcüstana qayıtmaq kampaniyasında əhəmiyyətli bir azlıq özlərini müsəlman gürcülər adlandırmağa davam edir. Müxtəlif ölkələrdə yaşayan Ahısqa türkləri özlərini fərqli şəkildə tanıyırdılar. Ahısqa türklərinin bir qismi, məsələn, Azərbaycanda olanlar (Yunusova görə) özlərini türklərə daha çox bağlı hiss edirlər, digərləri, məsələn, Gürcüstandakılar isə bu əlaqəni kəskin şəkildə inkar edir və türklərdən fərqliliklərini vurğulayırlar (Sumbadzeyə görə).

1980-ci illərin sonlarından bu günə qədər Ahısqa türkləri arasında üç istiqamət vardır:

1. "Vətən" cəmiyyəti ahısqalıların etnik mənsubiyyəti ilə bağlı heç bir ilkin şərt qoyulmadan türklər kimi Axısqaya qaytarılmasında israrlıdır. Onun tərəfdarları "Ahısqa" türklərini ayrıca və spesifik "xalq" hesab edirlər, lakin bəzi hallarda onların Türkiyə türkləri ilə ortaqlığını vurğulayırlar.

2. Türkiyəyə mühacirət etmək istəyənlərin hərəkatı - Onların fəal hissəsi Azərbaycanda anonim təşəbbüs qrupu, Qazaxıstanda "Türkiyə" cəmiyyəti və Qırğızıstanda "Osmanlı Türklər" cəmiyyəti şəklində təşkil olunub . Onların fikrincə, Türkiyə onların "tarixi vətəni"dir. Mühacirət hərəkatını axısqalıların 20%-i dəstəkləyir.

3. Xsna Cəmiyyəti (gürcücə "xilas" deməkdir) 1991-ci ildə Kabardin-Balkariyada yaradılıb və hazırda özlərini müsəlman gürcü hesab edənləri birləşdirir. "Gürcü oriyentasiyası" mesxetilərin 5-10%-i (Terekem və kürdlər istisna olmaqla) tərəfindən dəstəklənir.

Bəzi mənbələrə görə, Mesxeti anlayışının iki mənası var: birinci halda, Mesxeti tarixi bir əyalətdir, bu, Cənubi Gürcüstanın müəyyən bölgələrini özündə birləşdirən kollektiv addır: Samsxe, Cavaxetiya, Kola, Eruşeti, Tao, Klarceti və s. Bu bölgə həm də Yuxarı Kartli adlanır. İkincisi, Axalsıx hövzəsinin qərb hissəsi Samsxe tarixi bölgəsinin təyinatını göstərir. Mesxeti sözü nə birinci, nə də ikinci mənada Axalsıx bölgəsi anlayışına bərabər deyil. Beləliklə, Ahısqa türkləri termini terminoloji dəqiqlik normalarına tam uyğun gəlmir

Qədim gürcü salnaməsi "Kartlis Tsxovreba" ("Kartlinin həyatı") mesxlərin adını Cənubi Gürcüstanın yalnız bir kiçik rayonu - Samsxe ilə əlaqələndirir. [21]

Ahısqalıların mənşəyi iki əsas tezis üzərində dayanır:

Türk tezisi: Meşetlərin (ahısqalıların) bir qismi gürcü mənşəlidir və etnik türkdür.

Gürcü tezisi: Bu tezis uzun müddət Gürcüstan tarixində məşvərət mövzusu olan türkcənin Qars ləhcəsində danışan Hənəfi-sünni-Meşeti türklərinin mənşəyinin Samsxe-Cavaxeti bölgəsində yaşayan gürcülərdən olduğunu irəli sürür. Bu tezis Osmanlı hakimiyyəti altında və 16-cı əsrdə İslamı qəbul etmələri ilə başlamış və 1829-cu ilə qədər davam etmişdir. Digər tərəfdən, Anatoli Xazanov məsələnin bu qədər sadə ola bilməyəcəyini müdafiə edirdi.

Ahısqa türklərinin əksəriyyəti özlərini Osmanlı mühacirlərindən gəldikləri kimi təsvir edirlər. Gürcüyönlü tarixşünaslıq Qars ləhcəsində danışan və İslamın Hənəfi məzhəbinə mənsub olan Ahısqa türklərinin 16-cı əsrdən 1829-cu ilə qədər tarixi Mesxetiya bölgəsinin yarandığı dövrdə islamı qəbul edən türkləşmiş mesketlər (gürcülərin etnoqrafik alt qrupu) olduğunu iddia edir. Bu dövrdə Samsxe - Cavaxeti Osmanlı hakimiyyəti altında idi. [22]

Antropoloq Ketrin Tomlinson 1944-cü ildə Ahısqa türklərinin deportasiyası ilə bağlı sovet sənədlərində icmanın yalnız "türklər" adlandırıldığını və onların Özbəkistandan ikinci sürgün edildikdən sonra "Mesxeti türkləri" ifadəsinin işləndiyini bildirmişdir. Ronald Vixmana görə, "Ev təsərrüfatı" termini yalnız 1950-ci illərin sonlarında istifadəyə verilmişdir. Həqiqətən də Mesxeti türklərinin əksəriyyəti özlərini qısaca "türk" və ya bölgəyə münasibətdə "Ahısqa türkləri" adlandırırlar.

"Ahısqa türkləri" 1960-cı illərdə yaranmış nisbi termindir. Bu termin M.Fəxrəddin Kırzıoğlu tərəfindən işlənib hazırlanmış və Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Türkiyənin şimal-şərq vilayətlərinin əhalisinin "Mesxeti türkləri" məskəni olduğu iddia edilmişdir. Ancaq köhnə mənbələrdə "Ahısqa türkləri" ifadəsinə rast gəlinmir. Məsələn, əhatəli bir ensiklopedik araşdırma olan "Kamusü'l-Aləm"də Ahişə (sonradan Ahısqa) adı bir şəhər olaraq çəkilsə də, "Ahısqa türkləri" adı altında məqalə yoxdur. [22]

Osmanlı-Rusiya müharibələrində (1828-1829 və 1877-1878) ruslar tarixi Mesxeti bölgəsini ələ keçirdikdən sonra bu bölgənin əhalisinin müəyyən edilməsi zamanı türkdilli xalqlara "türk", "qarapapaq" və "türkmən" kimi müraciət edilsə də, "Ahısqa türkü" kateqoriyasından istifadə edilməmişdir. Müvəhhid Zəkinin 1927-ci ildə nəşr olunmuş "Artvin vilayəti haqqında məlumat" adlı geniş əsərində "Ahısqa türkü" adına rast gəlinmir. Ancaq bu iş "Əhali", "Dil", "Xalq mahnıları və rəqsləri" kimi başlıqlar altında demoqrafik və etnoqrafiya baxımından araşdırılıb.

"Ahısqa türkü" termini tarixçi və yazıçı Mehmet Fəxrəddin Kırzıoğlu tərəfindən ortaya atılıb . Kırzıoğlunun 1970-ci ildə nəşr etdiyi və bu termini irəli sürdüyü ilk məqalələrindən birində Ahısqa adının 482-ci ilə aid bir qaynaqda "Ak-Eska", "Dədə Qorqud Kitabı"nda isə "Ak-Sika" kimi qeyd edildiyini iddia etmişdir. Lakin 482-ci ilə aid olduğunu iddia etdiyi, lakin adını açıqlamadığı mənbənin varlığı şübhə doğurur və "Dədə Qorqud Kitabı"nda "Ak-Sıka" sözü yoxdur. [22]

Gürcüstanın Axalsıx şəhərinin türk adından işlənmiş "Ahısqa" (Osmanlı dövründə Ahişa) termini "Ahısqa türkü" kontekstində çoxmənalı istifadəyə malikdir. Bəzən yalnız Ahısqa şəhəri və ətrafını, bəzən tarixi Mesxeti bölgəsini, bəzən də Mesxeti bölgəsindən kənara çıxan daha geniş bir coğrafiyanı təsvir etmək üçün istifadə edildiyi görünür. Bu sə-

bəbdən “Məsket Türk” və hətta “Misket Türk” adlandırılır. Samsxe knyazlığından danışarkən Qıpçaq türkləri ilə bölgədə yaşayan eyni əhalidən də bəhs etmək olar. [22]

Bu mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, bu təsbitlər göstərir ki, “Ahısqa türkü” termini son tarixdə süni şəkildə yaranıb və heç bir tarixi əsası yoxdur. Bu onu göstərir ki, bu gün ondan tarixi deyil, siyasi səbəblərdən istifadə olunur. Əslində, bu termin daha çox 1944-cü ildə Gürcüstanın Mesxeti bölgəsindən Sovet administrasiyası tərəfindən sürgün edilmiş müsəlmanları təsvir etmək üçün istifadə olunur .

1970 və 1980-ci illərdə bu məsələ ilə bağlı iki qütb mövqe ortaya çıxdı: Birincisi, onların gürcü mənşəyini müəyyənləşdirir, belə bir fikir irəli sürür ki, 16-cı əsrdə Mesxeti Osmanlı İmperiyası tərəfindən fəth edildikdə, yerli əhali islamı qəbul edib, türkləşib və gürcü mənsubiyyətini itirib. Məhz bu versiyanın tərəfdarlarının təsiri ilə 80-ci illərin sonlarından, xüsusən də Fərqanə hadisələrindən sonra ədəbiyyatda “Ahısqa türkləri” termini geniş yayılmışdır.

İkinci baxışa görə, bu, türk xalqıdır və əsl adı “Ahısqa türkləri”dir.

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, Ahısqa türkləri türk dilinin Şərqi Anadolu ləhcəsində danışırlar ki, bu da hələ də qonşu türk vilayətləri (Qars, Artvin, Ərdahan) üçün xarakterikdir. [16]

Digərləri isə Ahısqa türklərinin dilinin demək olar ki, öyrənilmədiyini və ümumiyyətlə türk elminə az məlum olduğunu qeyd edirlər. Onlara görə, indiyə qədər Ahısqa türklərinin öz yazı dili yoxdur. Onlar həm türk dilinin şərq ləhcəsinə, həm də Azərbaycan dilinə yaxınlaşır, eyni zamanda bir sıra qədim türk xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırlar .

Ahısqa türklərinin mənşəyi problemi Gürcüstanla türk dünyası münasibətlərinin tarixi ilə sıx bağlıdır. Eramızın 2-ci əsrindən bu istiqamətdə ən azı 2 böyük dalğa var idi: birincisi, bunlar 2-8-ci əsrlərdə hunlar, avarlar və xəzərlər idi. 9-10-cu əsrlərdə türklərin Gürcüstanın cənub və şərq bölgələrinə axını ərəblər və orada güclənən yerli dövlətlər tərəfindən nəzərəçarpacaq dərəcədə zəiflədi.

İkinci dalğa oğuzlar və qıpçaqlardır. O vaxta qədər islamı qəbul etmiş oğuzların işğal təhlükəsi qarşısında qalan gürcü şahı IV Bənna qıpçaqlarla qohumluq əlaqəsi yaratmış, 7 nəfəri dəvət edərək Kartli və ona bitişik bölgələrdə məskunlaşmışdır.

Bu gün rus və gürcü mənbələrində Mesxetiya adlanan Mesxetiya bölgəsinin keçmiş sakinlərinin kimlər olduğuna dair suala dəqiq cavab tapmaq çətin olsa da, eramızdan əvvəl İsgəndərin yürüşü zamanı burada türk ünsürlərinin yaşadığına dair güclü məlumatlar var. Mesxetiya adının da burada yaşayan qədim xalqlardan olan meşelərdən miras qaldığı anlaşılır. Bu tayfanın mənşəyini dəqiq müəyyən etmək çətindir. Bununla belə, aşağıdakı mülahizələri irəli sürmək olar: Meşelər Nuh Nəbi oğlu Yafəsin oğlu, Oğuzun atası Məşəkdən çıxan Masagetlərə əsaslanır. [1] Mesxlər Kartvelin (Gürcüstan) cənubunda yaşayan qoqar (skif) və turanlıların yerli xristian xalqıdır.

Meşelərin gürcü olduğunu iddia edən dəqiq mənbə yoxdur. Ahısqanın Rustav kəndində anadan olan məşhur şair Şota Rustaveli “Ustadım Gəncəli Nizamidir” demiş, yaradıcılığında sırf İslam motivlərindən istifadə etmişdir. Şair Rustavelinin ad və soyadında gürcü ad nümunələrində rast gəlinən -vili, -dze kimi şəkilçilərin olmaması da diqqət çəkir. Dilindən başqa gürcü mədəniyyəti ilə heç bir ortaqlığı yoxdur. Bu tayfa, ehtimal ki, hetlər, assurlar və şumerlər kimi itirilmiş bir toplumdur.

Ahısqa bölgəsindən sürgün edilən türk ünsürü meş deyil. Bu icmanın qıpçaq yaddaşı olduğu indi dəqiqləşir. Qədim dövrlərdə bu bölgədə qıpçaq türkləri ilə birlikdə yaşadıqları anlaşılan meşlərin qıpçaqlar və ya kartvellər arasında əriyib getmiş olmaları ehtimal olunur. Çünki kartvel/gürcülər kiçik bir millət olmasına baxmayaraq, dünyada misilsiz irqçi bir quruluşa sahibdirlər. Tutduqları yerdə ilk müraciət etdikləri yol yerli xalqın adlarını dəyişmək oldu. Bunun ən son nümunəsi 1919-cu ildə işğal etdikləri Posofda görüldü. [17]

Makedoniyalı İsgəndər Qafqaza gələndə burada qıpçaq və bun-türk ünsürləri yaşayırdı. [1] Bu məlumat qərb mənbələri ilə yanaşı gürcü mənbələrində də qeyd olunur.

Fransız alimi Brosset bildirir ki, bun-türklər Turandandır. Gürcü dilçi Marr yazır ki, Bun-türk "avtoxton/doğma türk" deməkdir. Bu məlumat Çorox və Kür tayfalarında, beləliklə də Qafqazda türklüyün tarixinin nə qədər əvvələ gedib çıxdığı barədə dəqiq məlumat verir.

Bu insanlara həm də “sovet türkləri”, “türklər”, “mesxlər”, “axısqa türkləri”, “mesxeti türkləri” və s. deyirlər. Gürcüstanda qeyd olunan bütün terminlər kəskin tənqidə məruz qalır. Məsələn, görkəmli gürcü tarixçilərindən biri prof. N. Lomuri onların isti-

fadəsinin qanunsuzluğunu sübut etməyə çalışaraq "Ahısqa türkləri" termininin özünün istifadəsinin qanunauyğun olmadığını bildirirdi. O bu terminin süni olduğunu, heç bir tarixinin olmadığını, bu yaxınlarda yarandığını, yeganə məna: " Ahısqadan türklər", yəni "ahısqalılar" sözünü anlamaq olduğunu qeyd edirdi.

Başqa bir gürcü tarixçisi Levan Uruşadze daha kəskin danışaraq "Ahısqa türkü" (yaxud "Ahısqadan türk") termininin təxribatçı məzmun daşıdığını vurğulayırdı. Uruşadzeyə görə orada yalnız ya türk, ya ahısqalı-gürcü termininin işlənməsi düzgün hesab olunardı.

Beləliklə, bu cür qənaətə gəlmək olar ki, bu xalqın bəzi nümayəndələri (əksəriyyəti) özlərini türk xalqı ilə eyniləşdirərək Ahısqa türkləri hesab edirlər, digərləri özlərini müsəlman gürcülər, əhəmiyyətsiz bir hissəsi isə mesxlərin nəslindən olduqlarını düşünürlər. Bu xalqın elə nümayəndələri də var ki, öz etnik qrupları başqa xalqlardan fərqli, lakin onların fikrincə həm türk, həm də gürcü dillərinə bənzəyir ki, bu da onların etnik özünüdərkinin binar xarakterini əks etdirir. Türk etnosuna mənsubluğunun dərk edilməsi tək bir etirafla, türk dilinin etnik-mədəni mühitdə fəaliyyət göstərməsi ilə izah olunur. Özlərini müsəlman gürcü hesab edənləri ümumi ərazi motivasiya edir, çünki Mesxeti-Cavaxetiya Gürcüstan dövlətinin tərkibində olub.

E.Paneş və L.Yermolovla razılaşmaq olar ki, ahısqalı türklər türk etnosunun xüsusi etnosunu təmsil edirlər. Bu etnik qrup iki etnik ərazi - Gürcüstan və Türkiyə zonasında inkişaf etmişdir. Təbii ki, o, hər iki xalqın nümayəndələrindən formalaşmış və hətta müəyyən dərəcədə bu xalqların mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir. Buradan türk komponentinin daha təsirli olduğu ortaya çıxdı.

Etnik özünüdərk nəzəriyyəsinin problemlərindən biri etnogenezin, etnik özünüdərkin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verən etnonim (öz ad) problemidir. XIX əsr Rusiya imperiyasının mənbələrində və sənədlərində "müsəlmanlar", "gürcülər-sünnilər" terminləri üstünlük təşkil edir və onlar 1893-cü ildən türk adlandırılmağa başlayır. 1923-cü ildə "azərbaycanlılar" termini onlara, bir az sonra isə "azərbaycanlı"nın sinonimi olan "türklərə" şamil olundu. Deportasiyadan sonra sənədlərdə "türklər", "sovet türkləri", bəzən "azərbaycanlılar" kimi qeyd olunurdu.

Bununla belə, tədqiq olunan xalqın nümayəndələri öz aralarında "Ahısqa türkləri" adına üstünlük verirlər, 1989-cu ildən "Ahısqa türkləri" adını da tanıyırlar ki, bu da reallığa tam uyğun gəlmir. Müasir gürcü elmi və publisistik ədəbiyyatında "mesxetilər", "mesxi" etnonimləri üstünlük təşkil edir. Rus elmində "Ahısqa türkləri" termini işlədilir. Bu araşdırmada "Ahısqa türkləri" adı rusdilli ədəbiyyatda qəbul edilmiş termin kimi istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Ahısqa, Qıpçaq, Bun-türk, Mesxetiya, Cavaxetiya, Gürcüstan, Türkiyə, Qafqaz*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. Asif Hacılı "Axısqa türkləri: Vətən bilgisi". İstanbul, 2009. Səh 19-22.

Türk dilində

2. Candan Badem "Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin" , İstanbul, 2018, s. 105-122

3. Muvahhid Zeki, Artvin Vilayeti Hakkında Malumatı Umumiye, 2010, s. 91-117.

4. Şemseddin Sami, Kamusü'l-Alem, 1889-1898, 1. cilt, s. 46.

5. Yunus Zeyrek "Ahıska ve Ahıska Türkleri", Ankara, 2001.

İnternet resursları

6. https://avciya.az/%d0%bd%d0%b0%d1%88%d0%b8-%d0%b0%d1%85%d1%8b%d1%81%d0%ba%d0%b8%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%b8%d0%b5-%d1%82%d1%83%d1%80%d0%ba%d0%b8/?lang=ru

7. https://riss.ru/article/7431/

8. https://russian.eurasianet.org/node/59538

9. https://ca-c.org.ru/journal/1997/10-1997/st_15_enoh.shtml

10. http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2895

11. http://100tatarstan.ru/structure/profile/meskhetintsy-istoriya-i-kultura

12. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%81%D1%85%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%8B

13. https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-meskhetians-deportation-unrehabilitated-ethnic-group/31621301.html

14. http://anl.az/down/meqale/ayna/2010/may/120006.htm

15. https://avciya.az/ahiska-turkl%c9%-99rinin-etnik-tarixi-surgun-v%c9%99-v%-c9%99t%c9%99n-mucadil%c9%99si/

16. https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/292683/

17. https://portal.dpu.edu.tr/orhan.elmaci/ma-kale_oku/148/ahiska-turklerinin-yilmaz-bekcisi-yu-nus-zeyrek

18. https://www.altayli.net/ahiska-ve-ahis-ka-turkleri.html

19. https://www.ahiska-gazeta.com/ru/histo-ries/47/

20. http://ahiska-az.narod.ru/m012.htm

21. https://www.dissercat.com/content/meskhe-tinskie-turki-istoricheskaya-sudba-i-problemy-kul-turnoi-adaptatsii

22. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ah%C4%B1s-ka_T%C3%BCrkleri

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ТЮРКОК ОСЬ (МЕСХЕТИ)

Резюме

Можно сделать вывод, что одни представители этой нации (большинство) идентифицируют себя с тюркским народом и считают себя турками-ахысгаками, другие считают себя грузинами-мусульманами, незначительная часть считает себя потомками месхов. Есть и представители этой нации, чьи этносы отличаются от других народов, но по их мнению сходны как с тюркским, так и с грузинским языками, что отражает бинарный характер их этнического самосознания. Понимание принадлежности к тюркскому этносу объясняется единым признанием, функционированием тюркского языка в этнокультурной среде. Те, кто считают себя грузинами-мусульманами, руководствуются общей территорией, потому что Месхети-Джавахети входила в состав грузинского государства.

Ключевые слова: *Ахыска, Кыпчак, Бун-Тюрк, Месхетия, Джавахети, Грузия, Турция, Кавказ.*

ETHNIC IDENTITY OF AKHISGA (MESKHETI) TURKS

Summary

İt can be concluded that some representatives of this nation (the majority) identify themselves with the Turkish people and consider themselves Akhisga Turks, others consider themselves Muslim Georgians, and an insignificant part think they are descendants of the Meskhs. There are also representatives of this nation whose ethnic groups are different from other nations, but in their opinion similar to both Turkish and Georgian languages, which reflects the binary nature of their ethnic self-awareness. The understanding of belonging to the Turkish ethnos is explained by a single recognition, the functioning of the Turkish language in the ethno-cultural environment. Those who consider themselves Muslim Georgians are motivated by the common territory, because Meskheti-Javakheti was part of the Georgian state.

Keywords: *Ahiska, Kypchak, Bun-Turk, Meskheti, Javakheti, Georgia, Turkey, Caucasus.*

UOT 572.9

https://orcid.org/0009-0003-5040-6826

AZƏRBAYCAN AİLƏLƏRİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ VƏ ETİKETİN TRANSFORMASİYASI

İLAHƏ SARIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

E-mail: sarıyevailahe74@gmail.com

İnsan sosial varlıq kimi daim cəmiyyət həyatının və elmin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mənada "qadın və kişi problemi" müxtəlif zaman müstəvisində ən müxtəlif parametrlərlə tədqiqata cəlb edilmiş, hətta bir çox hallarda geniş müzakirə və mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Xatırlatmaq lazımdır ki, haqqında söhbət açılan problem bir sıra elm sahələrinin xüsusi tədqiqat obyekti kimi də araşdırılmışdır. Heç şübhəsiz ki, bu cəhətdən etik, fəlsəfi-etik antropologiya və gender tədqiqatlarının qarşılıqlı münasibətləri özlüyündə maraq doğuran bir fenomen kimi bu gün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin münasibətlər elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda indiyə qədər etik davranış kateqoriyası ilə kontektsdə araşdırılmamışdır.

Tarixin bütün dönəmlərində Azərbaycan qadın hökümdarları ilə tanınan ölkələrdən biri olub və hazırda ölkənin Vitse Prezidenti Mehriban Əliyeva başda olmaqla bir neçə yüksək nüfuzlu qadın siyasətçi var. Vətəndaşlar arasında apardığımız sorğuya əsasən, bu gün əksər azərbaycanlılar "qadınlar və kişilərin eyni dərəcədə yaxşı siyasi liderlər olduğunu" deyirlər və hər on nəfərdən birindən çoxu qadınların kişilərdən daha yaxşı siyasi lider olduqlarını düşünür. Azərbaycanlı yetkinlərin yalnız dörddə biri kişilərin qadınlardan daha yaxşı siyasi lider olduqları mövqeyindədir. Bununla belə, yerli şəraitdə azərbaycanlıların fikrinə görə, kişilər qadınlardan daha önəmli rollara malik olmalıdırlar. Təxminən on azərbaycanlıdan yeddisi qadının ərinə həmişə itaət etməli olduğu fikri ilə razılaşır, o cümlədən təxminən üçdə ikisi bu fikirlə tamamilə razılaşırlar.

Bir çox yaşlı azərbaycanlılar evdə bəzi gender rollarına eqalitar fikirlər bildirirlər. Məsələn, gənclərin 62%-i deyir ki, həm kişilər, həm də qadınlar uşaqlara qulluq etmək üçün məsuliyyət daşımalıdırlar. Lakin ənənəvi gender normaları hələ də əhalinin böyük təbəqələri arasında öz təsirini saxlayır: Böyüklərin təxminən üçdə biri (34%) hesab edir ki, uşağa qulluq ilk növbədə qadınlar tərəfindən həyata keçirilməlidir. Eynilə, kiçik əksəriyyət (54%) deyir ki, ailələrdə həm kişilər, həm də qadınlar pul qazanmaq üçün məsuliyyət daşımalıdırlar, lakin bir çox azərbaycanlılar (43%) bunu əsasən kişilərin öhdəliyi kimi görürlər. Azərbaycanlıların əksəriyyətinin fikrinə görə, iş yerləri az olduqda, kişilərin qadınlardan daha çox məşğulluq hüququ olmalıdır ki, bu da kişilərin iqtisadi sahədə davamlı nüfuzunu əks etdirir. On nəfərdən səkkizi bu fikirlə razıdır.

Müasir azərbaycan ailələri həm oğul, həm də qız sahibi olmağı yüksək qiymətləndirirlər, buna çox hallarda "ingilis cütlüyü" deyilir. Demək olar ki, bütün azərbaycanlılar ailənin ən azı bir oğlunun (94%) və ayrıca ən azı bir qızının (90%) olmasının çox vacib olduğunu deyirlər və həm oğul, həm də qız övladı valideynlərdən miras almaqda bərabər hüquqlara malik olmalıdır (64%) və qocaldıqca valideynlərə qulluq etmək məsuliyyəti hər ikisinə də aiddir (58%). Lakin sorğu respondentlərinin əksəriyyətinin fikrinə görə, bu sahələrdə qız övladı deyil, oğul daha çox hüquq və vəzifələrə malik olmalıdırlar. Məsələn, azərbaycanlı yetkinlərin hər on nəfərdən dördü qocalmış valideynlərə qayğı göstərmək üçün əsas məsuliyyətin oğlanların olması lazım olduğunu desə də, yalnız 2%-i qızları haqqında eyni fikirdədir. Üstəlik, azərbaycanlıların əksəriyyəti (63%) valideynlərin dəfn mərasimləri üçün ilk növbədə qızları deyil, oğulları məsuliyyət daşıyır. Sevdikləriniz üçün dini cənazə mərasimləri çox vacib hesab olunur və ən azı azərbaycanlı ənənəsinə görə oğullar valideyni son mənzilə yola salmalıdırlar.

Bu normalar müxtəlif tarixi, sosial, dini və iqtisadi səbəblərə görə ailələrin qızlara deyil, oğullara daha çox dəyər verdiyi Azərbaycan cəmiyyətində daha geniş bir fenomenin bir hissəsidir - bu adət geniş şəkildə "oğul üstünlüyü" olaraq adlandırılır. Yetkin oğullar ənənəvi olaraq valideynləri ilə birlikdə yaşayır və ailəyə maddi dəstək verirlər. Bu arada, qızlar ərə getdikdə, onların ailələri cehiz verə bilər, bu, hələ də bəzi nikahlarda mövcud olan vacib adətdir və qızlar çox vaxt ərinin valideynləri ilə yaşayır və qayınataları qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirirlər. Son illərdə Azərbaycan cəmiyyəti qızların statusunun yaxşılaşdırılmasına diqqəti artırdı - hökumətin "Qız uşağını xilas et, qız uşağını öyrət" proqramı, məsələn, hamiləlik zamanı cinsi seçmə təcrübələrinin qarşısını almağa və digər siyasətlərlə yanaşı, ictimai məlumatlandırma kampaniyaları aparmaqla

qızlar üçün təhsil imkanlarını təmin etməyə çalışır.

“Azərbaycanda kişilər qadınlara nisbətən genderlə bağlı mühafizəkar fikirlərə sahibdirlər”. Azərbaycanlılar dini azlıqlardan daha çox qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyi qəbul edirlər, lakin əksəriyyət qadınlar "çox ayrı-seçkiliklə" üzləşmədiyini söyləyir.

Azərbaycanlıların demək olar ki, dörddə biri (23%) ölkələrində qadınlara qarşı “çox ayrı-seçkiliyin” olduğunu deyir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanlı yaşlıların böyük əksəriyyəti bu qrupların heç birinə qarşı çox ayrı-seçkilik görmür. Təxminən altı azərbaycanlı qadından biri (16%), 2019-2020-ci illər sorğusundan əvvəl son 12 ayda qadın olduqları üçün şəxsən ayrı-seçkiliyə məruz qaldıqlarını söylədi - bu yaxınlarda ayrı-seçkilik hiss etdiklərini söyləyən qadınların payı ilə müqayisə edilə bilər. Azərbaycanlı kişilərin oxşar payları son zamanlarda cinsi (14%) və dini (17%) ayrı-seçkilik ilə üzləşdiklərini söylədi. Lakin daha çox yaşlı nəsil qadınlara qarşı zorakılığı əsas problem olaraq görürlər (azərbaycanlıların dörddə üçü qadınlara qarşı zorakılığın “çox böyük problem” olduğunu söyləyir – bu, kommunal zorakılığın çox böyük problem olduğunu söyləyənlərin payı 65%- dir. “Qadınlara qarşı cinayətlər” kimi qeydə alınan polis hadisələri 2010-2019-cu illər arasında təxminən iki dəfə artıb.

Azərbaycanlıların təxminən yarısı oğlanlara qadınlara hörmət etməyi öyrətməyin daha vacib olduğunu deyir, azərbaycanlıların isə təxminən dörddə biri qızlara düzgün davranmağı öyrətməyin qadınların təhlükəsizliyini artırmaq üçün daha yaxşı yol olduğunu deyir. Azərbaycanlı yetkinlərin əlavə dörddə biri bu iki variant arasında dəqiq mövqe tutmur, bunun əvəzinə iki yanaşmanın bəzi birləşməsinin zəruri olduğunu, polis vasitəsilə təkmilləşdirilmiş asayişin vəziyyəti yaxşılaşdıracağını və ya qadınların artıq təhlükəsiz olduğunu dilə gətirir. Qadınlar kişilərə nisbətən oğlanlara bütün qadınlara hörmət etməyi öyrətməyin təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılması üçün daha vacib yol olduğunu söyləyirlər (53%-ə qarşı 48%).

Azərbaycanın gender münasibətləri qlobal miqyasda necə müqayisə olunur.

Gender probleminin tədqiqatçısı Ə.Abasovun qeyd etdiyi kimi, mədəniyyət təlim-təhsil vasitəsilə cəmiyyətdə psixoloji sterotipləri möhkəmlədir. Belə təəssürat yaranır ki, məhz mədəniyyət cinslərin ictimai, sosial rollarının yanlış formalaşmasına və buna uyğun olaraq qadın və kişi münasibətlərində disharmoniyaya səbəb olur. Mədəniyyət real situasiyanı, regional, etnik xüsusiyyətləri müəyyən səviyyədə əks etdirsə də, o bütövlükdə yetərincə inersiondur. Buna görə də istər-istəməz müəyyən mərhələdə onun cəmiyyətdə baş verən dəyişmələrdən geri qalması təəssüratı yaranır, amma sonra onun üçün də keçid anı gəlir. Hazırda ümumbəşəri mədəniyyət qlobal yeniliklər astanasındadır. Lakin o hələ də problemi gender tədqiqatlarının məqsədi olan cinslər arasında harmonik münasibətlər prioritetinə uyğun həll etmək iqtidarında deyildir (1, s. 15).

Ailənin, nikah münasibətinə əsaslanan kişi və qadın birliyi olması, ailə üzvləri arasında ərin və arvadın, habelə ailənin digər üzvləri arasındakı münasibətlərin düzgün və ədalətli tənzimlənməsini tələb edir (3, s. 4-7). Qadınlar üçün bərabər hüquqlara dair qlobal ictimai rəylə geniş şəkildə uyğunlaşsa da, evdə və iqtisadiyyatda gender dinamikasına gəldikdə, Azərbaycanlılar sorğu edilən əksər ölkələrdəki insanlardan daha mühafizəkar olurlar. Azərbaycanda kişi işçi qüvvəsində iştirak nisbəti daha yüksəkdir (76%) və bu ölkədaxili uyğunsuzluq Azərbaycanın BMT-nin Gender Bərabərsizliyi İndeksində aşağı yer tutmasına səbəb olur.

Biz bir qrup azərbaycanlıya gender rolları ilə bağlı sual verdik: “Hansı evlilik daha qaneedicidir, ərin ailəni təmin etdiyi və arvadın, ev və uşaqların qayğısına qaldığı evlilik, yoxsa ər və arvadın hər ikisinin işlədiyi və birlikdə evə və uşaqlarına baxdığı bir evlilik? – Müsahibədə iştirak edən 100 nəfər qadından (yaş həddi 24-40) 80- i birinci evliliyə üstünlük verdiyini bildirdi. Yalnız 20 nəfər qadın ikinci evliliyi seçdi.

Ali təhsili olan azərbaycanlıların gender rolları ilə bağlı ənənəvi fikirlərə sahib olma ehtimalı azdır.

Ali təhsili olan Azərbaycanlı yetkinlərin mühafizəkar gender normalarını dəstəkləmək ehtimalı təhsili olmayanlara nisbətən daha azdır. Məsələn, ali təhsilli azərbaycanlıların təxminən dörddə biri (24%) ailədəki qadınların uşaqların baxımına görə məsuliyyət daşımalı olduğunu söyləyir, halbuki rəsmi təhsili olan azərbaycanlıların təxminən üçdə biri (35%) uşağa qulluq məsuliyyətinin bərabər bölünməsinin vacib olduğunu, qadının istirahət etməli olduğunu deyir. Bununla belə, hətta ali təhsil almış azərbaycanlılar da bəzən genderlə bağlı məsələlərə dair ənənəvi fikirləri dəstəkləyirlər. Məsələn, ali dərəcəsi olanlar (80%) və daha az təhsillilər (88%) arasında böyük əksəriyyət arvadların həmişə ərinə tabe olması fikri ilə razılaşır.

Ali təhsilli qadınlar öz müstəqilliyini qorumağa çalışırlar. Müasir gənclərdə bu daha çox hiss edilir. Onların 90 faizi üçün ailə qurmaq, oğul-uşaq sahibi olmaq II dərəcəli fikirdir. Əsas öz işini qurmaqdır. Qeyd edək ki, gənc oğlanlar da eyni fikirdədirlər. Onlar da qadının müstəqilliyini çox sadə qəbul edir, qadına təkcə ev xanımı kimi deyil, eyni zamanda iş xanımı kimi də baxırlar və ailə qurmaq üçün belə qızlara daha çox üstünlük verirlər.

İslam dini qaydaları ciddi şəkildə hökm sürən Azərbaycan ailələrində kişilərin ailənin gəlirini təmin etməli olduğu söylənilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda yenidən islam dininə qayıdış müşahidə olundu. Əsrlər boyu xalqın mənəvi dəyərlərinin əsasında duran əxlaq normalarına meyli artdı. Bu normalar isə islamın mənəvi dəyərlərinə söykənir, bu dəyərlərdən bəhrələnir. Bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimiz dövlət səviyyəsində mühafizə edilir.(5, s. 159) "Ailə məişəti məsələsində Azərbaycanda yaşayan müsəlman əhalinin demək olar ki, əksəriyyəti eyni normalara riayət etmişlər. Bu bir sıra adətlərin (qonaqpərvərlik, tərbiyə, dəfn mərasimi və s.) icrasında özünü bariz göstərir. Hər bir xalqı ətraflı tədqiq etmənin yolu da məhz ailə məişətindən keçir. Ailə münasibətlərinin mahiyyəti həm islam dünyasında və həm də Qafqaz xalqlarının əksəriyyətində demək olar ki, eynidir. Qafqaz ailəsi bu bir anlayışdır, tarixi keçmişlərinə, ənənəvi mədəniyyətlərinə, təsərrüfat-məişət xüsusiyyətlərinə görə müəyyən mənada bənzərlik, bir oxşarlıq təşkil edir. Yaxın qonşuluq əlaqələri Qafqaz ailələrinin bir-birinə təsir dairəsini gerçəkləşdirmişdir. Baxmayaraq ki, bu müxtəlif şəraitdə mövcud olmuş, etnik ənənələrin müxtəlifliyi özünü fərqli şəkildə büruzə vermiş, müxtəlif tarixi hadisələrin təsirinə məruz qalmışdır". (4, s. 38).

Dini baxışlardan asılı olaraq ailədə ərin və ya arvadın əsas idarəedici olmasına münasibət dəyişir. Belə ki, Heydər Əliyev Fondunun vitse prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycanda yayılan tolerantlıq ideyaları, ölkədə dini azadlığa təkan verdi. Nəticədə hər bir şəxs öz dini baxışlarına görə azadlıq qazanmış oldu. Bu ailə münasibətlərinə tə təsirsiz ötmədi. İslam dininin qaydalarına ciddi şəkildə əməl edən, qız uşaqlarının hələ kiçik yaşlarından başlarını bağlaması, ailədə gender bərabərliyi fikrini şübhə altına alır. Belə ailələrdə qadın evin kişisinin dediyi ilə hərəkət edir, onun hökmündən kənara çıxa bilmir. Əgər aiulədəki qız övladı başı açıq gəzmək istəsə belə, bu mümkün deyil. Belə ailələrdə qız uşağından soruşmadan, onun istəyi nəzərə alınmada kiçik yaşlarından "ərə vermək" də adi haldır.

Bu tip ailələrdə kişi ailənin maddi dayağı hesab edilir, yəni kişi nə gətirsə, ailə onunla məhdudlaşır. Kişi (ər) hər bir şeyə cavabdehdir. Qadının (arvadın) işləyib evə qazanc gətirməsi qəbul edilmir. Qadının əsas məsuliyyəti uşaq dünyaya gətirməsi, onların tərbiyəsi ilə məşğul olması, təmizliyə nəzarət etməsi, yemək bişirməsidir. Belə tip ailələrdə bütün qərarlar kişi (ər) tərəfindən verilir. Əgər tarixə nəzər salsaq, bu qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər sadə azərbaycanlı ailəsinin ümumi qəbul olunmuş ailə normalarıdır. XX əsrin əvvəllərindən cəmiyyətdə baş verən inqilablar, qadınların bu hərəkata qoşulması onların ailədəki mövqeyini və ona yanaşmanı dəyişdi. Bunu bütün azərbaycanlı ailələrinə aid etmək olarmı? – Xeyir, olmaz. Çünki 20 faiz ailələr məhz, dini adət ənənələri qoruyub-saxlamaqla, ailədə qadının ikinci dərəcəli, kişinin isə hökmran olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Bu hal Cənub regionunda daha çox müşahidə edilir. Bu gün bu regionun əsas problemlərindən biri də qız uşaqlarının erkən yaşda məcburən ərə verilməsidir. Dövlət qanununun olmasına baxmayaraq, valideyinlər izah edə bilmədikləri səbəbdən azyaşlı qız uşaqlarını özündən yaşca çox böyük olan, bəzən isə qoca kişilərə ərə verirlər. Ailənin funksiyası kimi nəsilartırma evlənən tərəflər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəslin davam etdirilməsi ailədə əsas məsələ hesab olunur. Xüsusən ərə gələn qız üçün bu özünü yeni ailədə müəyyən qədər təsdiq xarakteri daşıyırdı. Belə ki, övladı olmayan qadının həmin evin tamhüquqlu bir üzvü kimi gələcəkdə yaşaya bilməsi sual altında qalırdı. Cəmiyyət tərəfindən də uşağı olmayanlara qarşı bəzi məsələlərlə bağlı mənfi münasibət hər addımbaşı nəzərə çarpır. Məsələn, təzə gəlin üstünə, doğulmuş uşaq və zahı yanına getməmək kimi manelər ortaya çıxır. Çox təəssüf ki, bu cür geridəqalmış düşüncə tərzinin Cənub bölgəsində indi də qalması müşahidə olunur.

XX əsrin sonuna yaxın bütün dünyada baş verən kəskin dönüş mərhələləri, mövcud superdövlətlərdən birinin – SSRİ-nin çökməsi, həmin məkanda yeni iqtisadi-siyasi formasiyanın yaranması cəmiyyətin bütün sahələrinə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan da baş verən sosial-siyasi dəyişikliklərdən kənarda qalmamışdır. SSRİ-nin süqutundan sonrakı mərhələ elmi ədəbiyyatlarda bir qayda olaraq "keçid mərhələsi" kimi qiymətləndirilir. Bu isə heç də təsadüfi deyildir. Həqiqətən, cəmiyyət bir siyasi-iq-

tisadi platformadan başqasına keçir. Yeni dövr özü ilə yeni prinsip, yeni qanun, yeni təfəkkür tərzi, yeni davranış normaları gətirir. Əlbəttə heç də adamların hamısı yeni həyat tərzinə alışa bilmir. Əslində, belə bir transformasiya üçün hazır "mexaniki model" də mövcud deyildir. Hər cür yeniliyin insan həyatına daxil olmasını həmişə ağrılar və çətinliklər müşayiət etmişdir. Bu indi də belədir. Keçid dövrünü yaşayan insanların düşüncəsi mövcud mühitlə uzlaşmağa heç də bütün vaxt və hallarda qadir deyil. Onlar ənənəvi adət-ənənə, rəftar və davranış qaydalarını avtomatik olaraq dəyişə bilmirlər. Xüsusən, qadınların yeni sosial mühitə uyğunlaşmasında köklü problemlər yaranır. Həmin mərhələdə etik normaların ənənəvi "qəliblərə" uyğun gəlməməsi də müşahidə olunur.

"XX əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi Rusiyanın hərbi dəstəyi ilə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. Bir milyondan artıq Azərbaycan vətəndaşı qaçqın vəziyyətində yaşayır. Müxtəlif yaşayış məntəqələrində çadır və vaqonlarda, yataqxana və mehmanxanalarda yaşayan ailələrin ağır yükünü çox vaxt qadınlar çəkməli olmuşdur. Yeni yaşayış tərzi insanların həyat və məişətinə, rəftar və davranışına da təsir göstərir" (2, s. 96).

Azərbaycan ailələrində ənənəvi olaraq, necə deyərlər, "hərənin öz yeri" olmuşdur. Ata-oğul, gəlin-qayınana, qardaş-bacı və s. münasibətləri əsrlər boyu formalaşmış, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir, amma qaçqın taleyi yaşayan ailələrdə bu "subordinasiya" son illərdə kəskin şəkildə pozulmuşdur; belə ki, kiçik, dar "mənzildə" yaşayan ailələrdə bir sıra kəskin problemlər üzə çıxmışdır. Yeni həyat tərzi istər-istəməz yeni rəftar və yeni davranış tələb edir. Nəticədə, qadın-kişi münasibətləri tamamilə yeni bir müstəviyə keçmişdir ki, bu əlbəttə, təqdiredici hal deyildir.

Bu gün Azərbaycanın demək olar ki, bir çox bölgələrində qadınlar yüksək təhsil səviyyəsinə nail olublar. Bundan əlavə, qadınlar daha peşəkarcasına hazırlaşır, iqtisadi cəhətdən daha fəal və ictimai həyatda daha çox iştirak edirlər. Eyni zamanda, dinamik inkişaf edən və yüksək maaşlı sənaye sahələrində qadınların xüsusi çəkisi azalır, sahə və peşə seqreqasiyası artır. İqtisadiyyatın yenidən qurulması və əmək bazarında rəqabət artdıqca, ən perspektivli sənaye sahələrində işəgötürənlər getdikcə daha çox kişi işçilərə üstünlük verirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abasov Ə., "Gender araşdırmaları Azərbaycanda// Azərbaycanda gender tədqiqatları", Bakı, Səda, 2002

2. Ağayeva K. Etika və gender: sosial-əxlaqi davranışın təhlili. Bakı, "Sabah", 2007, 196 s.

3. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. B., «Hüquq ədəbiyyatı» nəş., 2011, 254 s.

4. Bünyadova Ş. "Orta əsr Azərbaycan ailəsi". Bakı-2012, "Elm" nəşriyyatı, 384 səh.

5. Əliyev A.Müstəqillik illərində Azərbaycan ailəsində islami dəyərlərin roluna dair// Humanitar elmlər seriyası - 2, - Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2019, s.159-164

XÜLASƏ

Cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesi, arxeoloji qazıntılar bir daha sübut edir ki, hələ tayfalar mövcud olandan insanların özlərini necə aparmaq qaydaları yaranmış, özünəməxsus əmək, hərbi, gündəlik davranış, qonaq qəbulu və başqa etiketlər mövcud olmuşdur. Etiket qaydalarını kollektiv üzvləri qeyrişərtsiz yerinə yetirmək məcburiyyətində idi. Gender bərabərliyi insan hüquqlarının fundamental prinsiplərindən biridir, lakin kişilər və qadınlar, eləcə də müxtəlif gender kimliklərinə malik insanlar arasında bərabərsizlik bütün ölkələrdə müşahidə olunur və çox vaxt bərabər imkanların olmaması və insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması ilə nəticələnir. Gender ayrı-seçkiliyi, demək olar ki, bütün insan hüquqları müqavilələri ilə qadağandır. Dünyada qadınların hüquqlarının təmin edilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, milyonlarla qadın və qız zorakılığa və ayrı-seçkiliyə məruz qalır, bərabərlik, ləyaqət və muxtariyyətdən, bəzən də öz həyatlarına nəzarət etmək hüququndan məhrum edilir. Gender bərabərliyinin inkişafı cəmiyyətin innovativ inkişafı və müasirləşməsi üçün zəruri şərtdir. Empirik tədqiqatlar gender bərabərsizliyinin müxtəlif təzahürlərindən iqtisadi və demoqrafik itkilərin mövcudluğunu sübut etmişdir. Azərbaycanda həm qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində, həm strukturların və təşkilatların formalaşması və inkişafı sahəsində, həm də eqalitar gender sosial normalarının və qeyri-rəsmi qaydaların tətbiqi sahəsində bərabərlik lazımdır. Məqalədə sosial sorğu əsasında Azərbaycan ailələrində gender bərabərliyi və cəmiyyətin sürətlə inkişafı nəticəsində ailə etiketlərinin irəli və ya geriyə transformasiyası geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan ailəsi, gender bərabərliyi, demoqrafik inkişaf, insan inkişafi, ər-arvad münasibətləri.*

Гендерное равенство и трансформация этикета в азербайджанских семьях

РЕЗЮМЕ

Исторический процесс развития общества, археологические раскопки еще раз доказывают, что со времен существования племен существовали правила поведения людей, специфический трудовой, воинской, повседневный этикет, гостеприимство и другие этикеты. Члены коллектива должны были безоговорочно выполнять правила этикета. Гендерное равенство является одним из основополагающих принципов прав человека, однако неравенство между мужчинами и женщинами, а также между людьми разной гендерной идентичности наблюдается во всех странах и часто приводит к отсутствию равных возможностей и грубым нарушениям прав человека. Гендерная дискриминация запрещена почти всеми договорами о правах человека. Несмотря на значительный прогресс в обеспечении прав женщин во всем мире, миллионы женщин и девочек подвергаются насилию и дискриминации, им отказывают в равенстве, достоинстве и автономии, а иногда и в праве распоряжаться своей жизнью. Развитие гендерного равенства является необходимым условием инновационного развития и модернизации общества. Эмпирические исследования доказали наличие экономических и демографических потерь от различных проявлений гендерного неравенства. В Азербайджане институты гендерного равенства слабы, более того, в последние 10 лет наблюдается стагнация и спад в развитии этих институтов. Азербайджану необходимо равенство как в сфере совершенствования законодательства, в сфере формирования и развития структур и организаций, так и в сфере применения эгалитарных гендерных социальных норм и неформальных правил. В статье на основе социологического опроса широко анализируется гендерное равенство в азербайджанских семьях и трансформация семейных ярлыков вперед или назад в результате стремительного развития общества.

Ключевые слова: *азербайджанская семья, гендерное равенство, демографическое развитие, человеческое развитие, отношения между мужем и женой.*

Gender equality and transformation of etiquette in azerbaijanian families

SUMMARY

The historical process of the development of society, archaeological excavations once again prove that since the existence of tribes there have been rules for the behavior of people, specific labor, military, everyday etiquette, hospitality and other etiquettes. Members of the team had to unconditionally follow the rules of etiquette. Gender equality is one of the fundamental principles of human rights, but inequality between men and women, and between people of different gender identities, occurs in all countries and often leads to a lack of equal opportunities and gross violations of human rights. Gender discrimination is prohibited by almost all human rights treaties. Despite significant progress in securing women's rights around the world, millions of women and girls are subjected to violence and discrimination, denied equality, dignity and autonomy, and sometimes the right to control their own lives. The development of gender equality is a necessary condition for innovative development and modernization of society. Empirical studies have proven the existence of economic and demographic losses from various manifestations of gender inequality. In Azerbaijan, the institutions of gender equality are weak; moreover, in the last 10 years, there has been a stagnation and decline in the development of these institutions. Azerbaijan needs equality both in the field of improving legislation, in the field of formation and development of structures and organizations, and in the field of application of egalitarian gender social norms and informal rules. Based on a sociological survey, the article broadly analyzes gender equality in Azerbaijani families and the transformation of family labels forward or backward as a result of the rapid development of society.

Key words: *Azerbaijani family, gender equality, demographic development, human development, relationship between husband and wife.*

UOT: 338.2: 338.24.021.8
ORCİD-ID: http://orcid.org/0000-0002-4997-7563

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN QARABAĞIN MƏRKƏZİ KİMİ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

ŞƏFA ƏLİYEV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin professoru,
iqtisad elmləri doktoru,
UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri

E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az
garabagh.iam@unec.edu.az

XXI əsr müstəqil Azərbaycan Dövləti üçün kifayət qədər əlamətdar hadisələrlə yadda qalmaqdadır. Amma, bu hadisələrin içərisində iki tarixi məqam daha çox diqqəti çəkir. Belə ki, 2023-cü ildə Azərbaycan xalqının dahi oğlu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyidir və bununla bağlı 2023-cü il ölkə prezidentinin sərəncamı ilə "Heydər Əliyev İli" elan edilmişdir [1]. İkinci əlamətdar tarixi hadisə isə 2020-ci il sentyabr ayının 27-dən başlayan və 44 gün davam edən Böyük Qarabağ Zəfəridir. Məhz bu zəfərin nəticəsində Azərbaycan xalqının tapdalanan qüruru özünə qaytarılmış, Şuşa da daxil olmaqla müqəddəs və inci torpaqlarımız işğalçıların murdar ayaqları altından təmizlənmişdir. İşğalçılar diz çökdürülmüş və Ermənistan rəhbərliyi təslimşilik aktını imzalamışlar. Bununla da Azərbaycan müstəqil dövlət kimi ərazi bütövlüyünü təmin etmiş və dərhal işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsinə başlanılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, dövlət başçısı 21 iyul 2023-cü ildə keçirilən Şuşa Qlobal Media Forumunda qeyd etmişdir ki, əlbəttə, Şuşanın bərpası başlanılıbdır, bir müddət öncə Baş plan təsdiq edilibdir və indi artıq ilk yaşayış layihəsi icra olunur. Siz onları şəhərin bir neçə yerində görə bilərsiniz. Həmin lahiyələr çərçivəsində Şuşa sakinləri yenidən evlərinə qayıdacaqlar. Bununla yanaşı, artıq qeyd etdiyim kimi, Şuşa Prezident sərəncamı ilə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilibdir və bizim gözləntimiz odur ki, dünyadan çoxsaylı qonaqlarımız olacaqdır, insan axını olacaqdır. Çünki bu, nadir, misilsiz bir məkandır. Burada tarix, mədəniyyət, memarlıq və iqlim vəhdət təşkil edir. Bu, bizim böyük sərvətimizdir. Əlbəttə ki, bu şəhər qaya üzərində qurulubdur, qədim şəhərdir və bu, həqiqətən də Qafqazın incisidir və Qarabağın tacıdır [2]. Bu fikirlərlə razılaşmamaq qeyri-mümkündür. Təbiət Şuşadan heç nə əsirgəməmişdir və eyni zamanda, Şuşanın özünəməxsus xüsusiyyətləri, özəllikləri vardır və tarixi aspektlərdən də yanaşsaq Şuşanın strateji əhəmiyyəti dəfələrlə artır.

Şuşa şəhərinin formalaşması və inkişaf etməsi proseslərini fundamental araşdıran akademik Z.Ə.Səmədzadə bildirir ki, Şuşa şəhəri XVIII əsrin sonlarından başlayaraq bütün Cənubi Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Şuşa şəhəri özünün sənətkarlıq məhsulları ilə şöhrət qazanmışdı. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə 50-dən artıq sənət sahəsi üzrə ixtisaslaşmış böyük sənətkarlar ordusu fəaliyyət göstərirdi. XIX əsrin əvvəllərində burada müxtəlif növ parçalar istehsal edən 500 toxucu dəzgahı işləyirdi. Kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı Şuşada ipəkçiliyin fabrik-zavod istehsalı səviyyəsinə yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Şuşada XX əsrin 20-ci ilinə kimi həyat qaynayırdı [3, s. 98]. Bütün bunlar Şuşanın şərəfli və balanslı şəkildə tarixi-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olmasının əlamətləri kimi dəyərləndirilə bilər. Şuşa həm də Qarabağ regionun mərkəzi kimi tarixi funksiyanı yerinə yetirmişdir və bu gün də Şuşa qeyd olunan regionun döyünən ürəyi hesab edilir. Əslində bu şəhərin dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsi, bütövlükdə tarixi-coğrafi mövqeyini və quruluşunu özünə qaytaran və yeni yaradılan Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının intensivləşdirilməsi deməkdir [4].

Qeyd edək ki, Şuşanın inkişaf prosesləri, demoqrafik meyilləri, iqtisadiyyat quruculuğu məsələləri kifayət qədər özəlliyi ilə fərqlənir. Əgər XIX əsrdə Şuşa Qarabağın mərkəzi kimi sürətlə inkişaf etmişdirsə, XX əsrdə bu proseslər süni şəkildə əngəllənmişdir. Belə ki, SSRİ rəhbərliyinin dəstəyi ilə erməni millətçiləri və onların havadarları məqsədyönlü şəkildə Şuşanın Qarabağın mərkəzi statusundan məhrum edilməsinə nail oldular. Sovet haqimiyyətinin qurulmasından sonra Şuşa yeni yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Mərkəzi kimi müəyyənləşdirildi. Lakin 1923-cü ildə iyulun 7-dən etibarən bu vilayətin mərkəzi kimi Xankəndi seçilir. Bununla da Şuşa Qarabağın inzibati mərkəzi olmaq funksiyasından məhrum edilir [5, s. 37-38]. Məhz sovet hakimiyyəti dövründə Şuşanın üzərində qara buludlar

çoxalmağa başlamış, əhalinin sayı bir neçə dəfə azalmış və şəhərin inkişafına etinasızlıq artmışdır.

Yalnız 1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi ön plana çıxarılmış və bu proseslərdə Ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyev Şuşa şəhərinə dəfələrlə səfər etmiş və bir çox obyektlərin açılışında şəxsən iştirak etmişdir. Şuşanın tarixi simasının və Qarabağın mərkəzi statusunun özünə qaytarılması istiqamətində önəmli addımlar atmışdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində kurort kompleksi inkişaf etdirilmişdir və şəhərdə sosial infrastruktur gücləndirilmişdir mehmanxana və çoxmərtəbəli yaşayış binaları istismara verilmişdir, abidələr bərpa olunmuş və yeniləri yaradılmışdır [6]. Şuşa həm də ölkəmizin tarixi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət mərkəzi kimi çox mühüm funksiyanı yerinə yetirir. Burada olan abidələr, mədəniyyət nümunələri, görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının və mütəfəkkirlərinin ev muzeyləri mədəniyyət inciləri kimi qiymətləndirilə bilər [7].

Qeyd edək ki, hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunda aparılan geniş miqyaslı quruculuq işlərinin mərkəzində Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi təkanverici qüvvə kimi çıxış edir. Şəhər tikinti meydançası təsəvvürü yaratmışdır, hər tərəfdə təmir və bərpa işləri görülür, digər tərəfdən isə yeni sosial və xidmət infrastrukturu yaradılır, obyektlər şəbəkəsi istismara verilir. Keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması üçün kompleks işlər görülür [8]. Qeyd edilənlər Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, şəhərin sahəvi iqtisadiyyat strukturunun formalaşdırılması, prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox xarici mütəxəssislər və eyni zamanda yerli mütəxəssislər, tədqiqatçılar, həmçinin bu araşdırmanın müəllifi belə bir fikirə üstünlük verirlər ki, Şuşa şəhərinin iqtisadiyyat quruculuğunda önəmli yeri məhz mədəniyyət iqtisadiyyatının elementləri, xidmət sektorunun müxtəlif sahələri və əsas etibarilə turizm-rekreasiya fəaliyyəti tutmalıdır. Fikrimizcə bunun üçün ciddi tarixi, iqtisadi, coğrafi, iqlim amilləri mövcuddur [9]. Eyni zamanda, Şuşa şəhərinin sürətli şəkildə dirçəldilməsi, şəhər təsərrüfatının formalaşdırılması, otel və xidmət müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması, yaxın perspektivdə isə ilk növbədə keçmiş məcburi köçkünlərin şəhərə qayıtması üçün yaşayış massivlərinin sürətlə tikilməsi, məktəb və xəstəxanaların tikintisi və s. amillər ümumilikdə regionda bərpa və dirçəliş proseslərinə əlavə motivasiyalar yaradır [10].

Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yeni yanaşmaların ortaya qoyulması, xüsusilə yüksək və "ağıllı" texnologiyalar əsasında şəhər quruculuğunun təmin edilməsi vacib şərtlərdəndir. Belə ki, hazırda Şuşada intellektual resursların mobilizasiya edilməsi, əvvəldə qeyd edilən iqtisadiyyat sahələrinin yaradılmasında yüksək texnologiyaların tətbiq olunması, şəhərin sosial-iqtisadi dirçəldilməsini kifayət qədər sürətləndirə bilər. Bunlar isə öz növbəsində Azərbaycnın güclü dövlət kimi tərəqqisinin yeni zirvəsi kimi baxıla və sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə keçməkdə ciddi təkan rolunu oynayar [11]. Bunun üçün şəhərin investisiya cəlbediciliyinin artırılması tədbirlərinin görülməsinə zərurət vardır. Məlumdur ki, dövlət tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa və dirçəliş işlərinin sürətləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülmüşdür. Eyni zamanda, müxtəlif vergi güzəştləri və digər stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq olunmuşdur. Bu proseslərdə iştirak edənlər üçün də güzəştlər vardır. Amma bütün bunlarla bərabər, hesab edirik ki, əsas prioritet məsələlərdən biri kimi quruculuq və dirçəliş tədbirlərində dövlət resursları ilə yanaşı, alternativ maliyyə və investisiya mənbələrinin formalaşdırılması, işlək maliyyə təminatı mexanizmlərinin hazırlanması vacibdir. Bu sırada mühüm prioritetlərdən biri də bütövlükdə görüləcək işlərin səmərəli olması üçün və bu proseslərdə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin asanlaşdırılması, xarici investorların iştirak etməsindən ötrü maksimum əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır [12]. İnvestisiyaların cəlb edilməsi mexanizmləri işlək olmalı, qanunvericilik bazası beynəlxalq təcrübəyə uyğun gəlməli, yatırılan investisiyaların müqabilində investorların maraqlarının qorunması üçün müvafiq amillər ciddi şəkildə öyrənilməli və nəzərə alınmalıdır. Ümumilikdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə səmərəli investisiya qoyuluşları proseslərinin intensivləşdirilməsi və bu məqsədlə əlavə tədbirlərin görülməsi tələb olunur [13]. Şuşa kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən şəhərin iqtisadiyyat quruculuğunun intensiv şəkildə aparılması, paralel olaraq şəhərdə müxtəlif beynəlxalq statuslu mühüm tədbirlərin keçirilməsi, şəhərə gələn yerli və xarici qonaqların sayının durmadan artması aparılan quruculuq və dirçəliş tədbirlərinin maksimum sürətləndirilməsinə zərurət yaratmışdır. Digər tərəfdən, regionda reallaşdırılan çoxsaylı nəqliyyat

layihələri Şuşa şəhərinin strateji rolunu güclü şəkildə artıra biləcək amillərdəndir. Həyata keçirilən layihələr, istismara verilimiş iki beynəlxalq hava limanı (Füzuli və Zəngilan Beynəlxalq Hava limanları), mürəkkəb relyefə malik olan Laçın rayonunda üçüncü beynəlxalq hava limanının tikintisinin sürətlə davam etməsi yaxın illərdə Şuşa şəhərinə gələn yerli və xarici turistlərin sayının əhəmiyyətli şəkildə artmasına imkan verəcəkdir [14].

Bir tarixi hadisəyə xüsusi diqqət yönəltmək istərdik. Şuşa şəhəri həm də alınmaz bir qala kimi tarixə düşmüşdür və xalqımızın qəhrəmanlıq, igidlik rəmzidir. Buna görə də Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi dirçəldilməsi uzaq perspektivdə müstəqil Azərbaycanın qüdrətinin artması anlamına gəlir. Digər tərəfdən, Azərbaycan Türkiyə qardaşlığını və müttəfiqliyini misli görünməmiş səviyyəyə yüksəldən Şuşa Bəyannaməsi strateji tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisələr sırasındadır [15]. Bu həm də Türk dünyasının coğrafiyasının birləşdirilməsində, uzun əsrlər ərzində bir-birindən ayrı düşmüş türk dövlətlərinin sürətli inteqrasiyasında ciddi önəm kəsb edəcəkdir. Artıq bunlarla bağlı türkdilli dövlətlər arasında gedən proseslər bunu deməyə əsas verir ki, yaxın illərdə biz türkdilli dövlətlərin inteqrativ əlaqələrinin daha sıx olacağını görə biləcəyik. Bütün bu proseslərdə Şuşa şəhəri birləşdirici və təkanverici funksiyanı yerinə yetirir [16]. Eyni zamanda, ölkə Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur [17]. Bu proqramda genişmiqyaslı bərpa və dirçəliş layihələri və tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Hesab edirik ki, qeyd olunan proqramın reallaşdırılması Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafını daha da tezləşdirəcək və şəhərin regionda strateji rolunu yüksəldəcəkdir.

YEKUN

Beləliklə, yaxın və uzaq hədəflər nəzərə alınmaqla, Şuşanın Qarabağın mərkəzi kimi formalaşması və inkişafı ilə bağlı bir qrup məqamlara və amillərə diqqət yönəltmək istərdik:

- bərpa və dirçəliş tədbirləri sürətləndikcə Şuşanın Qarabağın mərkəzi funksiyasının yerinə yetirmək statusu tamamilə bərqərar olmaqdadır;

- aparılan dirçəliş layihələrinə əsasən əminliklə qeyd etmək oalr ki, Şuşa yaxın perspektivdə nəinki regionun, dünyanın ən cəlbedici şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir;

- tarixi və müasir strateji əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, Şuşa dünya azərbaycanlılarının birlik şəhəri və Türk dövlətlərinin mədəniyyət mərkəzi kimi xüsusi önəm kəsb edəcəkdir və s.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Qarabağ iqtisadi rayonu, Şuşa, Şuşanın inkişaf hədəfləri, Şuşanın inkişaf perspektivləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. – Bakı, – 29 sentyabr 2022-ci il.

2. İlham Əliyev Şuşa Qlobal Media Forumunda çıxış edib. 21 iyul 2023. https://president.az/az/articles/view/60544.

3. Səmədzadə, Z.Ə. Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə: 5 cild/ Z. Səmədzadə; [baş red. A. Səmədzadə; red. Y. Məmmədova]. Bakı: Kitab Çapı, 2022. – 856 s.

4. Алиев, Ш.Т. Стратегическая важность возрождения Шуша в интенсификации социально-экономического развития Карабахского экономического района/ Ш.Т. Алиев, Л.А. Меликова// Современные тенденции развития науки и мирового сообщества в эпоху цифровизации: Сборник материалов VII Международной научно-практической конференции, Москва, 30 июня 2022. – с. 321-329.

5. Şuşa-270. Şuşanın demoqrafik, sosial-iqtisadi inkişafı: dünən, bu gün və perspektivlər. Bakı, – 2022. – 268 s.

6. Əliyev, Ş.T. Heydər Əliyevin Şuşa şəhərinin Qarabağin mərkəzi kimi qorunmasinda və inkişaf etdirilməsində tarixi rolu / SDU-nun rəsmi saytı. 08.05.2023. - https://sdu.edu.az/az/news_society/119?fbclid=IwAR1Uw2mwN6LFhNI3IRDM0v-jwkjJZkpo9rJK4iUOBRagAH9F0o5qcvI9Mso.

7. Şuşa - Azərbaycanın tarixi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət paytaxtı. https://azertag.az/xeber/Susa_Azerbaycanin_tarixi_ve_strateji_ehemiyyetli_medeniyyet_paytaxti-1921706.

8. Əliyev, Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. “Geostrategiya” jurnalı, – sentyabr, 2021. №4(64), – s.67-72.

9. Əliyev, Ş.T. Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi quruculuğunun strateji aspektləri və inkişaf drayverləri

/ AR Mədəniyyət Nazirliyi və Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə "Azərbaycanda Mədəniyyət İqtisadiyyatı: Şuşadan İnkişaf İmpulslari" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki Konfransı keçiriləcəkdir (18-20 sentyabr, 2022-ci il / Şuşa – Bakı). - s.78-86.

10. Əliyev, Ş.T. Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual aspektləri / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr olunmuş: Regional iqtisadiyyat: Müasir aspektlər və aktual məsələlər adlı Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt, 22–23 aprel 2021. –Səh. 253-256.

11. Şuşanın Sosial-İqtisadi Dirçəldilməsi – Azərbaycanın Tərəqqisinin Yeni Zirvəsidir - adlı ümumrespublika elmi məqalə müsabiqəsinin Elektron məqalə toplusu. Bakı-2022. Elektron-kitab. UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi, 30.12.2022.- http://unec.edu.az/application/uploads/2022/03/Kitab-m-sabiqe.pdf?fbclid=IwAR2z1Sir8_8Em_kEoVd_j_apQDKTcDPbdOQxpCvhMEi-hh4CmsTP2iXgGDc.

12. Алиев, Ш.Т., Аббасова, Ч.И., Гамидова, А.М. Оценка потенциала и пути развития Карабахского экономического района Азербайджана / VIII International Scientific and Practical Conference International forum: problems and scientific solutions held in Melbourne, Australia. Scientific collection «interconf», September 6-8, 2021, № 73, p. 7-15. https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/14257/13074.

13. Əliyev, Ş.T., Behbudova K.E. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə səmərəli investisiya qoyuluşları / "Qlobal iqtisadi çağırışlar: Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri". Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr edilmiş Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans. BBU, 2021, Səh. 93-95. - https://bbu.edu.az/uploads/files/Konfrans/SON-konfrans-16_07_2021----.pdf.

14. Алиев, Ш.Т. Стратегическая важность возрождения Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов Азербайджана // "Вопросы истории", Москва, 2022 №06,с.148-155. https://elibrary.ru/item.asp?id=48808624.

15. Əliyev, Ş.T., Şuşa Bəyannaməsi – Azərbaycan Türkiyə qardaşlığını və müttəfiqliyini misli görünməmiş səviyyəyə qaldırmaqdadır. "İki sahil" qəzeti / saytı. http://ikisahil.az/post/321035-shusha-beyannamesi-azerbaycan-turkiye-qardashligini-ve-muttefiqliyini-misli-gorunmemish-seviyyeye-qaldirmaqdadir. 15 iyun 2022.

16. Əliyev, Ş.T. Şuşa şəhərinin dirçəldilməsinin Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafında strateji əhəmiyyəti böyükdür. AzərTAC. 12.05.2023. https://azertag.az/xeber/Susa_seherinin_dircheldilmesinin_Qarabagin_sosial_iqtisadi_inkisafinda_strateji_ehemiyyeti_boyukdur____Achiqlama-2613077.

17. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

АЛИЕВ Шафа Тифлис оглы,
Профессор Сумгаитского Государственного Университета, д.э.н.
Руководитель Центра Исследования Экономики Карабаха UNEC.
E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az
ORCİD-ID: http://orcid.org/0000-0002-4997-7563
E-mail: garabagh.iam@unec.edu.az

РЕЗЮМЕ

Стратегическое значение формирования и развития города Шуша как центра Карабаха

В статье исследовано стратегическое значение формирования и развития города Шуша как центра Карабаха. С этой целью раскрыта стратегическая важность и место города Шуша в развитии Карабахского региона. Рассмотрены историко-экономические аспекты эволюции города Шуша в XIX-XXI веке. Анализирована структура и особенности экономической основы развития города. Отмечена историческая важность и ценность развития искусствоведения, разных видов мастерства и сектора услуг. Рассмотрены процессы развития города Шуша в период СССР, раскрыты основные факторы, которые способствовали снижению ее роли как центра Карабаха. Особо отмечены исторические заслуги и титанические услуги Общенационального Лидера Гейдара Алиева в интенсификации социально-экономического развития города в 1970-80-х годах. Обосновано стратегическое значение города Шуша в освобождении оккупированных территорий и в ускорении возрождения вновь созданного Карабахского экономического района. Обобщена

стратегическая значимость и важность города Шуша в усилении экономической мощи и государственности в Азербайджане в ближайшей и долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, Шуша, Карабахский экономический район, стратегическая значимость города Шуша, историческая роль города Шуша, приоритеты возрождения города Шуша.*

ALIYEV Shafa Tiflis,
Professor at Sumgait State University.
Head of the UNEC Centre for Karabakh Economic Research.
E-mail: shafa.aliyev@sdu.edu.az
ORCİD-ID: http://orcid.org/0000-0002-4997-7563
E-mail: garabagh.iam@unec.edu.az

SUMMARY

Strategic importance of the formation and development of the city of Shusha as the center of Karabakh

The article examined the strategic importance of the formation and development of the city of Shusha as the center of Karabakh. The strategic importance and place of the city of Shusha in the development of the Karabakh region is revealed for this purpose. The historical and economic aspects of the evolution of the city of Shusha in the XIX-XXI century are considered. The structure and features of the economic basis for the development of the city are analyzed. The historical importance and value of the development of art history, various types of craftsmanship and the service sector is noted. The processes of development of the city of Shusha during the USSR period are considered, the main factors that contributed to the decrease in its role as the center of Karabakh are disclosed. The historical merits and titanic services of the National Leader Heydar Aliyev in intensifying the socio-economic development of the city in the 1970-80s are especially noted. The strategic importance of the city of Shusha in the liberation of the occupied territories and in accelerating the revival of the newly created Karabakh economic region is justified. The strategic importance and importance of the city of Shusha in strengthening economic power and statehood in Azerbaijan in the near and long term is given in the end of article.

Key words: *Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Karabakh economic region, strategic significance of Shusha city, historical role of Shusha city, priorities of revival of Shusha city.*

UOT 33

AZƏRBAYCANDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT SAHİBKARLIQ SİYASƏTİ SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİNATÇISI KİMİ

SƏKİNƏ BABAYEVA
Qərbi Kaspi Universitetinin dissertantı
E-mail: mirrena54@yahoo.com

Giriş

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti XIX əsrdə yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə əlaqədar milli xeyriyyəçi milyonçuların yetişdirilməsinə təkan verdi. XX əsrin əvvəllərində müxtəlif sahələri əhatə edən sahibkarlıq fəaliyyəti daha da inkişaf etməyə başladı. Sovet dövründə mərkəzləşmə, inzibati-təsərrüfatçılıq şəraitində sahibkarlığa son qoyuldu. "Azərbaycanda kiçik və orta səviyyəli müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti praktikası Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin 12 oktyabr 1990-cı il tarixli 48 saylı qərarı ilə nizamlanmşıdır"[4, 32]

1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Azərbaycan Respublikası milli iqtisadi inkişaf modeli yoluna qədəm qoydu. Milli iqtisadi inkişaf modeli özünəməxsus xüsusiyyətləri, meyarları ilə üstünlük qazandı. Azərbaycan böyük iqtisadi güc mərkəzlərinin prinsiplərinə, vahid ənənə və davranış normalarına əməl etdi, qlobal böhran təhlükəsinə qarşı iqtisadi müqavimətini gücləndirdi, iqtisadi liberallaşdırımanı həyata keçirdi, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini daim ön plana çəkdi. Deməli, milli iqtisadi inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətləri yeni transformasiya şəraitində Azərbaycanın qloballaşma prosesinin təsirilə dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya olunması, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq qurmaqla iqtisadiyyatın yüksək səviyyəsinə çatmasıdır.

Müstəqillikdən sonra sahibkarlığı aşağıdakı inkişaf mərhələlərinə bölmək olar.

1. 1991-1993-cü illər;
2. 1993-1996-cı illər;
3. 1996-2003-cü illər.

1991-1993-cü illərdə islahatlar ləng, sistemsiz gedirdi. Buna görə inkişaf səviyyəsi aşağı idi, maliyyə və istehsal sahələrində sabitsizlik hökm una görə inkişaf səviyyəsi aşağı idi, maliyyə və istehsal sahələrində sabitsizlik hökm sürür, bazar iqtisadiyyatı zəif inkişaf edir, özəlləşdirmə, sahibkarlığın dövlət müdafiə sistemi yox dərəcəsində idi. Buna görə də iqtisadi dirçəlişə nail olmaq mümkün deyildi. Radikal və köklü islahatlara ehtiyac var idi. Bu dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində vəziyyət qənaətbəxş deyildi. Respublika iqtisadiyyatında sahibkarlığın maddi əsası olan özəlləşdirməni, qiymətlərin liberallaşdırılmasını formalaşdırmaq lazım idi: "Lakin bir sıra obyektiv (rubl məkanında olan digər dövlətlərin bu prosesə başlaması) və subyektiv (respublikanın milli valyutaya keçidin vaxtında hazır olmaması, iqtisadi sərhədlərin təşəkkülündəki ləngimələr) səbəblər ölkəni iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin inhisarı şəraitində qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi prosesinə başlamaq məcburiyyəti qarşısında qoydu." [8] Göründüyü kimi,1993-cü ilə qədər qeyd edilən proseslər vaxtında gerçəkləşmədi ki, bu da iqtisadiyyatda böhrana, ciddi maddi vəsait itkisinə səbəb oldu. Beləliklə, özəlləşdirmə gec həyata keçirildiyindən ölkədə iqtisadi qeyri-sabitlik yarandı.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti 1992-ci il dekabrın 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisini qəbul etdiyi "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" qanunla tənzimlənməyə başlandı.

1992-ci il yanvarın 15-də "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ölkədə beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmaqla xarici sərmayəçiləri milli iqtisadiyyata cəlb etmək və onların hüquqlarının müdafiə olunması məqsədi güdürdü.

Buradan aydın olur ki, dövlət sahibkarlara bütün sahələrdə yardım edir, əsası da maliyyə ilə təmin edir. Eyni zamanda dövlət qanununa əsaslanaraq sahibkarlığın fəaliyyətinə nəzarət edir, hətta zərurət yaranarsa onun fəaliyyətinə xitam verir. Sahibkarlığın inkişafının Heydər Əliyev mərhələsini şərti olaraq iki dövrə ayırmaq olar: 1993-cü ildən 1996-cı ilə qədər davam edən birinci mərhələ iqtisadiyyatın bərpa dövrü. Birinci mərhələ Azərbaycan iqtisadiyyatı obyektiv səbəblərdən inkişaf edə bilmirdi. "İkinci mərhələ ümumiyyətlə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında uğurlu siyasətlə xarakterizə olunur. Ölkə rəhbərliyinin həyata keçirmiş olduğu bu kimi işlər nəticəsində ölkə siyasi və makroiqtisadi sabitliyini təmin etmiş və iqtisadi yönümlü tədbirlərin icrası üçün əsas olmuş-

dur. Bu mərhələdə sahibkarlığın inkişafı səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin icra edilməsinə baxmayaraq, bu istiqamətdə əsaslı dönüş 1996-cı ildən etibarən müşayiət edildi. Ölkə ərazisində iqtisadi və sosial islahatların və iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi modelinin həyati önəm kəsb etməsi və səmərəli olması özünü iqtisadiyyatın bugünkü inkişaf səviyyəsində göstərir" [6, 28].

Ölkənin idarəetmə strukturlarında və iqtisadi sferalarında reallaşdırılan islahatlar iqtisadi sferanın bütün digər sahələrində müşahidə edildiyi kimi sahibkarlıq fəaliyyəti prosesinin inkişaf etdirilməsi üçün də vacib addım hesab edilmişdir. Sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsində dövlətin göstərdiyi dəstək və bu istiqamətdə dövlət tənzimləmə mexanizminin yaradılmasında, onun bir qurumda birləşdirilməsində və idarə edilməsində Ulu öndər H. Əliyevin 2001-ci il 30 aprel tarixində verdiyi fərmana əsasən yaradılmış olan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını iqtisadi inkişafın əsas məqsədinə çevirmişdir. Sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə bu fəaliyyət sahəsinin tənzimlənməsinin qanunvericilik bazası inkişaf göstəricilərinə görə fərqlənən ölkələrin sərgiləmiş olduğu praktikaya əsasən təkmilləşdirilmişdir. Həmçinin 12 noyabr Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə üzvi surətdə əlaqədar olan bir qisim müddəalar - sahibkarlığa hüquqi təminatın verilməsi, ölkədə rəqabət mexanizminin formalaşdırılması, rəqabətin qorunması əksini tapmışdır.

Dünya və milli təcrübəyə istinad edərək. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sahibkarlığın, sərbəst iqtisadiyyatın, bazar iqtisadiyyatının yaradılması və inkişaf etdirilməsini strateji xətt kimi rəhbər tutaraq, dövlət sahibkarlıq siyasətini uğurla həyata keçirdi, sahibkarlıq fəaliyyətinin qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit vasitəsi ilə tənzimlənməsini gerçəkləşdirdi. Bununla da sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirdi. 1995-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsinə görə, "hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər" [1, 20]. Heydər Əliyev tərəfindən 28 dekabr 1999-cu ildə təsdiq edilən "sahibkarlıq fəaliyyəti dəstəklənir; sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait" yaradılır ifadəsi Mülki Məcəllədə təsbit olunmuş müddəaların sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində başlıca amil oldu [2, 3].

Ulu Öndərin fəaliyyətində, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bir sıra əngəllərin və yoxlamaların aradan qaldırılması istiqamətində imzalanan fərman və sərəncamları da bu sahədə müstəsna rol oynayıb. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin formalaşması üçün vacib olan "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında", "Müəssisələr haqqında", "Səhmdar Cəmiyyətləri haqqında", "Əmək birjası haqqında", "Lizinq kampaniyaları haqqında" qanunlar və bazar iqtisadiyyatının hüquqi mexanizminin qurulmasını təmin edən digər qanunlar da qəbul olundu.

1999-cu il iyulun 4-də Ulu Öndər Heydər Əliyev "Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzaladı. Bununla da kiçik və mikro sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı.

Kiçik sahibkarlığa kömək proqramlarını icra hakimiyyəti orqanları hazırlayır, dövlət büdcəsi və yerli büdcələrlə maliyyələşdirilirdi. Kiçik sahibkarlığa kömək zamanı ciddi tədbirlər görülür, onlara dövlət maliyyə yardımı göstərir, informasiya, hüquqi və iqtisadi məsləhətlər verir, onlar üçün kadr hazırlığını həyata keçirir, onların subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə köməyi reallaşdırır. Kiçik sahibkarlıq subyektləri bu qanunun pozulmasına görə məsuliyyət daşıyır. Heydər Əliyevin kiçik sahibkarlığın inkişafı zərurətini irəli sürən fərmanı sübut etdi ki, ölkəmizin iqtisadi tərəqqisi iri, orta və kiçik biznesin optimal birliyindən asılıdır. Kiçik sahibkarlığın iqtisadi əhəmiyyəti artdı. Kiçik biznesin daxili ümumi məhsulda, milli gəlirdə, əhalinin əmək məşğulluğunda qabiliyyəti, ixrac məhsullarında, vergilərdə, əsas kapitalda, məhsul növlərində payı artdı. Kiçik sahibkarlığın sosial əhəmiyyəti də yüksəldi, işsizliyin səviyyəsi aşağı düşdü, əhalinin tələbatı ödənildi, xidmətin keyfiyyəti yaxşılaşdı, iqtisadiyyatda müsbət proseslər inkişaf etdi, cəmiyyət demokratikləşdi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə siyasi, iqtisadi çəkisi artdı. Kiçik sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının mobil, yüksək səmərəli tərkib hissəsi kimi inkişaf etdi, ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratdı, struktur yenidənqurmanı fəallaşdırdı, innovasion sektoru formalaşdırdı, dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirdi, islahatların dərinləşdirilməsinə kömək etdi.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən 2002-ci il avqustun 17-də təsdiq olunan “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər) haqqında Qanun mühüm rol oynamışdır. “Proqramın məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, KOS-un insan resursunun inkişafı, texniki, maliyyə köməyi mexanizmlərinin dərinləşdirilməsi, sahibkarlığın hüquqi təminatının gücləndirilməsi və regionlarda sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması əsasında KOS-un inkişafını təmin etmək” idi [7].

Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət yardımına yönəlmiş milli layihəni həyata keçirmək üçün Heydər Əliyev ciddi tədbirləri həyata keçirdi. Azərbaycan Respublikasının sahibkarlığa aid qanunvericiliyini təkmilləşdirdi, işgüzar mühiti dəyişdirdi, sahibkarlığın inkişafına maneə olan normativ əngəlləri aradan qaldırdı, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçrilməsi şəraitini yaxşılaşdırdı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini maliyyə ehtiyatları ilə təmin etdi, sahibkarlığa yardım sistemi yaratdı.

Bununla da kiçik və orta biznes bölməsi iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi, ölkənin sabitliyinə və rifahına xidmət etdi. Sahibkarlığın inkişafı yeni iş yerlərinin yaranmasına, rəqabət mühiti və bazar münasibətlərinin inkişafına gətirib çıxartdı. Dövlət tərəfindən sahibkarlara məsləhət, maliyyə, əmlak və informasiya yardımı göstərildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev sahibkarların problemləri ilə müntəzəm maraqlanırdı, onlarla mütəmadi görüşlər keçirir və iş adamlarını narahat edən məsələlərin aradan qaldırılması sahəsində ciddi tədbirlərin görülməsini tapşırırdı. Belə görüşlərə nümunə kimi 2002-ci ilin 25 aprel tarixində yerli və may ayında xarici iş adamları ilə keçirilən görüşdə ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Aparılan siyasət, islahatlar və bazar iqtisadiyyatı prinsipi ölkədə yeni təbəqənin, sahibkarlar təbəqəsinin yaranmasına gətirib çıxarıbdır. Bu, belə də olmalıydı, çünki bazar iqtisadiyyatının əsasında şəxsi mülkiyyət, özəl mülkiyyət və sahibkarlıq durur. Bizim görəcəyimiz işlər ondan ibarət idi ki, islahatları həyata keçirmək üçün, bazar iqtisadiyyatının tələblərini ödəmək üçün lazım olan qanunlar qəbul etməliydik, qaydalar yaratmalı idik və ölkəmizdə bu qanunların həyata keçirilməsini, onlara riayət olunmasını təmin etməliydik. Biz deyə bilərik ki, bunu da etmişik. İndi Azərbaycanda böyük sahibkarlar təbəqəsi yaranıbdır. Sahibkarlar təbəqəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı bir hissəsidir" [9]. Dövlətin apardığı iqtisadi islahatlar sahibkarlığın təşəkkülünə gətirib çıxardan xüsusi mülkiyyət və bazar iqtisadiyyatının fopmalaşmasını gerçəkləşdiridi.

Nəticə

Beləliklə, 1993-2002-ci illəri əhatə edən sahibkarlığın inkişafının ikinci mərhələsini 2 yerə ayırmaq olar: 1993-1996 – cı illəri əhatə edən 1-ci mərhələ və 1996-2002- ci illəri əhatə edən 2-ci mərhələ. 1-ci mərhələdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəmin hazırlandı, islahatlar həyata keçirildi . 2-ci mərhələdə sahibkarlıq fəaliyyəti formalaşdırıldı, ölkəyə xarici investisiyalar cəlb edildi. Bu mərhələdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ciddi struktur dəyişiklikləri reallaşdırıldı. Göründüyü kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan ölkənin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi məsələləri dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında dayanırdı. Həyata keçirilən islahatların zamanın tələbinə uyğunlaşdırılması, qarşıya qoyulan məqsədlərə yüksək səviyyədə nail olunması və sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün həlledici stimul rolu oynamışdır.

Açar sözlər: *Sahibkarlıq fəaliyyəti,kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi,dövlət proqramı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, kadrların hazırlanması, Heydər Əliyev, dövlət siyasəti,sağlam rəqabət, biznes mühiti.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 92 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2011, 778 s

3. Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu// Məhərrəmov A.M.Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Bakı: Nurlar NPM, 2009, s.270-277

4. Məhərrəmov A.M.Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Bakı: Nurlar NPM, 2009 360 s.

5. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu// Məhərrəmov A.M.Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Bakı: Nurlar NPM, 2009, s.226-237

6. Süleymanli A. M. “Müasir dövrdə Azərbaycanda sahibkarliğin inkişafının regional problemləri və onun tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri” mövzusunda

magistr dissertasiyası ,Вакы, 2016, 126 s.

7. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramının (2002-2005-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında. 05.12.2020 www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/1/f_1546.htm 2/12

8. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf tarixi - Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi https://economy.gov.az/article/azda-sahib-inkishaf-tar/21410 1/11 /22.11.20/

9. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yerli sahibkarlarla görüşü//https://azertag.az/print/961657

РЕЗЮМЕ

Бабаева Сакина Рашид гызы

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК ГАРАНТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Основная цель статьи - изучить социально-политические аспекты роли государственной политики в области предпринимательства, реализуемой Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, в социально-экономическом развитии страны. Отмечается, что государственная политика Гейдара Алиева в области предпринимательства охватывает 1993-2002 годы нашей независимой страны. Отмечается, что Азербайджанская Республика, получившая независимость в 1991 году, начала строить и развивать свою национальную экономику, и начала формировать это преимущественно со своими характеристиками и критериями.

В заключение, отмечается, что Азербайджан усилил свое экономическое сопротивление угрозе глобального кризиса, успешно осуществил экономическую либерализацию и обеспечил экономическую безопасность страны, сотрудничая с международными организациями. Отмечается, что приватизация, являющаяся материальной основой предпринимательства в экономике республики, подтвердила правильность предпринятых тактических шагов с учетом возможности реальной финансовой стабильности в условиях либерализации цен за счет активизации производственной деятельности и увеличения поставки денежной массы. Благодаря Общенациональному лидеру Гейдару Алиеву либерализация цен обеспечила развитие процесса приватизации и предпринимательства, которые являются стержнем реформ в экономике страны.

Ключевые слова: *предпринимательство, поддержка малого бизнеса, государственная программа, субъекты малого и среднего бизнеса, подготовка кадров, Гейдар Алиев, государственная политика, здоровая конкуренция, бизнес-среда.*

SUMMARY

Babaeva Sakina Rashid gizi

STATE POLICY OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV IN AZERBAIJAN AS A GUARANTEE OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

The main goal of the article is to study the socio-political aspects of the role of state policy in the field of entrepreneurship, implemented by the National Leader Heydar Aliyev, in the socio-economic development of the country. It is noted that the state policy of Heydar Aliyev in the field of entrepreneurship covers 1993-2002 of our independent country. It is noted that the Republic of Azerbaijan, which gained independence in 1991, began to build and develop its national economy, and began to form it mainly with its own characteristics and criteria.

In conclusion, it is noted that Azerbaijan has strengthened its economic resistance to the threat of a global crisis, successfully carried out economic liberalization and ensured the country's economic security, cooperating with international organizations.

It is noted that privatization, which is the material basis of entrepreneurship in the economy of the republic, confirmed the correctness of the tactical steps taken, taking into account the possibility of real financial stability in the context of price liberalization through the intensification of production activities and an increase in the supply of money supply. Thanks to the National Leader Heydar Aliyev, price liberalization ensured the development of the privatization process and entrepreneurship, which are the core of reforms in the country's economy.

Keywords: *Entrepreneurship, small business support, state program, small and medium business entities, staff training, Heydar Aliyev, state policy, healthy competition, business environment.*

UOT 338

QONAQLAMA TURİZMİ VƏ ONUN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL MARKETİNQ STRATEGİYALARININ ROLU

TURAL BAYRAMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

E-mail: bayramov.tural97@mail.com

Giriş

Turizm bazarı dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə böyük paya sahib olmaqla bərabər, eyni zamanda bir çox əlaqəli sahələrin də inkişafına təkan verir və ümumi daxili məhsul (ÜDM), məşğulluq, milli gəlir kimi bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2022-ci ildə ABŞ-ın turizm bazarında xərclənən vəsaitlərin həcmi 1,2 trilyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2022-ci ildə turizm 15 milyon amerikalı işçini dəstəkləmiş, 8 milyon insanı isə işlə təmin etmişdir. Amerika iqtisadiyyatından nümunə kimi verilən bu göstəricilər turizmin miqyasını və iqtisadiyyata töhfələrini təsəvvür etməyə imkan verir [6]. Turizmin əlaqəli olduğu subyektlər olduqca rəngarəngdir. Buraya turizm firmaları və digər təşkilatlar, onların təqdim etdiyi məhsul və xidmətlər, müxtəlif məqsədli turistlər, o cümlədən istirahət və sağlamlıq, biznes məqsədilə səyahət edən insan qrupları daxildir. Bu müxtəliflik turizmin növlərinin və kateqoriyalarının da genişlənməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, insanlar maddi-mənəvi irsə, fərqli mədəniyyətlərə olan marağından, istirahətə, biznes məqsədli səfərlərə tələbatından və sosial-iqtisadi ehtiyaclarından irəli gələrək həm turizm xidmətlərinin istifadəçisinə çevrilir, həm də turizm məhsul və xidmətlərinin yaradılması prosesinə qoşulurlar.

Qonaqlama industriyası turizm bazarının ən əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Təqdim olunan məlumatlara əsasən turizm bazarında əldə olunan ümumi gəlirlərin təxminən 60% hissəsi məhz qonaqlamanın sahəsində əldə olunan gəlirlərdən ibarətdir. Buna görə də, qonaqlama turizmi böyük investisiyalar cəlb edir və inkişaf edir. Ancaq bu sahənin yüksək mənfəətli olması, onun həm də yüksək rəqabət şəraitində, yeni innovasiya və texnologiyaların tətbiqi şəraitində fəaliyyət göstərməsi ilə xarakterizə olunur [4]. Qonaqlama turizmi dərin tarixi köklərə və ənənələrə sahib olduğu kimi böyük inkişaf perspektivlərinə də malikdir. Qonaqlama turizminin inkişafına təkan verən bir çox səbəblər göstərmək olar. İnsanların istirahət və əyləncə məqsədilə yerli və beynəlxalq turizmə müraciətləri qonaqlama turizminin inkişafında böyük rol oynayır. Bundan əlavə, qlobal iqtisadiyyatda baş verən dərin inteqrasiya, insanların yaşayış və iş məqsədilə digər ərazilərə köçmələri, eləcə də, biznes səfərləri və rəsmi səfərlər, beynəlxalq idman yarışları və digər tədbirlər qonaqlama turizminin inkişafına təkan verən əsas faktorlar sırasındadır.

Müasir qonaqlama turizminin fəaliyyətində və uğurunda onların həyata keçirdiyi müxtəlif marketinq strategiyaları böyük rol oynayır. Ona görə ki, marketinq strategiyaları ilə bağlı müasir yanaşmaların mərkəzi elementini müştəri məmnunluğunun təmin edilməsi təşkil edir. Buna görə də, birinci məqsəd kimi müştəri istəyinin müəyyənləşdirilməsi, istehsalın səmərəli təşkili və satışın artırılmasından ibarətdir. Müasir innovasiya və texnologiyalardan istifadə etməklə firmalar bazar tələbini öyrənə və tətbiq olunan marketinq strategiyalarının nəticələrinə əsasən təhlil apara bilirlər. Bu baxımdan, müasir marketinq strategiyalarının hazırlanmasında sosial elmlərin tədqiqat nəticələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. Beləliklə, marketinq strategiyalarına dair yeni yanaşma satış və marketinqin sıx şəkildə əlaqəli olduğunu və eləcə də, müştərilərə məxsus informasiyaların yığılması və təhlilinin vacibliyini qəbul edir. Bundan sonra firmalar seçdikləri potensial müştəri seqmentinə yönəlik marketinq strategiyalarını müəyyənləşdirir və tətbiq edir. Bu zaman müştərilərə fərdi yanaşma da nəzərə alınır [9]. Təcrübə göstərir ki, marketinq strategiyalarının hazırlanmasında müasir yanaşmalardan istifadə olunması səmərəli nəticələrin əldə olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Turizm industriyasının qlobal iqtisadiyyata töhfələri

Turizm industriyası dünya iqtisadiyyatına olduqca böyük töhfələr verir. Turizm bir çox ölkələr üçün təkcə gəlir mənbəyi kimi deyil, eyni zamanda, iqtisadi artım və inkişafın aparıcı qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Turizm milli iqtisadiyyatların böyüməsinə və insanların gəlir qazanmasına şərait yaradır və tu-

rizm xidmətlərinin inkişafı sosial rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır [12]. Bundan əlavə, turizm əmək tutumlu sahə olmaqla iş bacarıqların inkişafına, yerli sahibkarlığın inkişafına və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə kömək edir. Vurğulamaq lazımdır ki, turizmin geniş əlaqələr sisteminə malik olması və mobillik xüsusiyyətləri onun həm də regional inteqrasiyaya və iqtisadiyyatın inklüziv inkişafına töhfə verməsi ilə nəticələnir. Turizm beynəlxalq səviyyədə xidmətlərin ticarətini və investisiyaları təşfiq etməklə mədəni yaxınlaşmanı və sahibkarlar arasında işgüzar əməkdaşlığı da inkişaf etdirir.

Qonaqlama turizminin iqtisadi təsirləri son illərdə əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. 2018-ci ildə bu sektor qlobal ÜDM-in 10,4%-ni təmin etmiş və 319 milyondan çox iş yerini özündə cəmləmişdir ki, bu da ümumi məşğulluq göstəricisinin təxminən 10%-i deməkdir. Beynəlxalq ticarətə gəldikdə isə, turizm qlobal ixracın 6,5%-ni və kommersiya xidmətləri ixracının 27,2%-ni və inkişaf etməkdə olan ölkələrin xidmətlər ixracının 32%-ni təmin etmişdir. Ancaq COVİD-19 pandemiyası 2019-cu ildən başlayaraq digər sektorlara olduğu kimi turizmə də olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Bununla əlaqədar, əksər dövlətlər pandemiyanın mənfi təsirlərini azaltmaq üçün müəyyən tənzimləyici və dəstəkləyici tədbirlər həyata keçirmişlər. Araşdırma göstərir ki, ən böyük mənfi təsirlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında və o cümlədən, onların turizm sektorunda özünü göstərmişdir [1]. 2019-cu ildə turizmin ÜDM-də çəkisinin artımı 3,5% olmuş, ümumilikdə isə bu sahə qlobal ÜDM-in 10,3%-ni təşkil etmişdir. Bundan əlavə, turizm və qonaqlama industriyası 2019-cu ildə 330 milyon insanın məşğulluğunu təmin etmiş, 2015-2019-cu illərdə açılan yeni iş yerlərinin təxminən 25%-i onun payına düşmüşdür. Buna baxmayaraq, turizm və qonaqlama industriyası pandemiyanın təsirindən ciddi sarsılmış və 2020-ci ildə onun qlobal iqtisadiyyata verdiyi töhfələrdə 60-80% azalma baş vermişdir [13]. Bunu da şübhəsiz ki, pandemiya səbəbindən bütün dünya iqtisadiyyatında tətbiq olunan qapanmalar və nəqliyyatın hərəkətindəki məhdudiyyətlərlə əlaqələndirmək olar.

Qrafik 1. Qlobal turizmin və qlobal iqtisadiyyatın ÜDM artımı, 2011-2019.

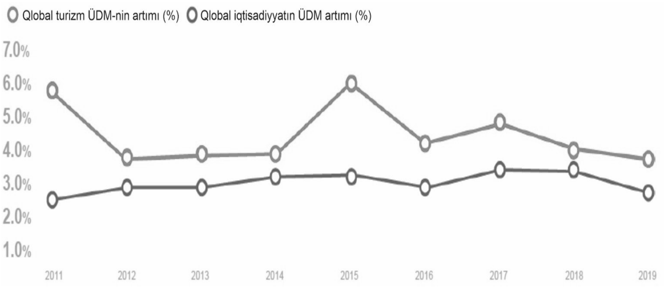

Mənbə: Barkas, Honeck və Rubionun araşdırması [1].

Verilmiş qrafikin təhlili göstərir ki, 2011-2019-cu illəri əhatə edən dövrdə turizm və qonaqlama industriyasında qeydə alınan iqtisadi artım davamlı olaraq qlobal ÜDM-in artım tempini üstələmişdir. Məlum olur ki, turizm ÜDM-nin ən böyük artım göstəricisi 2015-ci ildə qeydə alınmışdır. Birbaşa töhfələrdən əlavə, turizmin iqtisadiyyata dolayı iqtisadi təsirlərini də nəzərə aldıqda onun dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətinin artdığını və ümumi gəlirlərdə payının böyüməsi potensialının mövcudluğunu görürük. Nümunə kimi qeyd etmək olar ki, 2018-ci ildə turistlərin səyahət etdikləri ölkələrdə məhsul və xidmətlərin istehlakına görə etdiyi ödənişlər 7% artmışdır. Turizmdə baş verən ÜDM artımı ümumi iqtisadi aktivliyi yüksəldərək onunla əlaqəli olan daşınmaz əmlak, tikinti, pərakəndə ticarət və digər sektorlara da müsbət təsir edir. Turizm müştərilərlə sıx bağlı olan sahə olmaqla, həm də iqtisadiyyatın inklüziv inkişafına güclü dəstək verməsi ilə seçilir. Ən əhəmiyyətli göstəricilərdən biri ondan ibarətdir ki, mikro, kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq subyektlərinin təxminən 80%-i turizm və qonaqlama industriyasına aid edilir. Turizmin gəlirlərinin 78,6%-ı istirahətə xərclənən vəsaitlərdən, 21,4%-i isə biznes xərclərindən formalaşır. Bundan əlavə, gəlirlərin 71,3%-i yerli turizmdən, 28,7%-ı isə beynəlxalq turizmdən əldə olunur.

Qonaqlama turizminin inkişafına müasir marketinq strategiyalarının təsiri

Marketinqin müasir inkişaf templəri yeni tendensiyalar və konseptual yanaşmalar formalaşdırır. Ən yaxşı marketinq konsepsiyaları seçilmiş brendin əsas hədəf kütləsinə, məhsul müxtəlifliyinə və vizyonuna görə bir-birindən fərqlənir. Müasir marketinq strategiyalarının əsas məqsədlərinə firmanın sahib olduğu müştəri kütləsini qorumaq, əlavə olaraq yeni müştəri

qazanmaq və müəyyən dövr ərzində itirilmiş müştəri kontingentini geri qaytarmaq daxil edilir. Yeni marketinq strategiyalarında əsas diqqət çəkən məsələ "satıla bilən" və ya "tələbat olan" məhsul və xidmətlərin aşkar olunması və istehsal prosesinin ona görə qurulmasıdır [5]. Buradan təhlil əsasında belə nəticə əldə edirik ki, yeni marketinq strategiyalarının əsasını "məhsul-istehsal-satış-marketinq-sosial marketinq" anlayış və mərhələləri arasında əlaqə konsepsiyası təşkil edir. Bu konsepsiyanın mahiyyətini belə izah etmək olar ki, ilk öncə tələbat olan məhsul müəyyən edilir, daha sonra həmin məhsul istehsal edilir, onun marketinqi həyata keçirilməklə satışı reallaşdırılır və sonda marketinq araşdırmaları vasitəsilə əldə olunan nəticələr təhlil olunur. Bütün prosesin həm başlanğıcında, həm gedişində, həm də sonunda marketinq vacib rol oynayır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qonaqlama turizminin uğur qazanmasında onların marketinq və qiymət strategiyası əsas elementlərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə də, rəqəmsal marketinq strategiyasının aparıcı istiqamətlərindən birini müştərilərin cəlb edilməsi məqsədilə onlayn platformalarda qiymət strategiyasının təbliği təşkil edir. Bu strategiya otellərin müştərilərinin və müvafiq olaraq gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır. Ancaq bununla belə, rəqəmsal marketinqin bir aləti kimi onlayn platformalar üzərindən reallaşdırılan bu siyasət qiymətlərin razılaşdırılmasını da tələb edir. Beləliklə də, otel industriyasının marketinq və qiymət strategiyasında qiymət bərabərliyi razılaşmaları (Price Parity Agreements (PPA)) əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan tədqiqatçılar Boik və Corts PPA-ların qonaqlama industriyasında daha yüksək ödənişlərin reallaşmasına, yəni, qiymətlərlə eyni vaxtda satışların da artmasına səbəb olduğu fikrini irəli sürürlər [2]. Johnson isə Book and Corts tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələrinə əlavələr edərək göstərir ki, qiymət razılaşmasının həyata keçirilməsi platformalar arasında rəqabəti azaldır və onlar ödənişləri azaltmağa can atmırlar [7]. Müvafiq mövzuda araşdırma aparan Larrieu otellər ilə onlayn platformalar arasında tarazlığın mümkünlüyünü əsaslandırmışdır. Onun yanaşmasına görə, PPA-lar istehlakçılar üçün faydasız olsa da, razılaşmanın olduğu təqdirdə otellər üçün gəlirlərin artırılması baxımından çox sərfəlidir [10]. Bu istiqamətdə booking.com və kayak.com kimi onlayn platformalar aparıcı rol oynayır. Empirik araşdırma zamanı, 10 aprel 2014-cü il tarixindən 2017-ci ilin 1 iyul tarixinədək Kayak.com saytında Parisdə fəaliyyət göstərən 863 otel haqqında məlumat toplanılmış və onların 25 platforma üzərindən iki nəfərlik otaqlar üçün bir gecəlik təqdim etdikləri 6.097.632-dən çox təklif cəmlənərək təhlillər aparılmışdır.

Qrafik 2. Parisdə otellərin gecəlik satdığı otaqların sayı.

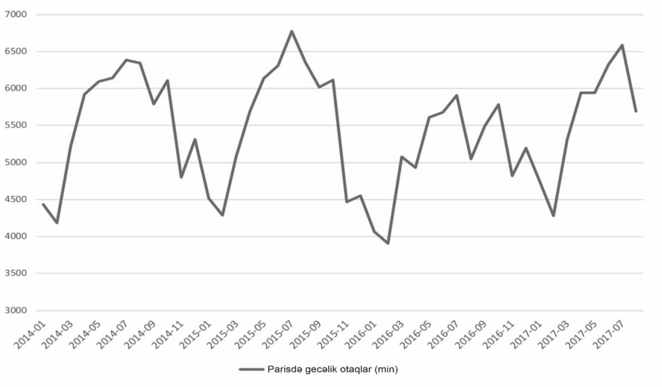

Mənbə: Larrieu, T. 2019. [11].

Təhlil zamanı ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata cəlb olunan qonaqlama subyektlərinin və təkliflərin çoxluğu otellərin geniş şəkildə onlayn platformalara və rəqəmsal marketinq strategiyalarına müraciət etmələrinin göstəricisidir. Beləliklə, verilmiş qrafik Paris ərazisindəki bütün otellər tərəfindən bir gecə üçün satılan otaqların ümumi sayını göstərir. Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, 2015-ci ilin noyabrında Parisdə baş vermiş hücumlardan sonra satılan nömrələrin sayının kəskin şəkildə aşağı düşdüyünü görürük. Bundan əlavə, müştərilər tərəfindən məşğul edilən otaqların sayı sonrakı aylarda da azalır və 2016-cı ildə nisbətən artım nümayiş etdirir. Ümumilikdə isə, verilmiş statistika dəyişkən xarakterə malikdir. Bununla belə, otellərin qiymət bərabərliyi razılaşmasına qoşulması və rəqəmsal marketinq alətlərindən istifadə etməsi onların satışlarının və müvafiq olaraq gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır.

Strauss and Frost rəqəmsal marketinqi fərdi və təşkilati hədəfləri reallaşdırmaq məqsədilə məhsul və xidmətlərin, eləcə də, ideyaların qiymətləndirilməsi üçün elektron məlumatlardan və tətbiqlərdən istifadəni nəzərdə tutan konsepsiya kimi təqdim edir [15]. Dünya Turizm İnstitutunun yanaşmasına görə, rəqəmsal marketinqin başlıca məqsədinə internet və digər İKT vasitələrindən istifadə etməklə müvafiq bazarlarda sərfəli biznes yolları tapmaq və maraqlı

tərəflərlə əlaqələri genişləndirməkdən ibarətdir [16]. Bu tədqiqatçılar qonaqlama turizmində rəqəmsal marketinqin rolunu təhlil edərkən əsas amilləri qeyd etsələr də, informasiya resurslarından bəhs etməmişlər ki, bu da tədqiqatın çatışmayan tərəfi kimi qəbul oluna bilər. Ona görə ki, istənilən marketinq strategiyası tətbiq olunarkən informasiya resurslarından istifadə olunur. Xüsusilə də, rəqəmsal marketinq zamanı əsas proseslər informasiya resursları vasitəsilə həyata keçirilir.

Hazırda rəqəmsal marketinq strategiyasının tətbiqini zəruri edən müxtəlif şərtlər vardır. Bu baxımdan ilkin şərtlər kimi otelin aydın müəyyən olunmuş hədəflərə və marketinq strategiyasına malik olmasını və həmçinin firmanın marketinq funksiyaları yerinə yetirmək üçün müvafiq struktur bölməyə və funksional imkanlara malik olmasını göstərmək olar.

Turizm bazarında və ya otel şəbəkələrində rəqəmsal marketinqin tətbiqi məsələsi gündəmə gəldikdə onun reallaşdırılması üçün bir sıra faktorlar və resurslar müzakirə və təhlil olunur. Bunlardan birincisi kimi şəxsi bacarıqlar, yəni mütəxəssis potensialı diqqətə alınır. Daha sonra təşkilatın müvafiq resurslara sahib olması, korporativ mədəniyyət faktoru, təşkilatın strukturu və həcmi, həmçinin də rəqəmsal marketinqin qəbul olunması üçün lazım olunan xərclər, fəaliyyət göstərdikləri ölkənin infrastrukturu və ümumilikdə bazar konyukturu və hədəflənən bazar seqmenti təhlil olunur [3]. Qeyd olunan bu faktorlar, otellərdə marketinq strategiyalarının tətbiqi üçün zəruri olan resursları göstərir. Ancaq ən mühüm bir faktor var ki, o çox hallarda diqqətdən kənarda qalır və araşdırmalarda da geniş təhlil olunmur. Bu amil rəqəmsal marketinq strategiyasının və digər bütün innovasiya və yeniliklərin tətbiqinə cavabdeh olan sahibkardır. Məhz sahibkarın bütün bu tətbiqlərə və görülən işlərə yanaşması son nəticələrə həlledici təsir edir. Bu baxımdan qonaqlama turizmində marketinq strategiyasının tətbiq olunmasına müdirin müsbət yanaşması olmadığı halda lazımi resursların mövcud olmasının o qədər də önəmi yoxdur. Ancaq otel rəhbəri və ya onu idarə edən sahibkar geniş viziyona malik olduqda və rəqəmsal marketinq strategiyası həyata keçirmək barədə niyyəti olduqda resurslar baxımından müəyyən çatışmazlıqlar olsa belə qarşıya qoyulan məqsədi reallaşdıra bilər. Məsələn maliyyə resursları baxımından problem varsa, əlavə maliyyə qaynaqları tapa bilər. Eləcə də, insan resursları potensialı nəzərdə tutulan planları həyata keçirməyə imkan vermirsə yeni mütəxəssislər işə götürə bilər. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, rəqəmsal marketinq strategiyasının tətbiqi üçün ən vacib amil sahibkarın və ya otel rəhbərinin bu barədə niyyətinin və müvafiq sahədə geniş baxışının olmasıdır.

Araşdırma onu deməyə əsas verir ki, son onillikdə otellərdə rəqəmsal marketinq strategiyalarının tətbiqi və xüsusilə də İKT-dən istifadə baxımından müsbət yanaşma mövcuddur və bu təcrübə getdikcə daha çox otelləri əhatə edir. Otellərdə rəqəmsal marketinq strategiyalarının tətbiqi rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Bunu tədqiqatçı Pitoskayanın müvafiq araşdırma nəticələri də sübut edir. Müəllif Yunanıstan turizm industriyasının üzərində apardığı empirik tədqiqatla bu nəticəyə gəlmişdir. Nəticələrə görə, rəqəmsal marketinq otelçilik sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların gəlirlərini artırır və sosial rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır [14]. Bununla yanaşı, bütün otellərdə rəqəmsal marketinqin tətbiqi nəticəsi eyni deyil. Xidmət səviyyəsi yüksək və yerləşmə imkanları rahat olan otellərdə yeni strategiyaların tətbiqi performansın daha çox yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Bu sahədə aparılan çoxsaylı araşdırma nəticələri onu göstərir ki, müasir otellər yeni reallıqlara uyğunlaşmaq üçün rəqəmsal sistemlərdən geniş istifadə etməli və müştərilərin surtələ dəyişən tələblərinə cavab vermək üçün rəqəmsal transformasiyaya üstünlük verməlidirlər. Bu zaman, ənənəvi rəqiblərə məğlub olmamaq, həm də, qarşıya çıxan yeni təhdidlərin öhdəsindən gəlmək üçün onlar müştəri mərkəzli marketinq strategiyalarının tətbiqini həyata keçirməlidirlər [8]. Hazırkı şəraitdə, müştəri əsaslı yanaşma və marketinq strategiyalarının tətbiq edilməsi də əsasən rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilə bilər. Ona görə ki, insanlar və xüsusilə də qonaqlama industriyasının müştəriləri olan şəxslər yeni texnologiya və innovasiyalara daha açıq fikirlidirlər. Bu baxımdan onlar səyahət etdikləri müxtəlif coğrafiya və ölkələr haqqında məsafədən məlumatlar almağa və seçimlər edərkən texnologiyalardan geniş istifadə etməyə daha çox meyillidirlər. Həmin müştərilər onlara göstərilən xidmət səviyyəsi haqqında öncədən xəbərdar olmağa və internet resurslarından istifadə etməklə otel brendlərinin müştəri məmnuniyyətinə necə üstünlük verməsi haqqında mövcud təcrübələri araşdırmağa can atırlar. Digər tətəfdən baxdıqda isə, ümumiyyətlə bütün cəmiyyət və ən əsası gənc nəsil rəqəmsal tətbiqlərə böyük üstünlük verir.

Nəticə

Turizm bazarı dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə böyük paya sahib olmaqla bir çox sahələri əlaqələndirir və ümumi daxili məhsul, məşğulluq, milli gəlir kimi bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Turizm ÜDM-nin stabil artım templəri və qlobal ÜDM-in müvafiq göstəricisini üstələməsi bu sahənin dünya iqtisadiyyatına mühüm töhfələr verdiyini göstərir. Qonaqlama turizmi isə ümumi turizm bazarının təxminən 60%-ni əhatə etməklə iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, qonaqlama turizminin inkişafına bir sıra faktorlar, xüsusilə də, rəqəmsal marketinq strategiyaları əhəmiyyətli təsir edir. Araşdırma göstərir ki, rəqəmsal marketinq strategiyaları qonaqlama turizmi üçün olduqca səmərəli olsa da, onların tətbiqi üçün ən vacib amil sahibkarın müvafiq niyyətinin və bu sahədə geniş baxışının olmasıdır.

Digər bir nəticə ondan ibarətdir ki, yeni marketinq strategiyalarının əsasını "məhsul-istehsal-satış-marketinq-sosial marketinq" anlayış və mərhələləri arasında əlaqə konsepsiyası təşkil edir. Bu konsepsiyanın mahiyyətini belə izah etmək olar ki, ilk öncə tələbat olan məhsul müəyyən edilir, daha sonra həmin məhsul istehsal edilir, onun marketinqi həyata keçirilməklə satışı reallaşdırılır və sonda marketinq araşdırmaları vasitəsilə əldə olunan nəticələr təhlil olunur. Bütün prosesin həm başlanğıcında, həm gedişində, həm də sonunda marketinq vacib rol oynayır.

REFERENCES

1. Barkas, P., Honeck, D., & Rubio, E. (2020). International trade in travel and tourism services: Economic impact and policy responses during the COVID-19 crisis (No. ERSD-2020-11). WTO Staff Working Paper.

2. Boik, A. and Corts, K., (2016), "The Effects of Platform Most-Favored-Nation Clauses on Competition and Entry", Journal of Law and Economics, 59, issue 1, p. 105 – 134.

3. El-Gohary, H. (2012). "Factors affecting E-Marketing adoption and implementation in tourism firms: An empirical investigation of Egyptian small tourism organisations", Tourism Management, 33(5), p. 1256–1269.

4. http://turizmblogum.blogspot.com/2018/02/qonaqlamann-tarixi-kecmisi.html?spref=fb

5. https://www.projectcubicle.com/modern-marketing-approach/

6. https://www.ustravel.org/sites/default/files/2023-04/answersheet_2023_final.pdf

7. Johnson, (2017), "The Agency Model and MFN Clauses", The Review of Economic Studies, Volume 84, Issue 3, July 2017, Pages 1151–1185.

8. Lam, C. and Law, R. (2019), "Readiness of upscale and luxury-branded hotels for digital transformation", International Journal of Hospitality Management, Vol. 79, pp. 60–69.

9. Lamb, C. W., Hair, J. F. and McDaniel, C. (2012). Marketing. Cengage Learning.

10. Larrieu, T. (2019), "Most Favoured Nation Clauses on the Online Booking Market".

11. Larrieu, T. (2019). Pricing strategies in online market places and price parity agreements: evidence from the hotel industry.

12. Million, E. U. R. (2020). OECD Tourism Trends and Policies 2020.

13. OECD. (2020). Tourism policy responses to the coronavirus (COVID-19).

14. Pitoska, E. (2013) "E-tourism: The use of internet and information and communication technologies in tourism: The case of hotel units in peripheral areas", Tourism in Southern and Eastern Europe, p. 335–344.

15. Straus, J., Frost, R. (2001) Elecrtonic marketing, NJ: Prentice Hall.

16. World Tourism Institution, European Travel Commision (2008). Handbook on E-marketing for Tourism Destinations, World Tourism Institution, Madrid.

XÜLASƏ

Müasir turizm bazarı qlobal iqtisadiyyatın əsas aparıcı qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Geniş prizmadan baxdıqda, turizm və qonaqlama industriyası əsas makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasına və iqtisadi artımın təmin edilməsinə böyük töhfələr verir. Buraya ümumi daxili məhsul istehsalı, məşğulluğun təmin edilməsi və milli gəlir kimi bir sıra makroiqtisadi göstəriciləri də aid edə bilərik. Bu industriyanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən birini isə yerli inkişafa və sosial rifahın yüksəldilməsinə müsbət təsirləri təşkil edir. Buna görə də, turizm bazarının əsas hissəsini özündə ehtiva edən qonaqlama turizminin və onun müasir inkişaf faktorlarının araşdırılması xüsusi elmi aktuallıq kəsb edir. Bu

məqsədlə, məqalədə turizm və qonaqlama sahəsinin qlobal iqtisadiyyata töhfələri, qonaqlama turizminin müasir vəziyyəti və onların istifadə etdiyi rəqəmsal marketinq strategiyalarının biznesin uğuruna təsirləri tədqiq olunmuşdur.

Araşdırma zamanı analiz, sintez və eləcə də, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi ümumelmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmiş, həmçinin müvafiq istiqamətdə aparılmış empirik tədqiqat nəticələrinə və statistik göstəricilərə müraciət olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, rəqəmsal marketinq strategiyaları qonaqlama turizmi üçün olduqca səmərəli olsa da, onların tətbiqi üçün ən vacib amil sahibkarın müvafiq niyyətinin və bu sahədə geniş baxışının olmasıdır.

Açar sözlər: *Turizm, qonaqlama, iqtisadi artım, məşğulluq, marketinq strategiyaları.*

T. Bayramov

Hospitality tourism and the role of digital marketing strategies in its development

ABSTRACT

The modern tourism market acts as one of the main drivers of the global economy. From a broad perspective, the tourism and hospitality industry contributes greatly to the formation of key macroeconomic indicators and economic growth. We can include a number of macroeconomic indicators such as gross domestic product production, employment provision and national income. One of the most important features of this industry is its positive effects on local development and improvement of social welfare. Therefore, the study of accommodation tourism, which includes the main part of the tourism market, and its modern development factors is of special scientific relevance. For this purpose, the article examines the contributions of the tourism and hospitality industry to the global economy, the current state of hospitality tourism and the effects of the digital marketing strategies they use on business success. During the research, general research methods such as analysis, synthesis, and comparison and generalization were used, as well as empirical research results and statistical indicators conducted in the relevant direction were applied. Research shows that although digital marketing strategies are very effective for hospitality tourism, the most important factor for their implementation is the appropriate intention and broad vision of the entrepreneur in this field.

Key words: *Tourism, hospitality, economic growth, employment, marketing strategies.*

Т. Байрамов

Гостиничный туризм и роль цифровых маркетинговых стратегий в его развитии

РЕЗЮМЕ

Современный туристический рынок выступает одним из основных драйверов мировой экономики. Если смотреть с широкой точки зрения, она в значительной степени способствует формированию основных макроэкономических производств и экономическому росту индустрии гостеприимства. Также могут быть включены макроэкономические показатели, такие как производство валового внутреннего продукта, обеспечение занятости и национальный доход. Приобретение одной из наиболее важных особенностей этой отрасли способствует развитию на местах и повышению общественного благосостояния. Поэтому изучение гостиничного туризма, включающего в себя основную часть туристского рынка, и современных факторов его развития имеет особую научную актуальность. С этой целью в статье рассматривается вклад сектора туризма и гостеприимства в мировую экономику, текущее состояние гостиничного туризма и влияние стратегий цифрового маркетинга, которые они используют, на успех в бизнесе. В ходе исследования использовались общенаучные методы, такие как анализ, синтез, сравнение и обобщение, а также применялись результаты эмпирических исследований и статистические показатели, проведенные в соответствующем направлении. Исследования показывают, что, хотя стратегии цифрового маркетинга очень эффективны для гостиничного туризма, наиболее важным фактором для их реализации является соответствующее намерение и широкое видение предпринимателя в этой области.

Ключевые слова: *Туризм, гостеприимство, экономический рост, занятость, маркетинговые стратегии.*

UOT 338.48

HADİSƏ TURİZMİNİN MƏFHUMU VƏ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

AYTƏKİN AXUNDOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: aytekin.akhundova@mail.ru

Hadisə turizmi – bu turizm industriyasında inkişaf və dinamik istiqamət olub, turizm ölkələrində daha cazibədar və perspektivli seqment hesab edilir. Bu elmdə yeni axın xaricdə 80-ci illərdə başlamış və əvvəllər turizmin digər elementləri kimi işgüzar, idman və qastronomik növləri kimi baxılmışdır. Lakin, sürətli və inkişaf edərək və unikal əlamətləri özündə birləşdirməklə, hadisə turizmi muxtar sahəyə çevrilməklə dünyanın müxtəlif ölkələrinin turistlərinin diqqətini özünə cəlb etməyə imkan vermişdir.

Hadisə turizmi, turizm industriyasının spesifik sektoru olmaqla, turistləri müxtəlif tədbirlərə cəlb etməklə, müxtəlif yerlərdə və müəyyən zamanlarda, kütləvi tədbirlərin və hadisələrin keçirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Bu hadisələr müxtəlif ola bilər və özlərinə mədəni festifalları, idman yarışlarını, işgüzar konfransları, sərgiləri, bayramları, musiqi və tədbir görüşlərini həmçinin digər tədbirləri, yerli əhalini, həmçinin bütün dünya turistlərini cəlb edən tədbirləri əhatə edir.

XX əsrin ikinci yarısında, hadisə turizmi özünün çiçəklənmə dövrünü yaşadı, hazırda o, bütün dünyada aktiv inkişaf edir və dünya bazarında istehlak xidmətlərini genişləndirir. Beynəlxalq Turizm Təşkilatının (UNWTO) göstəricilərinə əsasən, hadisə tədbirləri turist industriasıyasında əhəmiyyətli yer tutur, dünyanın müxtəlif regionlarında turizmin dinamik inkişafına səbəb olur.

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələri arasında turistləri cəlb etmək üçün keyfiyyətli xidmət və unikal eksklüziv hadisələr təqdim etməklə kəskin rəqabət gedir. Turistlər öz gəzintilərindən maksimum ləzzət almağa çalışırlar və burada hadisə turizmin potensialı perspektivli turizmin üzərinə düşür. Hadisə turizmi xarici turistləri cəlb etmək və iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün yeni imkanlar yaradır. Müxtəlif miqyaslı hadisələr həyata keçirməklə (mədəni festivallar, idman yarışları, işgüzar konfranslar və ya digər hadisələr) səyahətçilərdə maraq doğurur.

Hadisə turizmi - səyahət industriyasında nisbətən cavan və dinamik inkişaf edən istiqamətdir. Son onillər ərzində unikal turlar – görüntülü tədbirlər və mədəni hadisələr daha çox səyahətçiləri cəlb etmişdir. Bu tip turizm ölkənin ənənəvi istirahətindən, gözəlliyindən ləzzət almaq deyil, eyni zamanda bayramların unikal atmosferindən, festivalların, idman hadisələrinin, işgüzar konfransların təsirindən azad olmağa imkan verir. Hadisə turistlər üçün cəlbedici maqnit nöqtəsinə çevrilir, onların səyahət təcrübəsini zənginləşdirir və unudulmaz təəssüratlar yaradır. Hadisə turizminin əsas xüsusiyyəti parlaq unikal məqamların çoxluğudur. Bu, perspektivli və dinamik inkişaf edən turizm növüdür [1, s. 62-63].

Beynəlxalq praktikada "hadisə turizmi" termini müəyyən etmək üçün "event tourism" (ingilis dilində - hadisə və ya xüsusi tədbirlər məvhumundan istifadə edilir. İlk vaxtlar "hadisə turizmi" terminini 1987-ci ildə Yeni Zelandiyanın turizm departamenti və Yeni Zelandiya ictimaiyyəti istifadə etmişdir, bununla belə hadisələr və turizm arasında əlaqə yaradılır. Xarici ədəbiyyatda bu termin destinasiya, sahibkarlıq, həmçinin idarəetmə orqanlarının əsas fəaliyyəti kimi işlənilir, onlar daha çox turist axınını artırmağı arzu edirlər. [2, c. 8-14].

Hadisə turizmi məfhumunu təhlil edərkən, tədqiqatçılar müxtəlif nəticələrə və müəyyənedicilərə gəlirlər. O.B.Alekseyeva hadisə turizmi dedikdə, "turist fəaliyyəti" turistləri müxtəlif formalı mədəni və idman həyatına cəlb etmək başa düşülür ki, bu da turizm infrastrukturunun inkişafına səbəb olur, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin cəmiyyətə inteqrasiyasına və distansiyanın müsbət imicinin formalaşmasına səbəb olur" [3, c. 3].

C. Danskinin rəyincə, "hadisə turizmi – turizmin elə bir növüdür ki, turist səfərləri hər hansı müəyyən hadisə və tədbirlərə həsr olunubdur. Turist gəzintisi üçün müxtəlif idman, mədəniyyət, biznes, dini və siyasi həyat bəhanə ola bilər [4, c. 12]. C. Dementiyev təsdiq edir ki, "hadisə turizmi hər hansı tələbatı ödəmək üçün tədbirlərə qarışmaqdır". Ya. S. Naruta hadisə turizmini bir çox rus və xarici turistləri cəlb edən müxtəlif sosial hadisələr, nadir təbiət hadisələri ilə əlaqəli turizm fəaliyyəti kimi şərh edir [6, s. 1159].

E. A. Lakomov yazır ki, hadisə turizmi müxtəlif əlamətdar sosial hadisələrlə, habelə nadir təbiət hadisələri ilə bağlı olan turizm fəaliyyətidir, öz unikallığı, ekzotikliyi, orijinallığı ilə müxtəlif ölkələrdən çoxlu sayda turisti cəlb edir [7, s. 64]. E.A. Beletskaya hadisə turizmi anlayışına əsasən, cəmiyyətin həyatında baş verən hadisə ilə bağlı müəyyən vaxtda təyinat yerinə getməyə yönəlmiş mədəni turizmin əhəmiyyətli bir hissəsini nəzərdə tutur [8, s. 3]. N.S. Bulqanianın fikrincə, hadisə turizmi, turist səfərlərinin bəzi konkret hadisələrlərilə üst-üstə düşdüyü turizm istiqamətidir [9].

Beləliklə, təhlil əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, hadisə turizmi turizm sənayesində müəyyən yerlərdə və müəyyən vaxtlarda baş verən müxtəlif tədbirlərə turistlərin cəlb edilməsi ilə bağlı mühüm və perspektivli seqmentdir.

Tədbir turizmi regional turizmin inkişafı üçün alternativ variantdır, burada diqqət istiqamətlərin dinamik inkişafını, rəqabət və marketinq strategiyasını stimullaşdıran müxtəlif tədbirlərin keçirilməsinə yönəlib. Bu cür tədbirlər bütün turizm sənayesinə müsbət təsir göstərir, yerli adət və ənənələrin canlanmasına töhfə verir. İldən-ilə hadisə turizminin qlobal turizm sistemində payı təxminən 1,5% artır.

Bu turizm növünün mahiyyəti müəyyən vaxt və məkanda baş verən konkret hadisələrə həsr olunmuş xüsusi təşkil olunmuş tədbirlərdə iştirak etmək imkanıdır. Hadisə turizmi aktiv istirahət fəaliyyətidir və yüksək gəlirli turistlərin diqqətini cəlb edir. Bu turizm növü daim inkişaf edir və ziyarətçiləri cəlb etmək üçün yeni maraqlı turlar təklif edir.

Tədbirlər üzrə turist axınının yaş tərkibinin strukturu da xeyli dəyişmişdir. İndi 30 yaşadək səyahətçilərin payı hadisə turist axınının 40%-dən çoxunu təşkil edir. Ekspertlər bunu bir çox dövlətlərin, ilk növbədə Avropanın iqtisadi sabitliyi ilə əlaqələndirirlər. Bir qayda olaraq, müəyyən bir ölkədə iqtisadi sabitlik nə qədər yüksək olarsa, bu ölkənin gənc sakinlərinin digər ölkələrdə keçirilən tədbirlərə getmək imkanı və arzusu bir o qədər çox olur [10, s. 143].

Kommersiya biznesi, hadisə turizmi xaricdə geniş inkişaf etdirilmişdir. Bu sahədə aparıcı ölkələri, ilk növbədə, inkişaf etmiş ölkələr adlandırmaq olar: ABŞ, İtaliya, Fransa, Cənubi Koreya, Böyük Britaniya. Bununla belə, bəzi ekspertlər qeyd edirlər ki, Avstraliya hadisə turizminin inkişafı baxımından birinci yeri tutur, burada turizmin təyinat üçün faydalarını maksimum dərəcədə artıra bilən hadisə tədbirlərinin dəqiq strateji planlaşdırılması sistemi mövcuddur. Bu gün dünyada hadisə iqtisadiyyatı üzrə ixtisaslaşmış onlarla şəhər var [11, s. 38].

Ümumiyyətlə, E. G. Leonidova görə hadisə turizminin xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır (şək. 1), [12, s. 7].

Şəkil 1. Hadisə turizminin xarakterik xüsusiyyətləri

Üstəlik yüksək gəlirlilik və sürətli özünü təmin etmək. Bu cür tədbirlərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, hadisə turizmi yalnız ərazinin iqtisadi inkişafına töhfə verən və keçirildiyi təyinat üçün resurslar yaradanlara aiddir. Hesab edirəm ki, müasir şəraitdə tədbir turizmi turizm sənayesinin təkmilləşdirilməsi, büdcənin maliyyələşdirilməsinin şaxələndirilməsi və regionların imicinin təşviqi üçün perspektivli üsullardan biridir ki, bu da əhalinin məşğulluğunun və rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Tədbir turizmi isə onun əsaslarını təşkil edən və inkişafına töhfə verən bir neçə əsas nəzəri aspektlərə əsaslanır (şək. 2), (müəllif tərəfindən işlənib hazırlanmışdır):

Şəkil 2. Hadisə turizminin əsas nəzəri aspektləri

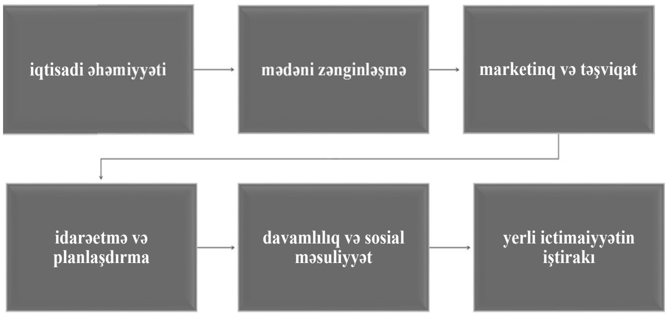

a) İqtisadi əhəmiyyəti. Tədbir turizmi bir çox regionlar və ölkələr üçün mühüm iqtisadi göstəricidir.

Bu, turistləri cəlb edir, iş yerləri yaradır, yerli infrastrukturun inkişafına təkan verir, gəlir və vergi daxilolmalarını artırır.

b) Mədəni zənginləşdirmə. Mədəni tədbirlərin təşkili ev sahibi olan ölkənin mədəniyyəti və adət-ənənələri ilə maraqlanan turistləri cəlb edir. Belə tədbirlər milli mədəni irsin qorunub saxlanmasına və təbliğinə, mədəniyyətlərarası mübadilənin təşviqinə imkan verir.

c) Marketinq və təşviqat. Hadisə turizmi hədəf auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün effektiv marketinq strategiyası tələb edir. Tədbir tədbirlərinin təşviqi aydın, məqsədyönlü və potensial turistlərin maraqlarına yönəldilməlidir.

d) İdarəetmə və planlaşdırma. Tədbir turizminin uğurlu təşkili səriştəli idarəetmə və planlaşdırma tələb edir. Bütün mərhələlərin - konsepsiyanın seçilməsindən tutmuş tədbirin həyata keçirilməsinə qədər səmərəli əlaqələndirilməsi uğurlu nəticənin təmin edilməsində mühüm amildir.

e) Davamlılıq və sosial məsuliyyət. Tədbir turizmi davamlılıq və sosial məsuliyyət məsələlərini nəzərə almalıdır. Fəaliyyətlər ətraf mühitin, mədəni və sosial dəyərlərin qorunmasını nəzərə almalı, həmçinin yerli əhalinin rifahına töhfə verməlidir.

f) Yerli icmanın cəlb edilməsi. Yerli ictimaiyyətlə əməkdaşlıq tədbir turizminin uğurlu təşkili üçün əsas amildir. Yerli əhalinin cəlb edilməsi turistləri cəlb edəcək orijinal və maraqlı tədbirlər yaratmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, hadisə turizminin konsepsiyası və nəzəri aspektləri geniş və maraqlı tədqiqat mövzusudur. Səyahətçilər arasında vacib və populyar bir istiqamətdir və iqtisadi cəhətdən turizm gəlirlərinin cəlb edilməsi, əlaqəli sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, investisiyaların cəlb edilməsi və mədəni irsin qorunması ilə regionların inkişafının stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babkin A.V. Turizmin xüsusi növləri: dərslik. - M.: Sovet idmanı, 2015. - 252 s.

2. Boorstin D. The Image: A Guide to Pseudo-Events in America / D. Boorstin // Harper, New York, 1994 - 452 p.

3. Alekseyeva O.V. Hadisə turizmi regionun sosial-iqtisadi inkişafı amili kimi: müəllif. dis. ... iqtisad. elmlər. namizəd - M., 2012. - 24 s.

4. Donskix S.V. Hadisə turizmi: dərslik.-metod. dərslik. / S. V. Donskix. Minsk: RIPO, 2014. - 112 s.

5. Dementiev S., Xviler Ya. Hadisə turizmi // Turizm biznesi, 2007. - No 1. səh. 77-82.

6 Naruta Ya.S., Qarina T.A. Hadisə turizmi: anlayışlar, növləri, təsnifatı // Beynəlxalq Tətbiqi və Fundamental Tədqiqatlar Jurnalı. - 2016. - No 11. - S. 1158-1162.

7. Lakomov E.A. Tədbir turizminin növlərinin təsnifatı // Universitetin bülleteni. - 2013. - No 2. - S. 64-69.

8. Beletskaya E.A. Rusiyada və xarici ölkələrdə hadisə turizminin təşkilinin xüsusiyyətləri: müasir mərhələlər //Elmi nəticə. "Biznes və serviz texnologiyaları" seriyası. - 2016. - V. 2, No 2. - S. 3-6.

9. Bulganina S.V., Lopatkina N.S. Hadisə turizmi: tarix və inkişaf perspektivləri // Naukovedenie. - 2015. - V.7, No 3(28). - S. 6.

10. Qrushin M. Yu. Rusiyada hadisə turizminin inkişafının təhlili, onun funksiyaları, tədbir fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yolları // MIR (Modernizasiya. İnnovasiya. İnkişaf). 2016. V. 7. No 2. S. 139-145).

11. Klimova T. B. Vişnevskaya E. V. Rusiya Federasiyasında və xaricdə tədbir turizminin inkişafı təcrübəsi. "BİZNES VƏ XİDMƏT TEXNOLOGİYASI SERİSİ" elmi-praktik jurnalı. Jurnal "Elmi nəticə. Biznes və Xidmət Texnologiyaları. 2014, səh. 35 -41

12. Leonidova E.G. Hadisə turizmi Rusiya turizm bazarının yeni istiqaməti kimi // Universum: İqtisadiyyat və Hüquq. 2015. No 7 (18). səh. 4 – 11

XÜLASƏ:

Hadisə turizmi müasir turizmin gənc və perspektivli sahələrindən hesab edilir. Daha dəqiq desək, turizm sektorunda hadisə turizmi mühüm əhəmiyyət daşıyır, belə ki, onlar distansiyanın inkişafına onun rəqabətqabiliyyətliliyinə və marketinq strategiyasına əhəmiyyətli təsir edirlər. Beynəlxalq Turizm Təşkilatının (UNWTO) göstəricilərinə əsasən hadisə tədbirləri turizmi dünyanın müxtəlif regionlarında və turizmin inkişafının əsas istiqamətlərindən hesab edilir. Məqalədə, hadisə turizminin aparıcı, nəzəri aspektləri və hadisə turizminin iqtisadi əhəmiyyəti tədqiq edilir. Hadisə turizminin xarakteristikası verilmiş və hadisə turizminin aktuallığı əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *turizmin inkişafı, hadisə turizminin mahiyyəti, tədbirlər.*

UOT 339.9; 339.9.061(100)

AZƏRBAYCAN VƏ İRAN İSLAM RESPUBLİKASI ARASINDA İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

FAMİL HƏSƏNOV
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı
E-mail: f_hasanov@mail.ru

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatında baş vermiş yeni meyillər, təmayüllər və proseslərin fonunda xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi, xarici iqtisadi siyasətin qurulması və onun strateji və prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, o cümlədən də liberallaşma və qloballaşma proseslərinin təsiri nəticəsində formalaşan "vahid ticarət meydanı" müstəvisində dünya ölkələrinin təcrübəsi hər bir yeni müstəqillik qazanmış keçid iqtisadiyyatı ölkəni, o cümlədən də Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu təcrübələrdən və onun müsbət nəticələrindən "qidalanmaq" gözlənilməz simptomların qarşısını vaxtında almağa və dünya birliyinə daha dayanıqlı və iri addımlarla yanaşmağa, inteqrasiya etməyə şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda müasir şəraitdə dövlətlər bir–biri ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratmadan dünya təsərrüfatından ayrılaraq müstəqil şəkildə yaşaya bilməz. Elə bu baxımdan da hər bir dövlət özünün xarici iqtisadi əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr daima artır və genişlənir. Özünün iqtisadi maraq və mənafe dairəsindən çıxış edən hər bir dövlət həmişə başqa dövlətlərlə iqtisadi əlaqələr yaratmağa ehtiyac hiss edir. İdeoloji, siyasi, dini və iqtisadi fərqlər dünya dövlətlərinin inteqrasiyasının qarşısını almaq iqtidarında deyildir [5].

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq istər Azərbaycan respublikasının və istərsə də onun yaxın qonşusu olan İran İslam Respublikasının özlərinin xarici iqtisadi əlaqələrini qurub inkişaf etdirərkən bir-birləri ilə çox yaxın məsafədən iqtisadi münasibətlər qurmaları vacibdir. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasının iqtisadi əlaqələrinin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan və İran dövləti tarixin böyük sınaqlarından keçərək əsrlər boyu qonşuluq şəraitində yaşamış və dostluq əlaqələrini qoruyub saxlamışdılar. Tək ona görə yox ki, bu iki ölkə qonşu olaraq yaxın iqtisadi əlaqələri yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirməkdədir. Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın tarixi baxımdan ən qədim, mədəni baxımdan daha zəngin, iqtisadi nöqteyi-nəzərindən isə ən güclü ölkəsidir. Azərbaycanda çoxsaylı irandilli xalqlar məskunlaşmışlar və eyni zamanda İranda da əsrlərdir ki, on milyonlarla azərbaycanlı soydaşımız yaşamaqdadır. Bütün bu göstəricilər Azərbaycanı İranın Cənubi Qafqaz siyasətinin mərkəzində olmasına əsas səbəb olmuşdur. Ölkəmizin daim İranla olan iqtisadi münasibətlərini, bu ölkənin Yaxın və orta Şərqdə yerini, habelə dünyada gedən proseslərdə İranın rolunu öz xarici siyasətində nəzərə almaqdadır [10]. Göstərilən amillər İran–Azərbaycan əlaqələrinin həm siyasi, həm də iqtisadi təzahürlərində özünü biruzə verməkdədir. Şərait, şərtlər və tələbatlar isə Azərbaycan və İran arasında iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir iqtisadi əlaqələr regional dövlətlər arasında daha geniş vüsət almışdır. Azərbaycanla İran arasında mövcud olan müxtəlif sahələrdəki əlaqələrin özünəməxsus cəhətləri vardır. İki xalqın dini, mədəni, mənəvi dəyərlər baxımından yaxınlığı, eyni zamanda ortaq tarixə malik olması Tehranla Bakının əlaqələrinə təsir göstərən əsas amillərdəndir. Təsadüfi deyil ki, bir çox ekspertlər Qafqaz və Xəzər regionundakı sabitliyin İran – Azərbaycan münasibətlərindən daha çox asılı olduğunu etiraf edirlər [6].

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin müstəqillik əldə etməsindən əvvəl də İranla Azərbaycan arasında müxtəlif xarakterli əlaqələr mövcud olub. Hələ sovet dövründə Bakıda İranın konsulluğu fəaliyyət göstərirdi. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində iki ölkənin münasibətlərində ciddi problemlər yarandı və bu, ilk növbədə rəsmi Tehranın bölgədə yaranmış yeni geostrateji duruma adekvat reaksiya verə bilməməsi və Azərbaycana rəhbərlik edən qüvvələrin ziddiyyətli siyasət yeritməsindən irəli gəlirdi.

1992-93-cü illəri İran-Azərbaycan münasibətlərinin ən gərgin dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Lakin 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın digər qonşuları ilə yanaşı, İran İslam Respub-

likası ilə də münasibətlər getdikcə yaxşılaşmağa başlamışdı [9].

Qonşu dövlət kimi İran İslam Respublikası ilə əməkdaşlığın inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında əksini tapan mühüm amillərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və İran xalqlarının din, mədəniyyət, mənəvi dəyərlər və dil baxımından yaxınlığı, digər tərəfdən ortaq tarixə malik olmaları yüksək səviyyəli əməkdaşlıq üçün real zəmindir. Ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi fikirlər də deyilənləri təsdiq edir: "İranda hamı bilməlidir ki, Azərbaycan həmişə İranın dostu olub, bu gün də dostudur, gələcəkdə də dostu olacaqdır. Bəzi qüvvələr İran Azərbaycan əlaqələrini gərginləşdirmək, onlara ləkə vurmaq, yaxud hansısa problemlər yaratmaq istəyirlər...Bunu həm İranda bilirlər, həm də Azərbaycanda biz bilirik. Ancaq mən Azərbaycan Prezidenti olaraq bildirmək istəyirəm ki, heç bir qüvvə dostluq və qardaşlıq əlaqələrini poza bilməz" [1].

İki dövlət arasında münasibətlər 1993-cü ildən Prezident Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Hər iki dövlət başçısının qarşılıqlı səfərləri zamanı imzalanan sənədlər İran – Azərbaycan münasibətlərinin hüquqi-siyasi bazasını təşkil etmişdir [8].

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı hər iki tərəfin marağına olduqca uyğundur. Ölkəmizin müstəqillik əldə etdiyi dövrün ilk illərindən başlayaraq bu münasibətlərin yeni mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu və bu münasibətlərin yeni mərhələyə qədəm qoyması zərurətdən meydana gəlmişdir. Çünki SSRİ-nin dönəmində xarici-iqtisadi əlqələr tam şəkildə mərkəzdən idarə olunurdu və bu sahələrin fəaliyyəti barədə verilən qərarlar, hazırla nan təlimatlar və s. ayrı-ayrı müəssisələrin, firmalar tərəfindən yox, yalnız birbaşa dövlət (mərkəz) tərəfindən yerinə yetirilirdi. Belə ki, qloballaşan dünya iqtisadi müstəvisi daxilində İran və Azərbaycan iqtisadiyyatlarının müəyyən qədər qarşılıqlı asılılığı mövcuddur [7]. İran-Azərbaycan münasıbətlərinin yaxşılaşmasına təkan verən əsas faktor kimi İran –Azərbaycan Dövlətlərarası Müştərək Komissiyasının rolunu qeyd etmək olar. Belə ki, 1992-ci il noyabrın 16-dan 20-dək Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında iqtisadi, ticarət və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq üzrə Dövlətlərarası Müştərək Komissiyanın birinci iclası keçirilmişdir. Görüşün nəticəsi olaraq iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır. İndiyə qədər Komissiya Bakıda və Tehranda bir sıra işgüzar görüşlər keçirmiş, əlaqələrin inkişafı və perspektivləri barədə ətraflı fikir mübadiləsi aparılmışdır . Bunlara baxmayaraq bu iqtisadi münasibətlərin inkişaf dinamikasına nəzər saldıqda görərik ki, ayrı- ayrı illərdə İran və Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişafında müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpacaqdır. Bu dəyişiklikləri heç də siyasiləşdirmək düzgün olmazdı. Çünki müstəqilliyimizin ilk illərinə nəzər salsaq görərik ki, ölkəmizin ticarət əlaqəsinin əsasını qonşu dövlətlər (Ermənistan istisna olmaqla) təşkil etmişdir. Qeyd etmək düzgün olardı ki, 1993-1997-ci illər ərzində İran Azərbaycanın ticarət tərəfdaşları arasında ticarət dövriyyəsinə görə davamlı olaraq 1-ci və 2-ci yeri tutmuşdu. Sonrakı göstəricilər isə illər ərzində daim dəyişikliyə uğramışdır. 1998-ci ildə İran Azərbaycanın idxalında 8-ci yeri tutmuş və onun tərəfdaşları arasında xüsusi çəkisi 4,0 % təşkil etmişdir. Həmin göstəricilər 1999-cu il üçün 6-cı yer 4,6 % , 2000-ci il üçün 7-ci yer 4,8%, 2001-ci il üçün 8-ci yer 3,9 %, 2002-ci il üçün isə 10-cu yer 3,5% olmuşdur [11].

Lakin sonrakı illərdə də bu iki ölkə arasında olan xarici ticarət dövriyyəsi dəyişmiş, amma illər üzrə bu iqtisadi əlaqələr davamlı xarakter daşımışdır. Bunu aşağıda verilən cədvəldən daha aydın görmək olar.

2005-2018-ci illərdə Azərbaycanla İran İslam Respublikası arasında olan xarici ticarətin vəziyyəti

İLLƏR	XARİCİ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİ	O CÜMLƏDƏN İXRAC	O CÜMLƏDƏN İDXAL	SALDO
2005	**242786,4**	166 468,0	76 318,4	**90 149,6**
2006	**381819,0**	295 901,6	85 917, 4	**209 984,2**
2007	**539966,8**	434 731,1	105 235,7	**329 495,4**
2008	**452874,8**	355 647,6	97 227,2	**258 420,4**
2009	**168811,5**	90 130,1	78 681,4	**11 448,7**
2010	**243219,3**	124 980,7	118 238,6	**6 742,1**
2011	**305315,2**	144 828,7	160 486,5	**-15 657,8**
2012	**263787,1**	87 342, 3	176 444,8	**-89 102,5**
2013	**281029,7**	73 347,4	207 682,3	**-134334,9**
2014	**186597,9**	39 441,7	147 156,2	**-107714,5**
2015	**124712,4**	34 257,0	90 455,4	**-56 198,4**
2016	**221209,9**	49 684,6	171 525,3	**-121840,7**
2017	**257068,8**	16 794,1	240 274,7	**-223480,6**
2018	**446032,7**	31 231,7	414 801,0	**-383569,3**
YEKUN:	**4 115 231,7**	**1 944 786,6**	**2 170 444**	**-225658,3**

Mənbə: DSK-nın materialları əsasında tərtib olunub[12].

Yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi iki ölkə arasında olan xarici ticarət dövriyyəsi ayrı- ayrı illərdə müxtəlif istiqamətlərə yön almışdır.

Rəsmi statistikaya görə, 2016- cı ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 18 mlrd . dollara yaxın olub. İran İslam Respublikası bu sıralamada 13-cü yerdə qərarlaşmışdı.

Lakin, Azərbaycanın idxalında İranın birincilik əldə etdiyi sahələr də vardır. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən metal konstruksiyalarının 2006-cı il üzrə Azərbaycana idxalında birincilik İrana məxsus olmuşdur [4].

Eyni zamanda İran İslam Respublikasının yanacaq–enerji kompleksinin aktual problemlərindən biri neft və qaz hasilatı sahələrinin müasir, etibarlılıq dərəcəsi yüksək olan avadanlıqlara və onların ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan İran üçün ən yaxın və effektiv əməkdaşlığa malikdir. Bununla yanaşı İran İslam Respublikası Azərbaycandan müəyyən neft avadanlıqları da alır. Bu Azərbaycanın neft–mədən avadanlıqlarının ixracının ümumi həcminin 1-2 % -i deməkdir.

Bu iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin tendensiyasını davam etdirmək, bu əlaqələri şaxələndirmək və daha da inkişaf etdirmək üçün dövlətlər səviyyəsində daimi qarşılıqlı səfərlər təşkil olunmuşdur. Son illərdə bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin İran İslam Respublikasına səfəri zamanı Prezident Həsən Ruhani ilə görüşündə demişdir: “ Biz çox şadıq ki, İran-Azərbaycan əlaqələri yüksələn xətlə, uğurla və sürətlə inkişaf edir. Bizim əlaqələrimizin çox möhkəm təməli vardır. Əsrlər boyu xalqlarımız bir yerdə yaşamış, yaratmışlar. Bizi tarix, mədəniyyət, ortaq keçmişimiz dinimiz birləşdirir. Bizim münasibətlərimiz bu möhkəm təməl üzərində qurulur və bu gün İran-Azərbaycan əlaqələri strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxmışdır. Biz üzv olduğumuz bütün beynəlxalq təşkilatlarda bir-birimizi daim dəstəkləyirik. Bizim aramızdakı ticarət əlaqələrinin çox gözəl perspektivləri vardır. Bu gün beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr eyni zamanda ikitərəfli münasibətlərimizə aid olan məsələlər geniş müzakirə edildi. Biz razılaşdıq ki beynəlxalq terorizmə qarşı birgə səylərimizi daha da gücləndirəcəyik. Beynəlxalq aləmdə də bundan sonra bir-birimizə dəstək göstərəcəyik [2].

Ümumiyyətlə son illərdə ölkələrimiz arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da genişləndiyinin şahidi oluruq. Təkcə son 5 ildə Azərbaycan və İran dövlət başçıları arasında 12 görüş olub, 100-dən çox qarşılıqlı səfər həyata keçirilib, 24 biznes forum və işgüzar görüş keçirilib. İndiyədək ölkələrimiz arasında 150- dən çox sənəd imzalanıb. Bu qarşılıqlı əməkdaşlığın tərkibi olaraq Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti İran İslam Respublikasında işgüzar səfərdə olub. İran İslam Respublikasının Energetika Nazirliyində keçirilən görüşdə iki ölkə arasında elektrik enerjisinin alqı-satqısının təmin olunması, Azərbaycan- İran-Rusiya enerji sistemlərinin birgə fəaliyyətinin tənzimlənməsi və üçüncü ölkəyə elektrik enerjisinin tranziti məsələləri müzakirə edilmişdir .

“Azərenerji” ASC ilə İranın “TAVANİR” Enerjinin İstehsalı Ötürülməsi və Paylanmasını İdarəetmə Şirkəti arasında elektrik enerjisinin alqı-satqısı üzrə müqavilə imzalanmışdır.

Azərbaycanda sənaye, tikinti, xidmət, rabitə, ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və s. sahələrdə 1000-dən çox İran şirkəti qeydiyyatdan keçib. İran tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına 3.4 mlrd. dollar investisiya yatırılıb. İki ölkə arasında rabitə sahəsində də əməkdaşlıq edilməkdədir. Azərbaycanla İran İslam Respublikası arasında ilk Beynəlxalq Rabitə 1991-ci ildə təşkil edilmişdir. Bakı ilə Naxçıvan arasında rabitə əlaqəsinin dayanıqlığını təmin etmək məqsədi ilə bu ölkədən tranzit olaraq Bakı-Culfa , Bakı-Babək , Bakı-Ordubad, Bakı-Naxçıvan istiqamətinin kabel magistralı çəkilmişdir.Hər iki ölkənin müvafiq elmi-tədqiqat institutları və tədris müəssisələri arasında alimlərin təcrübə mübadiləsi, qarşılıqlı səfərlər, seminarlar və kadr hazırlığı həyata keçirilir[12].

Eyni zamanda iki ölkə arasında bank işi və sığorta sahəsində də sıx əməkdaşlıq aparılır. “Bank Milli İran” ın Bakı Filialı respublikamızda ilk xarici bank filialı kimi 1993 –cü il 29 yanvar tarixində qeydiyyatdan keçmişdir. Filialın əsas fəaliyyəti İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında köçürmələrin yerinə yetirilməsi, əmanətlərin qəbul edilməsi, valyuta və manatla əməliyyatların aparılması, bankların müxbir hesablarına xidmət etməsi, valyuta mübadiləsi və s. ibarətdir [11]

Lakin inkişafımızın sonrakı illərində ölkəmiz dünya müstəvisinə inteqrasiya olmuş, ayrı-ayrı xarici dövlətlərlə iqtisadi münasibətlər qurmağa başlamış və iki tərəfli müqavilələr bağlanmışdır. Çünki bunu keçid aldığımız quruluşun əsas iqtisadi atributlarından biri hesab etmək olar. Müasir dövrdə də İran və Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişafında Azərbaycan ticarət münasibətlərində İranın xüsusi çəkisi vardır və bu çəkinin gələcək illərdə artan dinamika ilə inkişaf etməsi gözləniləndir. Ölkəmizin Cənubi Qafqazda yerləşdiyi yer, onun coğrafi mövqeyi nəinki qonşu dövlətləri onunla iqtisadi əlaqə qurmağa sövq edir, eyni zaman-

da Şimal-Cənub və Qərb-Şərq istiqamətində nəqliyyat xətlərinin çəkilməsini və istifadə edilməsini zəruri etmişdir. Bu gün Azərbaycan Qərblə-Şərqi, Cənubla-Şimalı bir-birinə bağlayan və böyük əhəmiyyətə malik tranzit ölkədir. Eyni zamanda da İran İslam Respublikasının bizim ölkənin inkişafında müstəsna rolu vardır. Belə ki, XX əsrin sonlarından başlayaraq və 30 ildən artıqdır ki, Ermənistan dövləti tərəfindən ölkəmizə qarşı irəli sürülən heç bir əsası olmayan ərazi iddiası nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına gedən bütün kommunikasiya xətləri ölkəmizin əsas hissəsindən təcrid olunaraq blokada vəziyyətində saxlanılmışdır. Yaranmış bu cür iqtisadi və siyasi gərginliyin nəticəsində iki ölkə arasında qarşılıqlı razılaşmalar əldə olunmuşdur. Belə ki, İran İslam Respublikasının ərazisindən keçməklə ölkəımizdən Naxçıvan Muxtar Respublikasına və əks istiqamətdə avtomobil nəqliyyatının hərəkəti, 15 il sonra isə, yəni 2005-ci ildən Naxçıvan Muxtar Respublikasına təbii qazın verilməsi bərpa olunmuşdur. Bu, çox böyük bir hadisə idi. Məhs elə bu tarixi hadisənin reallaşması cənub qonşumuz olan İran İslam Respublikasının razılığı ilə reallaşdırılmışdı [3].

Göründüyü kimi Azərbaycanla İran İslam Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri tək ticarət dövriyyəsi, idxal-ixrac əməliyyatları ilə yekunlaşmır. Bu iki dövlət eyni zamanda bir-birindən tranzit ölkə kimi də istifadə edə bilir və bu istifadə gələcəkdə daha da geniş vüsət alacaqdır.

Eyni zamanda bu iki ölkə arasında olan dostluq və yaxın qonşuluq münasibətlərinin təzahürü kimi çətin vaxtlarda bu iki dövlətin bir-birinin yanında olması, maddi yardımlar göstərməsi hallarını da müsbət amil kimi qeyd etmək olar. Belə ki, müstəqilliyimizin ilk illərində qonşu İran dövləti tərəfindən ölkəmizə maddi yardımlar edilmişdir.

2019-cu-ilin aprel ayında İran İslam Respublikasında aramsız yağışlar nəticəsində yaranan təbii fəlakətlə əlaqədar ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycan hökuməti İran İslam Respublikasına 950 min manatlıq humanitar yardım göstörmişdir. 2020-ci ilin əvvəlində bütün bəşəriyyəti bürümüş Koronavirus (COVİD-19) infeksiyasına qarşı mübarizə məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası tərəfindən humanitar əsaslarla İran İslam Respublikasına 5 milyon ABŞ dolları məbləğində maliyyə yardımının göstərilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir [15].

XXI əsrin böyük tarixi, iqtisadi və siyasi hadisələrindən biri olan Zəngəzur dəhlizi bu günün ən əsas danışılan aktual mövzularından biridir. Zəngəzur dəhlizi nəyinki region dövlətləri üçün, eləcə də bütün dünyanın diqqət mərkəzində dayanır. Zəngəzur dəhlizli nəyin ki, onun əsas halqası olan Azərbaycan və bölgə ölkələri üçün, eləcə də Şərqdə Çindən, hətta Yaponiyadan, Koreyadan başlayaraq Qərb ölkələrinədək bir coğrafiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Şərqdən Qərbədək ölkələrin maraq dairəsi böyüdükcə bu məsələnin reallaşması daha da sürətlənir.

Çünki Zəngəzur dəhlizi elə bir coğrafiyada yer alır ki, orta yol, orta xətt olaraq, həqiqətən də böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu dəhliz təkcə Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiyaya aid hesab edilməməlidir. Belə demək mümkünsə, Çin, Avropa İttifaqı kimi fərqli qüvvələr də bu layihəyə cəlb olunmalıdır. Maraqlı ölkələri bu məsələyə cəlb etməklə problemin çözümündə böyük rol oynayacağı mümkündür[15].

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zəngəzur dəhlizinin bütün dünya üçün əhəmiyyətinə görə Azərbaycan və qonşu İran İslam Respublikası bu logistikaya qoşulmaqla regional və dünya arenasında iştirakçı olacaqlar. Bu da hər iki ölkənin beynəlxalq səviyyədə iqtisadi əlaqələrinə böyük təkan vermiş olar.

Ümumiyyətlə, İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan dövləti arasında iqtisadi əlaqəlrin daha geniş müstəvidə inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı məqsədəuyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan arasında zəruri məhsullar üzrə idxal-ixrac sahəsində ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsi;
- Rusiya, İran və Azərbaycan arasında dünya bazarına ixrac oluna biləcək məhsullar üzrə müştərək innovasiyalı istehsal müəssisələrinin yaradılması;
- “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində Rusiya, İran və Azərbaycan arasında tranzit yükdaşımaların həcminin artırılması istiqamətində stimullaşdırıcı addımların atılması;
- “Şərq-Qərb” beynəlxalq yük daşımalarında İran İslam Respublikasının maraqlarını nəzərə alaraq stimullaşdırıcı addımların atılması;
- Azərbaycan-İran iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün nəqliyyat, tranzit gömrük sahəsində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması zəruridir. Azərbaycan-İran iqtisadi əlaqələrinin inkişafı nəinki iki dövlət, eyni zamanda region üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- Azərbaycanla İran İslam Respublikasının iş adamları üçün qarşılıqlı olaraq əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması və investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması təmin olunmalıdır;
- Azərbaycanla İran İslam Respublikası arasında

layihələrin böyük potensialının mövcudluğunu nəzərə alaraq ölkəmizin İranla maliyyə sahəsində də əməkdaşlıq edə bilməsi nəzərə alınmalıdır;

- Azərbaycanla İran İslam Respublikasının qarşılıqlı razılıqları əsasında azad iqtisadi zonaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi təmin olunmalıdır.

Hesab edirik ki, bu tədbirlərin həyata keçiriməsi gələcək illərdə Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasındakı iqtisadi əlaqələri daha da genişləndirəcəkdir.

Açar sözlər: *xülasə, Azərbaycanla iqtisadi münasibətlər, əməkdaşlıq, beynəlxalq münasibətlər, qarşılıqlı iqtisadi inkişaf, dünya iqtisadiyyatı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, xarici ticarət, qarşılıqlı investisiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov N.H. Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və onun reğional problemləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı-2012

2. Ağayev S.H., Hadi Tiznuş Taban, Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin perspektivləri, 2007

3. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M., İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002, 446 səh.

4. Şəkərəliyev A.Ş.Dünya İqtisadiyyatı. Müasir dövrün problemləri. Bakı, İqtisad Universiteti, 2003, 255 səh..»

5.Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 752 səh.

6. Abdullayev M.A. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. Dərslik, Bakı: Mürtəcim, 2000, 344 səh.

7. Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика.- Москва-2009; 345 с.

8. "Respublika" qəzeti. 5 avqust 2004-cü il.

9."Xalq" qəzeti 27 fevral 2016-cı il.

10. Ширай В.И. Мировая экономика и международные экономические отношения .-Москва: Издательский дом Дашков и К. 2003-528с.

11. Farrin Hussein. The Political Economy of Exchange Reform /Iran after revolution. Crisis of an Islamic state/Edited by Soced Rah-nema and Sohrab Behdad. Tauris publishers. London-New York. 2016, 356 p.

12. www.amar.org.ir/english - İran İslam Respublikası Statistika Təşkilatının saytı

13. www.stat.gov.az-Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin saytı

14. info@azərenerji.gov.az

15. Oxu.az xəbər saytı

Гасанов Фамиль Гасан оглы

Преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

Диссертант Института Экономики НАНА

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ ИРАН И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Р Е З Ю М Е

В статье, посвященной азербайджано-иранским экономическим отношениям, в основном анализируются процессы, происходящие в мире, а также импортно-экспортные операции, проводимые между двумя странами. Из этих анализов можно сделать вывод, что отношения, установленные между Азербайджаном и Ираном, расширяются и охватывают все сферы.

При этом говорится о важности Зангезурского коридора, который станет крупным историческим событием 21 века и участником процесса нормализации экономических и политических отношений между отдельными государствами.

В статье делается вывод и в конце вносятся предложения по дальнейшему совершенствованию экономических отношений.

Hasanov Famil Hasan oglu

Teacher of Nakhchivan State University

Dissertation student of ANAS Institute of Economics

MAIN DIRECTIONS OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN AND ITS SIGNIFICANCE

SUMMARY

The article dedicated to Azerbaijan-Iran economic relations mainly analyzes the processes taking place in the world, as well as the import-export operations conducted between the two countries. From these analyses, it can be concluded that the relations established between Azerbaijan and Iran are expanding and cover all fields.

At the same time, the importance of the Zangezur corridor, which will be a great historical event of the 21st century and a participant in the process of normalization of economic and political relations between individual states, is discussed.

The article is concluded and suggestions for further improvement of economic relations are given at the end.

UOT 314

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT AND GLOBAL DEMOGRAPHIC TRENDS

KAMRAN SHYKHYLY
Doctoral student of Azerbaijan University of Architecture and Construction

E-mail: 19kamran95@mail.com

Introduction

Demography is the statistical study of the population of humans. Demography, to put it more precisely, examines and keeps track of population size, composition, and mobility through time and space. It should be emphasised that research methodologies from history, economics, anthropology, sociology, and other sciences are applied in the process of studying demography. Demography is very helpful for analysing and predicting population-related social, cultural, and economic changes so that appropriate preventive measures can be taken by both commercial business entities and individual governments. Entrepreneurs use demographic forecasting to anticipate future supply and demand or to try to grow their firm.

There are accounts of simple demographic studies like censuses being conducted as far back as 6,000 years ago in the ancient world. Famous demographers from the 16th century, like John Graunt from Great Britain, made significant contributions to the discipline. It should be noted that the initial demographic studies focused mostly on death; more specifically, they sought to ascertain the number of deaths and the ages at which they occurred. By looking at baptismal and burial records, as well as statistics on women of childbearing age, John Graunt was able to ascertain the number of men of military age. The demographic studies conducted by Ground are regarded as some of the earliest statistical analyses of the English population. Despite the fact that the early demographic studies we've examined were mostly focused on mortality, as nineteenth-century studies discovered a decline in the number of newborns, demographers started focusing on births as well as deaths. The emergence of the concept of "differential fertility" as a result of pertinent investigations is an intriguing part of this demographic trend. Differential fertility indicates that various aspects of society, including poverty levels, work possibilities, and religious and cultural beliefs, influence the number of children that certain demographic groups have. Migration was the second most significant component in demographic research, behind the quantity of births and deaths. Therefore, factors like death, birth rate, and migration affect the size of the Population [3].

In the decades following 1960, the population of the European Union, which includes the top-ranking nations in the world in terms of economic growth, multiplied numerous times until it reached the current level of 500 million people. Despite this, the population growth rates of Commonwealth nations have drastically slowed down each year, and long-term projections indicate that the population will decline. Although migration is a significant factor in the dynamics of population growth in many EU nations, it should be emphasised that current trends and the ageing of the population limit the likelihood of growth rates. Therefore, the demographic development trend is distinguished by having different effects for European countries. Such a situation leads to a significant decrease in the population, especially in remote areas, which can further intensify the trends of economic decline and stratification faced by the regions. Thus, demography has a serious impact on the social, economic and regional development of the European Union. In addition, the rapid urbanization trend, environmental pollution and lack of affordable housing exacerbate the situation. Although migration trends in recent years have improved the balance in some regions of Europe, migration in general affects the countries of the union unevenly. Although European economic structures and investment funds are mainly mobilized to increase economic growth in the regions, they are also focused on solving issues arising from demographic problems [6].

Scientific approaches

Some argue that employing conventional statistical and demographic techniques to analyse data is

sufficient for demography. Models of associated behavioural processes as well as theoretical problems that need elucidation in this context are frequently left to other fields [1].

Because "population composition" and "changes in it" were explicitly mentioned in their definition of demography, Hauser and Duncan's (1959) method proved successful. Because of this method and the enlargement of its scope, academics divided demography into two categories under the names of "official demography" and "population studies" [10].

The term demography was best established in France and Italy, and it has never been properly accepted for general use in English-speaking nations, according to A. B. Wolfe. The author reached the conclusion that demography can be viewed as biosocial accounting by performing the function of continuous population inventory, population growth, and analysis of naturally occurring processes. This was done while taking into account the importance of population censuses to demography [2].

According to A. B. Wolfe, “The term demography was best established in France and Italy, and it has never been sufficiently accepted for general use in English-speaking countries. Taking into account that population censuses play a key role in demography, the author came to the conclusion based on continuous analysis that demography can be considered as bio-social accounting by performing the function of continuous population inventory, population growth and analysis of natural processes occurring [10].

It is uncommon to think of the long-term population outcome of demographic systems as a factor that raises the population's average or overall well-being. From this vantage point, it is challenging to determine the population density that elevates people's well-being according to the demographic theory. Population systems are determined by average person welfare rather than global aggregate utilitarian welfare since demographic changes are decisions reliant on individual welfare [5].

In the 21st century, the field of demography has increased its importance both from a scientific-theoretical point of view and practically. This can be explained by the fact that without knowing the demographic situation of any country and conducting its analysis, one cannot make a definite opinion about the country's current potential and future development prospects. Although the stage of rapid development of demography is considered to be the 20th century, the collapse of socialism and the worldwide expansion of the transition to market economy relations have increased the interest in demography development as well as in many areas. There may be several reasons for this. However, experience shows that modern business interests and investment plans of large firms make it necessary to study demographic indicators for individual regions and countries. At this time, the age, gender composition of the population, average life expectancy, birth and death rate, population health and other factors are of particular importance for the business goals of investors. For example, if we compare Azerbaijan as an example, we can say that our country is considered an efficient market for baby food, products necessary for their nutrition and development due to the number of newborns. Based on this example, we can say that the development of the market economy and economic interests have a great role in the development of demography. According to the "demographic transition" theory, the prerequisite for the "population explosion" that embodies demographic development is not due to an increase in the number of births, but to a sharp decrease in the number of deaths recorded due to the improvement of health conditions. If we express this proposition more precisely, the theory of "demographic transition" claims that during the initial stages of economic growth, the number of new born babies is fairly stable, while the number of deaths decreases and, as a result, the rate of population growth increases. [7]. It is crucial to understand how the demographics of the world's population are changing in order to accurately analyse present issues and provide solutions for potential future issues. Because changes in demography and its makeup have a profound effect on every part of our existence, from social policy to urban planning to climate change, as well as many different facets of the global economy.

Development trend of global demography

One of the world's most critical challenges right now is the planned development of the demographics. Therefore, both national governments and pertinent organisations carry out demographic forecasting and regulation of population development. The United Nations (UN) carries out research on the state of the demographics, makes data and analysis pub-

lic, and also makes suggestions. Since demographic development is related to economic factors, this issue is considered and evaluated in relation to sustainable development goals and other strategic and global programs. The UN's retrospective and forecast chart, covering the period from 1950 to 2090, allows analyzing the marked historical stage of global demographic development.

Figure 1. Global population size: 1950-2021, and medium projection with 95 per cent prediction intervals, 2022-2050

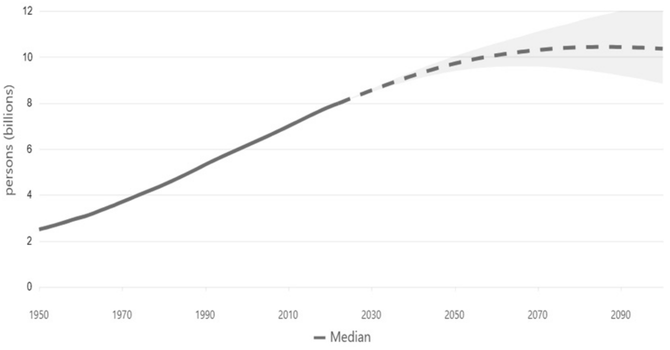

Source: UN. (2023). Data stories highlights.

The graph shows that while there were roughly 2.5 billion people on the planet in 1950, that number only neared 8 billion at the end of 2022 and surpassed 8 billion in 2023. As anticipated in 1950, it took 37 years for the world's population to double to 5 billion, and it did so in 1987. It is anticipated that it will take 70 years for the global human population to double once more in the following phase. According to the most recent UN estimates, the world's population will be around 8.5 billion in 2030, 9.7 billion in 2050, and finally 10.4 billion in 2100. It should be noted that just the eight nations mentioned-the Democratic Republic of the Congo, Egypt, Ethiopia, India, Nigeria, Pakistan, the Philippines, and the United Republic of Tanzania-are anticipated to account for more than half of the projected increase in the global population between 2022 and 2050 [8]. Because the forecasts are self-justifying over the remaining period, we can infer that they have a very high likelihood of being accurate. To more fully comprehend the trend and assess demographic development trends, it is important to go back and review the real indicators from recent years.

The information provided by the UN is one of the most trustworthy sources when evaluating the demographic situation on a worldwide scale. In this regard, understanding the demographic situation of the world, population growth, and annual growth rates will be aided by the examination of the data shown in the graph below.

Figure 2. World population and annual growth rate (2013-2023)

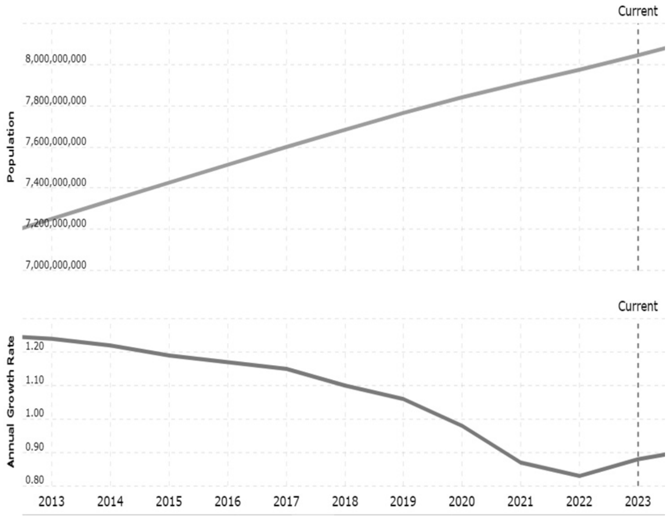

Source: United Nations – World Population Prospects [9].

This graph, which was created using data from the UN, showed the dynamics of the world's population. The graph displays trends for the previous 10 years as well as the year 2023. The first section of the graph shows that between the start of the last decade in 2013 and the present year 2023, there has been an uninterrupted rise in the global population. The world's population increased from 7,250,593,370 in 2013 to 7,975,105,156 in 2022 and 8,045,311,447 in the first half of the current year 2023. The world population's annual growth rates throughout the years under study may be seen in the second portion of the graph. It turns out that the global population growth rate from 2013 to 2022 indicates a continual fall up until that year. In other words, while the annual growth rate was 1.24% in 2013, it declined in subsequent years, reaching a low of 0.98 percent in 2020 and a high of 83% in 2022. The world population's yearly growth rate increased to 0.88% in the current year 2023, according to statistics.

The particular numbers and percentages recorded for the study years are shown in table 1 below along with the visual representation and trend analysis.

Table 1. World - Historical Population Growth Rate Data

Year	Population Growth Rate	Growth Rate
2023	8,045,311,447	0.88%
2022	7,975,105,156	0.83%
2021	7,909,295,151	0.87%
2020	7,840,952,880	0.98%
2019	7,764,951,032	1.06%
2018	7,683,789,828	1.10%
2017	7,599,822,404	1.15%
2016	7,513,474,238	1.17%
2015	7,426,597,537	1.19%
2014	7,339,013,419	1.22%
2013	7,250,593,370	1.24%

Source: https://www.macrotrends.net [4].

By examining the table, we can see that, despite the fact that the world's population has grown during the years covered (2013–2023), the rate of that growth has partially decreased since 2013, and, as previously noted, it has only slightly increased again in 2023. For comparison, it should be taken into account that in the first decade of the 21st century, the population growth rates were partially stable. Here, it is worth noting one factor that, as mentioned in graph 1, although the UN forecasts indicate that the world population will reach 8 billion in 2022, this forecast was realized only in the first months of 2023. Thus, based on the analysis of graph 1, graph 2 and table 1, as well as other available data, we come to the conclusion that despite the fact that the interest rates of the real growth dynamics have partially decreased, the given forecasts were mostly justified.

Results

In the modern world, the field of demography has increased its importance both from a scientific-theoretical and practical point of view. Currently, it is impossible to assess the country's current potential and future development prospects without analyzing the demographic situation. Because demographic development is closely related to socio-economic development, welfare level and resource potential.

The research shows that in the first decade of the 21st century, the population growth rates were partially stable and in the second decade, the annual growth rates partially decreased, but in general, the number of the world's population increased steadily over the last 70 years. At the beginning of 2023, the world's population has reached 8 billion, which is consistent with the forecasts made before the period under study, which allows us to say that the population will increase significantly in the coming decades. This sets new global challenges, requiring increased attention to population studies and demographic planning. Considering all this, it is proposed to consider the following recommendations in the national and international framework:

1. Conducting new empirical research on demographic development;
2. Planned implementation of demographic development;
3. Ensuring adequacy of population growth with existing resource potential.

REFERENCES

1. Burch, T. K. (2018). Model-based demography: essays on integrating data, technique and theory. Springer Nature.

2. Caldwell, J. C. (1996). Demography and social science. Population Studies, 50(3), 305-333.

3. https://education.nationalgeographic.org/resource/demography/

4. https://www.macrotrends.net/countries/WLD/world/population-growth-rate

5. Kolk, M. (2021). Demographic Theory and Population Ethics–Relationships between Population Size and Population Growth.

6. MARGARAS, V. (2019). Demographic trends in EU regions.

7. Tabbarah, R. B. (1971). Toward a theory of demographic development. Economic Development and Cultural Change, 19(2), 257-276.

8. UN. (2023). Data stories highlights. https://population.un.org/dataportal/home

9. United Nations-World Population Prospects. (2023). https://population.un.org/wpp/

10. Xie, Y. (2000). Demography: Past, present, and future. Journal of the American Statistical Association, 95(450), 670-673.

ABSTRACT

Demography deals with the statistical study of human population. More specifically, demography keeps track of and researches population size, composition, and migration in both space and time. Demography has grown more important in the 21st century, both practically and from a scientific-theoretical standpoint. Without understanding the country's demographic condition and undertaking a study of it, it is impossible to evaluate the potential the country currently has and its future growth prospects. Therefore, demographic analysis has a special role in determining the complex dynamic conditions that shape the current situation and the future social landscape. Considering all this, the article examines demographic development, annual growth rates of world population and main trends. General research methods such as analysis, synthesis, comparison and generalization were used in the article.

Key words: *Demography, population, population growth, forecasting, statistics.*

K. Şıxılı

Demoqrafiya inkişafı və qlobal demoqrafik tendensiyalar

XÜLASƏ

Demoqrafiya insan populyasiyasının statistik tədqiqi ilə məşğul olur. Daha dəqiq desək, demoqrafiya əhalinin sayını, onun strukturunu, eləcə də, məkana və zamana görə hərəkətini izləyir və araşdırır. XXI əsrdə demoqrafiya sahəsi həm elmi-nəzəri baxımdan, həm də praktik olaraq öz əhəmiyyətini artırmışdır. Hər hansı bir ölkənin demoqrafik vəziyyətini bilmədən və onun təhlilini aparmadan ölkənin mövcud potensialını və gələcək inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək olmaz. Buna görə də, demoqrafik təhlil mövcud vəziyyəti və gələcək sosial mənzərəni formalaşdıran mürəkkəb dinamik şəraiti müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi rola malikdir. Bütün bunları nəzərə alınaraq, məqalədə demoqrafiya inkişafı, dünya əhalisinin illik artım dərəcələri və əsas tendensiyalar araşdırılmışdır. Məqalədə analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi ümumelmi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Demoqrafiya, populyasiya, əhali artımı, proqnozlaşdırma, statistika.*

К. Шикили

Демографическое развитие и глобальные демографические тенденции

РЕЗЮМЕ

Демография занимается статистическим изучением населения. В частности, демография отслеживает и изучает количество населения, его структуру, а также его движение во времени и пространстве. В 21 веке сфера демографии увеличила свое значение как с научно-теоретической точки зрения, так и с практической. Невозможно оценить текущий потенциал страны и перспективы дальнейшего развития, не зная демографической ситуации той или иной страны и не проводя ее анализа. Поэтому демографическому анализу отводится особая роль в определении сложных динамических условий, формирующих текущую ситуацию и будущий социальный ландшафт. Учитывая все это, в статье рассматривается демографическое развитие, ежегодные темпы прироста населения мира и основные тенденции. В статье использованы общие методы исследования, такие как анализ, синтез, сравнение и обобщение.

Ключевые слова: *Демография, население, прирост населения, прогнозирование, статистика.*

UOT 336.1; 336.22

İNNOVATİV İQTİSADİ İNKİŞAFIN STİMULLAŞDIRILMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ MEXANİZMLƏRİ

NİCAT MƏMMƏDYAROV
BDU-nun doktorantı, İqtisadiyyat kafedrası
E-mail: nijat_mammadyarov@mail.ru

Giriş

XXI əsr elmi texniki yeniliklərin sürətlə inkişaf etdiyi, sənaye inqilablarının sürətləndiyi bir dövr kimi tarixə daxil oldu. Məlumdur ki, müxtəlif dövrlərdə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi hər ölkə özünəməxsus təkamül prosesi keçmişdir.

Dünyada baş verən, yüksək texnoloji inkişaf birbaşa və dolayısı ilə insanların həyatına təsir edir. Sosial – iqtisadi inkişaf insan faktorundan – texnoloji faktora keçmə mərhələsindədir. II dünya müharibəsindən sonra dünyada inkişafa qədəm qoyan ölkələr insan amilinə xüsusi diqqət verdikləri halda, XXI əsrdə IV sənaye inqilabının insan əməyini maşın əməyi ilə əvəz etməyə başlanması yeni bir dövrün gəldiyini xəbər verir. Bu gün də insan kapitalına sərmayə yatırır, amma maraq daha çox yeni texnologiyalarda dayanır. İqtisadi islahatların aparılması zamanı innovativ yanaşmalar bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas bir hissəsidir, onda əminliklə deyə bilərik ki, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində vergi mexanizmlərində strateji addımlar atmaq üçün zəruri addımlar atılmalıdır.

Son dövrlərdə dövlət milli iqtisadiyyatın yüksək fəaliyyətini təmin edilməsini vacib faktorlardan hesab edir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Bu səbəblər dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsini vacib etməklə yanaşı, bu sahədə həlledici rol oynayır. Məhz buna görə dövlət iqtisadi siyasətinin əsas faktorları dəyişməz olaraq qalmaqdadır.

Burada dövlətin iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqəsinin və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin hüdudlarının aşkarlanması müasir iqtisadiyyatın aktual problemlərindən hesab olunmaqdadır. Dövlət tənzimlənməsinin hüdudları və təkmilləşdirilməsinin əsas problemləri iqtisadi siyasətin əsası hesab olunur. Müasir dövrdə dövlətin bütün iqtisadi sistemlərə müdaxilə etməkdə əsas məqsədi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlişi və bazarda olan mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bir qayda olaraq dövlət xarici təsirlərin nəzərə alınmasını vacib hesab edərək, milli sərvətlər, istehsal olunan məhsullar bazarının effektliyinin yaradılması, əhalinin işlə təmin olunmasında kifayət qədər maraq göstərmək, istehsal sahəsində sağlam rəqabət mühitini yaradılmasına çalışır. Burada əsas məqsəd haqsız rəqabətə yol verməməkdir. Məlum olduğu kimi bir çox problemlər, işsizlik və inflyasiyanın artması iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərməkdədir. Dövlət sosial ədalətlilik probleminə təsir edərək, bazar mexanizmləri vasitəsilə elmi-texniki irəliləyişlərə nail olmağa çalışır. Ölkədə regionların inkişafını və dövlətlərarası xarici ticarət tarazlığının təmin edilməsi məqsədi ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini zəruri hesab edir.

Dövlət birbaşa və ya dolayısı yolla əhalinin həyat səviyyəsini stabilləşdirmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın tənzimləməsini həyata keçirir. Bunun əsas səbəbi, gələcəkdə baş verə biləcək bütün iqtisadi krizislərdə həm xalqın maddi ehtiyaclarını və bu kimi başqa problemlərin qarşısın almağa çalışır. İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir.

Azərbaycanda vergi sistemində kifayət qədər formalaşmayan innovasiyaların stimullaşdırılmasının inkişaf dərəcəsinə görə digər sənaye ölkələrindən çox fərqlənməsinə baxmayaraq, vergi seçiminin inkişaf istiqaməti dövlət tərəfindən aparılmaqdadır. Dövlət tərəfindən tənzimlənən vergi imtiyazlarının əsas üstünlükləri ölkədə qeyri-istehsal sistemindəki vəziyyəti və Azərbaycanda vergi sistemində baş verən dəyişikliklərlə izah olunur. Burada əsas məsələ, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələsidir. İqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində vergi güzəştləri etməklə dövlət gələcəkdə qarşılaşa biləcək bir çox problemləri həll edərək, qeyri – neft sektorunun, xüsusi ilə də biznesin inkişafında dövlət dəstəyini stimullaşdıra bilər. Azərbaycanda vergi mexanizmlərinin formalaşmasında, regional diferensiallaşmanın tənzimlənməsi, sosial funksiyaların gücləndirilməsinə təkan verə bilər.

Azərbaycanın neft ölkəsi olması bir çox fərqli məqamlar yaradır. Belə ki, neftin dünya bazarındakı qiymətinin dəyişməsi ölkədə, iqtisadiyyatın inki-

şafına təsir edir. Dünya bazarında neftin qiymətinin yuxarı qalxması və ya aşağı düşməsi zamanı dövlət intensiv inkişaf yolları axtararaq, əmək məhsuldarlığını sabit saxlamağa çalışır.

Azərbaycanda vergi sisteminin yaranması tarixinin dünəni və bu günü

Dünya iqtisadiyyatında vergilər iqtisadi münasibətlərdə fəal iştirak edərək, dövlət gəlirlərinin əsasını təşkil edirdi. Qədim dövrlərdə verginin ilk forması qurban gətirməklə başlamışdır. Dövlətin təşkilində qurban verilməsi könüllü adı altında, məcburi xarakter daşıyırdı. Vergi sisteminin ilk formaları Qədim Romada yaranmışdır. Roma əhalisi ailə tərkibinə və əmlakına görə vergi ödəyirdi.

E.ə. IV - III əsrlərdə Romada dövlət strukturunun inkişafı ilə birgə yeni koloniyalarda kommunal təsərrüfatlar inkişaf etməyə başlamışdır. Roma dövlətində maliyyə təsərrüfatının təşkili (e.ə. 63-cü il - eramızın 14-cü ili) imperator Avqust Oktavianın diqqət yetridiyi əsas sahələrdən biri hesab olunurdu. Məhz onun dövründə birbaşa və dolayı vergitutma sistemi yaradıldı. (1)

Qədim Romada ən mühüm vergilər bunlar idi:

- 1%-li dövriyyə vergisi,
- 4%-li qul satışından alınan xüsusi dövriyyə vergisi,
- qulların azad olarkən 5%-li vergi,
- torpaq vergisi,
- adam başına və ya can vergisi,
- tikililərə görə vergi,
- aksizlər, gömrük rüsumları, kommunal vergilər,
- tüstü vergisi,
- 5%-li vərəsəlik vergisi və s. (1)

Azərbaycanda vergi sisteminin tarixini bir neçə dövrə bölmək olar. Əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii sərvətlərinin bolluğuna görə uzun illər Azərbaycan əsarət altında olmuşdur. Uzun illər Azərbaycan dövləti əsarət altında olduğundan müstəqil vergi sistemi və vergi siyasəti olmamışdır. Azərbaycan Respublikasında müstəqil vergi sistemi 1990-cı illərin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Respublikamızda vergi sistemi iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsini təşkil edir. Dövlətin inkişafı ilə vergi sistemi də dəyişmişdir. Azərbaycanın vergi sisteminin tarixini bir neçə dövrə bölmək olar. Azərbaycanın vergi sistemini aşağıdakı kimi dörd tarixi mərhələyə ayırmaq olar: (3, 87)

1. Qədim dövrlərdə (Xəzərə qədər) Azərbaycanda vergilər;
2.X-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergilər;
3.Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918 - 1920-ci illər) və sovet dövründə vergilər;
4.Müstəqillik dövründə Azərbaycanda vergilər. (3, 87)

III-IV əsrin I yarısında Azərbaycanda vergi mənasında olan "xaraq" termini III-IV əsrlərdə torpaq vergisinə aid edilirdi. Torpaq vergisinin miqdarı əkilən bitkinin xarakterindən asılı olaraq dəyişirdi. Bundan başqa Azərbaycanda torpaq və can vergisindən başqa aşağıdakı vergilər alınırdı:

- xüms – mülkiyyətdən və əmlakdan alınan vergi,
- gəlirin 1/5-nə bərabər olan vergi;
- zəkat – yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından tutulan vergi;
- zəkat əl-fitr – orucluğun başa çatması münasibətilə verilən pay – fitrə;
- sədəqə – yoxsullara verilən ianə;
- uşr – məhsulun 1/10-nə bərabər vergi.

Bunlardan başqa Bakıda (Şirvanda) neft və duz mədənlərindən də vergi tutulurdu. (1)

1919-cu il iyunun 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda vergi xidməti parlamentin qəbul etdiyi qərarla Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Vergi Müfəttişliyinin təsis olunması ilə yaradılıb. Azərbaycanda vergi xidməti 1920-1991-ci illərdə SSRİ-nin tərkibində Sovetlər İttifaqının vergi qanunlarına tabe olub. Yalnız müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında vergi sistemi Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılıb. (4)

Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda vergi sisteminin formalaşması müstəqillik dövründə xüsusi hal aldı. Azərbaycanda Dövlət başçısının 369 saylı fərmanı ilə, 14 oktyabr 1991-ci il tarixində vergi sisteminin yaranmasına başlandı. Bu prosesin ardınca, 21 iyun 1992-ci ildə, dövlət vergi sisteminin vəzifələri təmin edən "Dövlət vergi xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə, 2 hissədən, 17 fəsildən, 221 maddədən ibarət olan Vergi Məcəlləsi 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən hüquqi statusun qazandı. (3, 94)

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında vergi islahatlarının gələcək hədəflərində vergi siyasətinin əhəmiyyəti

Azərbaycan qeyri-neft sektoru sahəsinin inkişafı üçün makroiqtisadi sabitliyin tamında vergi siyasəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində dövlətin iqtisadi siyasəti, ixrac potensialının artırılmasına, regional

sahənin inkişafında vergi sistemi xüsusi yerdə dayanır. Dövlətin sosialyönümlü siyasətində vergi siyasətində şəffaflığın gücləndirilməsi məsələlərinə üstünlük verilir. Azərbaycanda vergi sisteminin güclənməsi ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artım tempinə təsir edir.

Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artım tempi qeyri-neft sektorunda artım göstəricisi monetar siyasətin səmərəli koordinasiyasında makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi əsas məsələlərdəndir. Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf üçün dövlət tərəfindən prioritetlər müəyyənləşdirilib. Ölkəmizin iqtisadi həyatında "Azərbaycanın 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın qəbul edilməsi ÜDM-in artım tempinə təsir etməklə vergi siyasətinin düzgün qurulması vacib məsələlərdən hesab olunur. (5)

Müasir dövrdə Azərbaycanın iqtisadi hədəflərə uyğun vergi siyasətinin aktuallığını nəzərə alaraq, yeni strateji inkişaf mərhələsi mühüm gözləntilərlə səciyyələnir. Azərbaycanın Vergi siyasəti dövrün müəyyən edilmiş bazar iqtisadiyyatı qanunları əsasında idxal məhsullarının yerli istehsal olunan məhsulları ilə əvəz olunmasına çalışmaqla, ölkə daxilində istehsal sənayesinin inkişafının tənzimlənməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Cədvəl 1
Azərbaycan və dünya ölkələrinin beynəlxalq ixrac – idxal (milyard ABŞ dolları) əməliyyatları

Ölkələr		**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Azərbaycan	İxrac	21,8	12,7	13,5	15,3	19,5	19,6	13,7	22,2
	İdxal	9,2	9,2	8,5	8,8	11,5	13,7	10,7	11,7
Rusiya	İxrac	497,4	343,5	285,7	357,3	450,3	424,3	337,1	493,1
	İdxal	287,1	182,9	182,4	227,9	238,7	244,6	232,1	293,5
Avstraliya	İxrac	241,2	188,5	192,5	231,1	254,7	271,0	250,8	344,8
	İdxal	227,6	200,2	189,1	221,2	227,3	221,6	211,8	261,2
Avstriya	İxrac	169,2	145,8	145,1	160,3	184,8	178,7	169,4	202,8
	İdxal	171,4	148,1	150,1	166,7	193,7	184,8	172,4	219,5
Argentina	İxrac	71,9	56,8	57,7	58,6	61,7	64,5	54,9	77,9
	İdxal	65,3	59,8	55,6	66,9	65,5	49,1	42,4	63,2
Ermənistan	İxrac	1,5	1,5	1,8	2,2	2,4	2,6	2,5	3,0
	İdxal	4,4	3,2	3,3	4,1	5,0	5,5	4,6	5,4
Belarus	İxrac	36,1	26,7	23,5	29,2	33,9	33,0	29,2	40,0
	İdxal	40,5	30,3	27,6	34,2	38,4	39,5	32,8	41,8
Belçika	İxrac	473,4	397,9	398,2	430,1	468,7	446,9	422,3	545,3
	İdxal	453,8	375,6	379,4	409,1	454,9	428,9	397,4	510,2
Bolqarıstan	İxrac	30,9	25,8	26,7	31,6	33,6	33,3	32,0	41,0
	İdxal	34,7	29,3	29,0	34,3	37,9	37,7	35,1	46,2
Braziliya	İxrac	225,1	191,1	185,2	217,8	242,4	221,1	209,2	280,8
	İdxal	239,2	178,8	143,4	157,5	190,0	193,2	166,3	234,7
Böyük Britaniya və	İxrac	482,4	438,3	404,3	436,5	486,6	460,0	399,5	468,2
Şimali İrlandiya BK	İdxal	684,1	618,7	583,5	613,0	673,7	696,2	638,3	693,8
Macarıstan	İxrac	112,4	100,3	103,0	113,7	124,7	123,8	120,7	141,9
	İdxal	103,9	90,7	91,4	103,8	120,7	120,6	116,0	142,0
Almaniya	İxrac	1492,5	1323,7	1334,4	1448,2	1560,5	1489,4	1382,5	1631,9
	İdxal	1209,3	1052,9	1055,3	1162,9	1284,3	1234,0	1171,8	1420,1
Gürcüstan	İxrac	2,9	2,2	2,1	2,1	3,4	3,8	3,3	4,2
	İdxal	8,6	7,3	7,3	7,3	9,4	9,5	8,1	10,1
Qazaxıstan	İxrac	79,5	46,0	36,7	48,5	61,1	58,1	47,5	60,3
	İdxal	41,3	30,6	25,4	29,6	33,7	39,7	38,9	41,4
Qırğızıstan	İxrac	1,9	1,5	1,6	1,8	1,8	2,0	2,0	2,8
	İdxal	5,7	4,2	4,0	4,5	5,3	5,0	3,7	5,6
Moldova	İxrac	2,3	2,0	2,0	2,4	2,7	2,8	2,5	3,1
	İdxal	5,3	4,0	4,0	4,8	5,8	5,8	5,4	7,2
Tacikistan	İxrac	1,0	0,9	0,9	1,2	1,1	1,2	1,4	2,1
	İdxal	4,3	3,4	3,0	2,8	3,2	3,3	3,2	4,2
Türkmənistan	İxrac	19,8	12,1	7,5	7,8	11,7	…	…	…
	İdxal	16,6	14,1	13,2	10,2	5,3	…	…	…
Ukrayna	İxrac	53,9	38,1	36,4	43,3	47,3	50,1	49,2	68,1
	İdxal	54,4	37,5	39,2	49,6	57,2	60,8	54,3	72,8
Danimarka	İxrac	110,5	94,6	95,2	101,7	109,7	111,1	108,5	125,9
	İdxal	99,1	85,2	85,3	92,4	102,6	98,2	98,3	120,3
Hindistan	İxrac	322,5	267,4	264,5	299,1	323,3	324,9	276,4	395,4
	İdxal	462,9	392,8	361,6	449,8	509,0	486,1	373,2	572,9
İtaliya	İxrac	528,0	457,0	462,9	510,6	549,5	537,7	499,8	610,3
	İdxal	470,4	410,9	406,8	456,8	503,2	475,0	426,9	557,5
Kanada	İxrac	470,0	410,8	393,5	424,0	447,7	448,8	390,6	507,6
	İdxal	466,0	419,7	403,0	433,2	458,0	462,7	420,1	504,0
Çin	İxrac	2343,2	2282,4	2136,7	2280,4	2501,3	2499,5	2599,0	3363,8
	İdxal	1963,1	1680,8	1589,5	1842,3	2134,0	2078,4	2066,0	2688,6
Litva	İxrac	32,4	25,4	25,0	29,9	33,3	33,2	32,9	40,8
	İdxal	35,2	28,2	27,3	32,3	36,5	35,8	33,4	44,6
Meksika	İxrac	397,7	380,6	373,9	409,5	450,7	460,6	417,2	494,8
	İdxal	400,0	395,2	387,1	420,4	464,3	467,1	393,3	522,5
Niderland	İxrac	574,2	473,9	470,2	527,8	726,7	708,6	674,6	836,5
	İdxal	508,2	424,9	412,3	464,9	645,5	635,7	595,1	758,0
Norveç	İxrac	142,3	103,8	89,5	102,0	122,1	102,8	84,5	160,1
	İdxal	88,1	76,4	72,7	82,8	89,1	85,3	80,4	97,8
Polşa	ixrac	216,7	198,2	203,9	234,3	263,6	266,6	273,8	337,9
	idxal	219,9	194,1	199,6	233,7	269,0	265,3	261,6	338,3
Koreya Respublikası	İxrac	572,7	526,8	495,4	573,7	605,7	542,6	512,5	644,4
	İdxal	525,5	436,5	406,2	478,5	534,7	503,3	467,6	615,1
Rumıniya	İxrac	69,9	60,6	63,6	70,8	79,7	76,9	70,7	87,4
	İdxal	77,9	69,9	74,6	85,5	97,7	96,5	92,1	116,2
ABŞ	İxrac	1623,4	1503,1	1451,0	1546,7	1664,2	1643,2	1424,9	1754,3
	İdxal	2412,6	2315,3	2250,2	2409,5	2542,7	2567,4	2406,9	2935,3
Türkiyə	İxrac	157,6	144,0	142,7	157,2	177,2	180,8	169,6	225,2
	İdxal	242,2	207,0	198,6	233,8	231,2	210,3	219,5	271,4
Finlandiya	İxrac	74,3	59,7	57,4	67,5	75,9	73,5	66,2	82,0
	İdxal	76,6	60,4	60,8	70,6	78,6	73,7	68,3	86,0
Fransa	İxrac	568,5	506,2	501,4	535,0	582,2	571,0	488,6	584,8
	İdxal	670,1	573,2	571,9	624,0	676,4	654,7	581,3	714,1
İsveç	İxrac	162,6	140,0	139,3	152,9	166,0	160,6	155,5	189,7
	İdxal	159,5	138,3	141,0	154,2	170,6	159,0	150,0	186,9
Yaponiya	İxrac	690,2	624,8	644,9	698,1	737,9	705,6	641,3	756,0
	İdxal	811,9	648,0	607,6	671,9	748,3	721,0	635,5	769,0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/trade/

Cədvəl 1 verilən statistik məlumatlara əsasən onu demək olar ki, Azərbaycan MDB dövlətləri arasında xüsusi irəliləyişə nail olmuşdur. Belə ki, 2014 - cü ildə ixrac 21.8, idxal 9.2, 2021-ci ildə isə bu göstərici 0.4 ixrac, 2.5 idxal artaraq, 2021-ci ildə idxal 22.2, ixrac 11.7 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Respublikada aparılan düzgün iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, vergilərin düzgün tənzimləməsi bu inkişafın əsas amili olduğunu deməyə əsas verir.

Dövlət iqtisadi inkişafı nəzarətdə saxlamaqla, ölkənin ehtiyac duyduğu məhsulların idxalından asılılığın, müəyyən etməklə, bu məhsulların ölkə daxilində istehsalına şərait yaratmağa cəhd göstərir. Dövlətin bu tənzimləmə forması vergi sistemi ilə əlaqəli olduğundan, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında vergi siyasətinin tənzimləmələrini həyata keçirəcək layihələrə ehtiyac vardır.

Cədvəl 2
Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə*		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
1991	4.002,2	1.881,2	2.121,0	239,8	x	x	x
1992	2.423,8	939,8	1.484,0	544,2	60,6	50,0	70,0
1993	1.353,5	628,8	724,7	95,9	55,8	66,9	48,8
1994	1.430,6	777,9	652,7	-125,2	105,7	123,7	90,1
2020	24.464,6	10.732,0	13.732,6	3.000,6	72,7	64,0	78,8
2021	33.911,2	11.703,2	22.208,0	10.504,8	87,2	90,0	85,0
2022	52.686,5	14.539,9	38.146,6	23.606,7	103,3	101,7	104,2

Mənbə: 1. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları 2. 2010-2022-ci illər üzrə indekslər qiymət amili nəzərə alınmaqla hesablanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin ən aşağı göstəricisi, 1993-cü ilə təsadüf edir. Belə ki, bu ildə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası 1.353,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Bunun əsas səbəbi Ermənistan Respublikasının ölkəmizə qarşı əsassız torpaq iddiası ilə apardığı hərbi münaqişələri göstərmək olar. Respublikada aparılan düzgün iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, 2022-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası 52.686,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

Nəzərə alsaq ki, maliyyə bazarlarının inkişaf etməsi, real sektorun inkişafı ilə düz mütənasibdir. Düzgün iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, Azərbaycan dünyada maliyyə bazarlarının inkişafında vergi tənzimlənməsinə nail olmuşdur. Müasir dövrdə Respublikamızda maliyyə texnologiyasının inkişafı vergi tənzimləmələrini aktuallaşdırır.

Son zamanlar Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, iqtisadi inkişafa nail olmaq, bu sahələrin yenidən inkişafı üçün, sabit xərclərinin azaldılmasında, bu regionlarda iqtisadi sahələrin inkişafı, vergi islahatlarında öz əksini tapmalı və "Azərbaycanın 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda vergi siyasətində innovasiyanın inkişafı genişlənməlidir.

Vergi sahəsində respublikada həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə beynəlxalq proseslər də nəzərə alınır. Dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı ilə yanaşı, bu ölkələrdə tətbiq olunan vergi qanunları öyrənilir. Bir sözlə beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi vacib sayılır. Dünya təcrübəsinin ölkənin vergi qanunvericiliyində nəzərə alınması vacib sayılır. 2022-2030-cu illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında vergi islahatlarının gələcək hədəflərində vergi siyasətinin əhəmiyyəti durmadan artmaqdadır. Qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün isə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən islahatların yerinə yetirilməsi, gələcəkdə milli iqtisadiyyatımızın yüksək templə inkişafına səbəb olması proqnozlaşdırılır. Bu baxımdan vergi qanunvericiliyini, onun fəaliyyət qaydası və şərtlərini bilmək istər bütövlükdə cəmiyyət, istərsə də onun hər bir üzvü tərəfindən vergi mədəniyyətinin dərk edilməsi üçün əvəzsiz şərtdir. (6, 4)

Azərbaycanda vergi sisteminin effektivliyinin artırılması amilinin iqtisadi inkişafa təsiri

İnnovativ iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində vergi mexanizmlərinin düzgün istifadə olunması iqtisadiyyata təsir göstərməyə başlayır. Dövlət vergi sistemi effektivliyinin artırmaqla iqtisadiyyata təsir edərək, qanunverici bazanın yaradılmasına nail olur. Bütün bu proseslər nəticəsində dövlətin iqtisadiyyata təsiri vacib amilə çevrilir. Dünyada baş verən müharibələr, iqtisadi böhranlar şəraitində dövlət iqtisadi tənzimlənmə mexanizmindən istifadə edir. Bütün burada əsas maksimal hədd, dövlətin qəbul etdiyi hüquqi normativ aktların iqtisadi prinsip qanunlarına əsaslanaraq, ona zidd olmamasıdır.

Bütün hüquqi normativ aktların iqtisadi prinsip qanunlarına əsaslanaraq, ona zidd olmaması üçün, Azərbaycanda vergi sistemi effektivliyinin artırılması amilinin iqtisadi inkişafa təsiri məsələsi aktual olmaqla yanaşı, vacib faktorlardandır. Belə ki, mövcud ola biləcək problemlərin yaranmaması üçün, iqtisadi inkişafda vergi mexanizminin tənzimləməsi aktual məsələlərdən hesab olunur.

Nəticə

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda innovativ iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində vergi mexanizmlərinin strukturunu müasir dövrün tələbləri baxımından təkmilləşdirilməyə ehtiyac vardır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının göstəricilərinə nəzər saldıqda görünür ki, müasir texnologiyalara olan tələbatın 50-80%-dən çoxu idxal hesabına ödənilir. Bu baxımdan, Azərbaycanda innovasiya-

lara olan marağın azalması yolverilməzdir. Bunun üçün də mövcud elmi-texniki innovativ potensialın iqtisadiyyatın sənaye sektorunda vergisi krediti, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında dünya təcrübəsindən istifadə edilməlidir. Bu sahədə vergi siyasəti yeni investisiyalar üçün mühüm imkanlar yaradır. Bu proses köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi üçün səmərəli hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. https://taxes.gov.az/vn/child/vergitarixi.html

2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsasları. Metodik vəsait. Bakı: "İqtisad Universiteti" – 2011. -120 səh.

3. Nəbiyev İsmayıl İbrahim oğlu, Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi, «Azərbaycanın vergi xəbərləri».-2011.-№6.-S.87-106.

4. https://www.taxes.gov.az/az

5. https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e72131_az.html

6. Налоги и налогообложение в Российской, Федерации: Учебник для вузов. — 6-е изд., доп.и перераб.—М.: Международный центр финансовоэкономического развития, 2004. — 576 с.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərindən bəhs edilir. İnnovativ iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında vergi sisteminin əhəmiyyətinin nə dərəcədə sabit və innovativ yönümlü olması məsələsi, məqalənin əsas hissəsini təşkil edir. Digər iqtisadi sahələrdən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində innovasiyalardan az istifadə olunduğu məqalədə statistik məlumatlar əsasında şərh edilmişdir. Eyni zamanda, bu sahədə yaranan problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün təklif və tövsiyələr verilmişdir. Vergi sistemində innovasiyalardan düzgün istifadə olunmamasının, zəif investisiya potensialının yaranmasına səbəb olduğu göstərilmişdir.

İqtisadi artımın inkişafının əsas mənbəyi müasir vergi mexanizmidir. Bu sahənin əhəmiyyətini dərk edən inkişaf etmiş ölkələr əsas iqtisadi siyasətini bu sahəyə yönəltmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında vergi mexanizminin tənzimlənməsinin innovativ iqtisadi inkişafı üçün aktual məsələlərdən olduğu məqalədə göstərilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini əsas tutaraq, Azərbaycan Respublikasında innovativ iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və tənzimlənməsində vergi mexanizmlərinin rolunun artırılması üçün təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Aşar sözlər: *innovasiya, vergi mexanizmləri, dünya bazarı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, vergi siyasəti.*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы совершенствования налоговых механизмов стимулирования экономического развития в Азербайджанской Республике. Основную часть статьи составляет вопрос о том, насколько устойчива и инновационно ориентирована налоговая система в стимулировании инновационного развития экономики. В отличие от других областей экономики, в статье на основе статистических данных поясняется, что в налоговой системе Азербайджанской Республики инновации используются меньше. При этом были даны проблемы, возникающие в этой области, и предложения и рекомендации по преодолению этих проблем. Показано, что нецелевое использование нововведений в налоговой системе приводит к созданию слабого инвестиционного потенциала.

Основным источником развития экономического роста является современный налоговый механизм. Понимая важность этой области, основная экономическая политика развитых стран была сосредоточена на этой области. Учитывая все это, в статье показано, что регулирование налогового механизма в Азербайджанской Республике является одним из актуальных вопросов инновационного развития экономики. На основе опыта развитых стран сделаны предложения и рекомендации по повышению эффективности налоговых механизмов в стимулировании и регулировании инновационного развития экономики в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *инновации, налоговые механизмы, мировой рынок, регулирование экономики, налоговая политика.*

UOT 338.48

QUBADLI RAYONUNDA ALTERNATİV TURİZM POTENSİALI

SÜLEYMAN ƏKBƏROV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: ekberov-s@list.ru

XX əsrin 80-ci illərindən etibarən insanların istirahət tələbatlarında ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmağa başladı. Səyahət edənlər artıq daha komfortlu və lüks ərazilər əvəzinə, daha sakit və daha təbii ərazilərdə istirahət etmək tələbatlarını irəli sürmüş oldular. Məhz həmin dövrdən etibarən turizm sektorunda alternativ turizm növləri yaranmağa başladı. Alternativ turizm növlərindən ən geniş yayılmış növləri ekoturizm, kənd turizmi və aqroturizm olaraq bilinir. Hazırda dünyada bu turizm növləri üzrə İtaliya, Fransa, İspaniya, Türkiyə daha ön sıralarda yer alırlar [5. s.10].

Ölkəmizdə də alternativ turizm növləri çox böyük potensiala malikdir. Belə ki ölkəmizdə mövcud olan üç mindən çox kənd və kənd tipli yaşayış məskənləri kənd turizminin, təbii ərazilər, kənd ərazilərində təsərrüfat növləri aqroturizmin, "Akademik H.Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı", "Ağgöl Milli Parkı", "Şirvan Milli Parkı", "Hirkan Milli Parkı", "Altıağac Milli Parkı", "Abşeron Milli Parkı", "Şahdağ Milli Parkı", "Göygöl Milli Parkı", "Samur-Yalama Milli Parkı", "Qızılağac Milli Parkı" ekoturizm növlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından böyük potensial bəxş edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimiz, o cümlədən Qubadlı rayonunun yerləşdiyi coğrafi mövqe turizm fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi baxımından çox əlverişlidir. Xüsusi ilə də Qubadlı rayonunun ərazisinin bir hissəsinin təbii resurs və meşələrlə əhatə olunması, burada ekoturizmdən istifadənin mümkünlüyünün göstəricisidir. Qubadlı rayonunun ərazisinin təbii müxtəlifliyi təbiətsevər turistlər üçün mühüm əhəmiyyətli bir destinasiyaya çevrilə bilər. Təbii ki, bunun üçün də mövcud potensialdan maksimum şəkildə yararlanmaq lazımdır.

Kənd və aqroturizm isə daha çox perspektiv bəxş etməklə yanaşı böyük bir potensiala malikdir. Qubadlı rayonun tərtib olunmuş baş planında da bu turizm növlərinin inkişaf etdiriləcəyinə dair məlumatlar qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə ölkəmiz üçün kənd və aqroturizm çox geniş istifadə olunmayan və yeni bir turizm növü olmaqla yanaşı, məhz işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bu turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Ədəbiyyatlarda bəzən kənd və aqroturizm qarışdırılır və bir-biri ilə eyni funksiyaya malik olduğu bildirilsə də, əslində kənd turizmi daha geniş anlayış olmaqla yanaşı, öz daxilində aqroturizmi də əhatə edə bilməkdədirsə, aqroturizm kənd turizminə olan nisbətdə daha dar anlamdadır və onun daxilində kənd turizmi mövcud ola bilmir.

Kənd və aqroturizmdən daha az istifadə olunmasından əlavə olaraq, postpandemiya dövründə digər turizm növlərində olduğu kimi kənd turizmində də yüksək dərəcədə azalmalar müşahidə olunmağa başladı. Aşağıdakı diaqramda pandemiyadan öncəki ildə, ölkəmiz üzrə ümumi turizm xərclərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü verilmişdir.

Diaqram 1. 2019-cu ildə ölkə üzrə həyata keçirilən ümumi turizm xərclərinin bölgüsü (iqtisadi rayonlar üzrə)

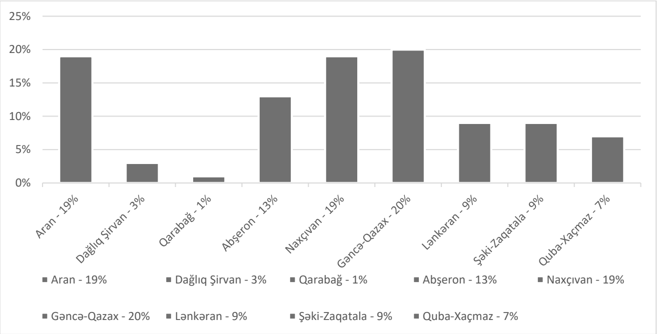

Mənbə: [1].

Alternativ turizm növləri hər nə qədər böyük potensial bəxş etsə də, yuxarıda qeyd olunan turizm xərclərinin çox az bir hissəsi kənd və aqroturizmin payına düşüb. Məhz bu turizm növlərinin, turizm sektorunda payının yüksəldilməsi üçün, işğaldan azad edilmiş ərazilərin böyük potensialından istifadə etmək lazımdır.

Qubadlı rayonunda yerləşən 16 ölkə əhəmiyyətli və 51 yerli əhəmiyyətli tarixi abidə turizmin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli bir rola malik olacaqdır. Xüsusi ilə də Qədili, Eyvazlı, Qayalı, Seytas, Məmər, Dəmirçilər və Dondarlı kəndləri bu baxımdan daha

böyük əhəmiyyətə malikdir və kənd turizmi, aqroturizmin inkişaf etdirilməsi mümkündür. Bərgüşad çayı sahilləri isə ekoturizm üçün əsas ərazilər olaraq tanınır.

Şərqi Zəngəzurun qərb hüdudlarında yerləşən Qubadlı rayonuna ötən ilin 19 oktyabr tarixində Prezident İlham Əliyevin səfəri həyata keçirilib. Prezident Qubadlının baş planı ilə tanış olub. Baş plana əsasən, Qubadlı ərazisində yaxın 20 il ərzində əsas diqqət yönəldiləcək sahələr aşağıdakı cədvəldə qeyd olunub.

Cədvəl 1. Qubadlı rayonunda qarşıdakı 20 il üçün inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan sahələr

Sıra	Sahələr üzrə
1.	**Bitkiçilik və ekoloji kənd təsərrüfatı**
2.	**Balıqçılıq və balıqyetişdirmə**
3.	**Müasir sənətkarlıq**
4.	**Yüngül sənaye**
5.	**Təbiət əsaslı aqroturizm**
6.	**Digər sahələr**

Mənbə: [3, s.2]

Cədvəldən də göründüyü kimi Qubadlı rayonunda aqroturizmin inkişaf etdirilməsi qarşıdakı 20 il ərzindən nəzərdə tutulan sahələrdəndir. Ümumiyyətlə hər hansı bir sahə və ya sektorun inkişaf etdirilməsi baxımından dövlət layihələri və dövlət dəstəyi ən önəmli amillərdən biridir. Məhz dövlətimizində bu sahəyə dəstək olması Qubadlı rayonunda aqroturizm o cümlədən, alternativ turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olacaq.

Aqroturizm xüsusilə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda mühüm yer tutduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dolanışıq vasitələrini artıran və yaxşılaşdıran bir mənbə kimi görülür [6. s.1185-1198]. Bundan əlavə, bir çox turistin daha əvvəl getdikləri yerləri və gündəlik həyatdan fərqli fəaliyyətləri yaşamaq istəməsi aqroturizmin çox sürətlə böyüməsini təmin edir [7. s.209-223].

Aqroturizm ilk növbədə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan və dolanışığını əkinçiliklə təmin edən yerli əhalini əhatə edir. Bununla belə, ətrafdakı cəmiyyətlərin sosial-mədəni quruluşuna da müsbət təsir göstərir. Bu səbəblərlə aqroturizm, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ailələrə məşğulluq təmin etmək, kənd təsərrüfatı torpaqlarını gələcək nəsillər üçün qorumaq və kənd təsərrüfatını təşviq etmək üçün bir vasitədir [4. s.33].

Aqroturizm regionun və ölkənin iqtisadiyyatına, sosial və mədəni strukturuna müsbət təsir göstərən, kənd təsərrüfatı sektorunda digər sektorlarla müqayisədə gəlir səviyyəsi aşağı olan istehsalçılara əlavə gəlir imkanları yaradan fəaliyyət sahəsidir. Aqroturizmin əsas üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Aqroturizm ilə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat artır ki, bu da istehsala və istehsalçılara müsbət təsir göstərir.
2. Aqroturizmin inkişafı məşğulluq, əlavə gəlir, şəxsi gəlir, həyat səviyyəsi, kənd miqrasiyası və dövlət gəlirlərinə müsbət təsir göstərir.
3. Aqroturizm vasitəsi ilə ənənəvi turizm destisasiyalarının (sahil turizmi) yükünü yüngülləşdirmək və turizmi müxtəlif sahələrə yaymaq mümkündür
4. Aqroturizm (xüsusilə ailələr və onların uşaqları üçün) ucuz, daha xoş istirahət imkanı yaradır.
5. Aqroturizm şəhər və kənd yerlərində yaşayanların həyat və davranış fərqini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Yaxın bir gələcəkdə Qubadlı rayonuna insanların öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaqlarını nəzərə alaraq, kənd və aqroturizmin inkişaf etdirilməsi nəticəsi olaraq aşağıdakı sosial-iqtisadi inkişafın da həyata keçirilməsinə nail olunacaq.

- ➢ Yerli əhalinin məşğulluğu, məşğulluq səviyyəsinin artırılması, əlavə gəlir əldə etmə imkanlarının yaradılması;
- ➢ Kənd turizmi və aqro turizmin inkişaf etdirilməsi ilə kəndlərə gətiriləcək infrastruktur, səhiyyə və təhsil xidmətlərində həm keyfiyyət baxımından həm də və kəmiyyət baxımından əhəmiyyətli artımlar müşahidə ediləcək [2. s.94-95];
- ➢ Aqroturizm və kənd turizminin inkişafı ilə kənd ərazilərində yaşayan qadınların iş həyatında aktiv şəkildə iştirak etməsi daha asan və daha sürətli olacaq;
- ➢ Gələcək zamanda turistlərin ətraf mühitə daha həssas yanaşacaqlarını bilərək, kənd yerlərində dəbdəbəli binalar tikmək deyil, restavrasiya işləri ilə ənənəvi memarlıq üslubunun qorunub saxlanılması, bunun da nəticəsi olaraq ətraf mühiti landşaft baxımından daha planlı şəkildə təşkil etmək olar;
- ➢ Şəhərdə yaşayan insanların, aqroturizm və kənd turizmində iştirak etmələri nəticəsi olaraq, kənd təsərrüfatı problemlərini tanımaqla həll oluna bilər;
- ➢ Kənd yerlərində kənd turizmi və aqroturizm baxımından gəlir gətirəcək potensiallardan olan təbii (məsələn, monumental ağaclar, yaylalar, şəlalələr,

mağaralar) və arxeoloji sərvətlərə verilən önəm daha da arta bilər və onların qorunmasına töhfə verə bilər;

➢ Şəhərdə yaşayan insanların kənd və aqroturizmdə iştirak etmələri, kənd əhalisi üçün yeniliklərin öyrənməsi, yeni-yeni insanlar tanımaq yeni dostlar qazanmaq və həyata fərqli baxış bucağına sahib olmaq kimi üstünlükləri özündə əks etdirə bilər;

➢ Kənd əhalisinin şəhərlərə miqrasiyanın azaldılması, yaxud qarşısının alınması və kənd təsərrüfatı istehsalı baxımından son həddə çatmış ərazilərdə yaşayan kənd əhalisi üçün yeni iş imkanları yaratmaqla yerində məşğulluğun təmin edilməsi;

➢ Kənd turizmi və aqroturizm vasitəsilə kənd yerlərində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar təsərrüfat məhsullarının satışını həyata keçirərək, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayan insanlar isə ev təsərrüfatlarını turistlərə təklif etmək və bunun da nəticəsi olaraq əlavə gəlir əldə etmək olar.

Göründüyü kimi Qubadlı rayonunda aqroturizmin inkişafının həyata keçirilməsi, həm də burada yaşayacaq əhalinin gəlir əldə etməsi və məşğulluğu baxımından da müsbət nəticələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2. Hüseyn A. A. (2021), "Kənd turizminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafina təsirlərinin dəyərləndirilməsi" məqalə, Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, №2 (36), 93. s.94-95

3. "Qubadlının Baş Planı təqdim olundu" (2022), "Həftə içi müstəqil ictimai-siyasi qəzeti", s.2 , https://www.hafta.az/pdfs/1666248181-20-26%20oktyabr%202022.pdf

İngilis dilində:

4. Barbieri C. (2013) ,"Assessing the Sustainability of agritourism in the US: A comparison between agritourism and other farm entrepreneurial ventures", Journal of Sustainable Tourism, p.33

5. Lane B. (2009)," Rural Tourism: An Overview, Chapter 20, in The SAGE Handbook of Tourism", p.10

6. Songkhla T.N., Somboonsuke B. (2012), "Impact of agro-tourism on local agricultural occupation: A case study of Chang Klang district, Southern Thailand", Journal of Agricultural Technology, 8 (4): p.1185-1198

7. Zoto S., Qırıcı E., Polena E. (2013), "AgrotourismAsustainable development for rural area of Korca", European Academic Research, 1 (2): p.209-223.

XÜLASƏ

Məqalədə alternativ turizm növləri barədə ümumi məlumatlar qeyd olunmuş, Qarabağ turizm bölgəsi, o cümlədən Qubadlı rayonunda alternativ turizm növlərinin mövcud imkanları araşdırılmışdır. Bu baxımdan Qubadlı rayonunda alternativ turizm növlərinin perspektivləri öyrənilmiş, ekoturizm, kənd turizmi və aqroturizmin inkişaf potensialı barədə tədqiqatlar həyata keçirilmiş və mövcud potensialdan səmərəli şəkildə istifadəyə dair məlumatlar şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: *alternativ turizm, kənd turizmi, ekoturizm, aqroturizm, məşğulluq, sosial inkişaf*

Akbarov S.

Prospects for alternative types of tourism in Gubadli district

SUMMARY

In the article, general information about alternative types of tourism is mentioned, the available opportunities of alternative types of tourism in the Karabakh tourism region, including Gubadli district, are investigated. From this point of view, the prospects of alternative types of tourism in Gubadli region were studied, studies were carried out on the development potential of ecotourism, rural tourism and agrotourism, and information on the effective use of existing potential was widely interpreted.

Keywords: *alternative tourism, rural tourism, ecotourism, agrotourism, employment, social development*

Акбаров С.

Перспективы альтернативных видов туризма в Губадлинском районе

РЕЗЮМЕ

В статье упоминается общая информация об альтернативных видах туризма, исследуются имеющиеся возможности альтернативных видов туризма в Карабахском туристическом регионе, в том числе в Губадлинском районе. С этой точки зрения были изучены перспективы альтернативных видов туризма в Губадлинском районе, проведены исследования потенциала развития экотуризма, сельского туризма и агротуризма, широко интерпретирована информация об эффективном использовании имеющегося потенциала.

Ключевые слова: *альтернативный туризм, сельский туризм, экотуризм, агротуризм, занятость, социальное развитие.*

UOT 334.021:35

XİDMƏT SAHƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

ORCİD 0009-0000-9482-7583

KAMRAN NƏBİYEV
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

E-maila: kamran_nabiyev@inbox.ru

GİRİŞ

Dövlətin iqtisadi funksiyaları əsasən bazar sisteminin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı ehtiyaclarının təsiri altında formalaşmış və tarixi inkişaf periodundan keçmişdir. Ona görə də tarixən onun funksiyalarından birincisi mülkiyyətin, sahibkarlığın və şəxsi azadlığın müdafiəsi xarakteri daşımışdır. Lakin cəmiyyətin potensial gələcək inkişaf və inteqrasiya prosesləri göstərdi ki, bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllində təkcə bazara arxalanmaq tam olaraq düzgün addım sayıla bilməz. Dövlətin iştirakının qaçılmaz olduğu sahələr müəyyən olunaraq qruplar formasında göstərilir.

Məhz bu qruplara aşağıdakılar daxildir:

ictimai malların istehsal prosesi (məsələn, müdafiə, təhsil, polis və s.);

mövcud olan sənaye sahələrində istehsalın müəyyən formada tənzimlənməsi

təbii inhisarların mövcudluğu (nəqliyyat, rabitə, enerji və s.);

subyektlərin bazar fəaliyyətinin xarici təsirlərinin məhdudlaşdırılması tədbirləri

idarəetmə strukturunun formalaşdırılması (ilk növbədə ətraf mühitin mühafizəsi);

hərəkətin arzuolunmaz sosial nəticələrinin qarşısının alınması və ya nəticələrin aradan qaldırılması

bazar mexanizmi quruluşunun düzgün təşkili (işsizlik, sosial bərabərsizlik və s.) və s.

Bununla belə, dövlət də öz növbəsində dövlətin müdaxiləsi adlanan uğursuzluqlara səbəb olan qüsurlardan da azad olunmuş sayıla bilməz. Belə ki, vergi yükünün həddindən artıq artması sahibkarların əməyini minimuma endirir, stimullar, dövlət xərclərinin artması isə ayrı-ayrı sosial qrupların qondarma siyasi renta uğrunda mübarizəsinin nəzərəçarpacaq dərəcədə intensivləşməsinə səbəblər yaradır. Həmçinin bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bütün ölkələrdə dövlət sektoru mütləq formada olur. Dövlət müəssisələri, xarakterik olaraq, infrastruktur sahələrində (nəqliyyat, enerji, rabitə və s.),bir sıra zərərli sənaye sahələri (məsələn, müharibədən sonrakı Avropada hasilat sənayesi, metallurgiya, gəmiqayırma və s. milliləşdirilmişdir), eləcə də yeni yaranmış sənaye sahələrində (məsələn, nüvə enerjisi) öz mövcudluğunu sübut edib. Lakin praktikadan anlaşıldığı kimi, dövlət sektorunun həddindən artıq seqmentləşdirilməsi və geniş məcrada yayılması inhisarçılıq meyllərinin güclənməsi və dövlət müəssisələrində zəifləmə nəticəsində bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin minimal həddə qədər azalmasına gətirib çıxara bilir.

TƏHLİL

Qeyri-mühafizəkar bazar iqtisadiyyatı modelinə adaptiv olaraq, dövlət öz iqtisadi fəaliyyətini daima həyata keçirir. Neokeyns məktəbləri dövlətin iqtisadiyyata daha çox müdaxiləsinə imkan verir, onun bazarda mülkiyyətçi və kollektiv sahibkar kimi dəstəkləməsi ilə xarakterizə olunur. Bu gün dövlətin qarşısında duran vəzifələr təkcə bazarın fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaqla deyil, həm də müxtəlif sosial qrupların maraqlarının tarazlığı, sosial sabitlik, daxili və xarici siyasətin aparılmasında milli maraqların qorunması və s. kimi də özünü göstərir. B.Raysberqin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, iştirak ölçüsü dövlətlərin sosial iqtisadiyyatda, bu cür iştirakın yolları daha çox ölkənin ictimai-siyasi sistemindən, dövlət sistemindən və yaranan iqtisadi vəziyyətdən xeyli formada asılı xarakter daşıyır. Müasir şəraitdə tənzimləmənin əhəmiyyətinin artması özünü daha geniş formada nümayiş etdirir.Sosial-iqtisadi proseslər vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif institutları (nə dövlətin elementləri deyil, nə də sırf) tərəfindən xeyli hiss olunur. Buraya həmkarlar ittifaqları, istehlak cəmiyyətləri, müxtəlif müqavilələr, konfranslar, işəgötürənlər birlikləri, ekoloji hərəkatlar və digər qrup formalarını misal kimi göstərmək olar. Tamamilə aydındır ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi modeli qlobal tendensiyalara aid olmalıdır. Belə cəmiyyətin formalaşmasını sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı konsepsiyasının praktiki həyata keçirilməsi reallaşdırıla bilər. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi bazara keçiddə son dərəcə mürəkkəbdir, formalaşması da asan olmur. Bazar mühitinin yetkinləşməsi ilə eyni vaxtda və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin hər iki ümumi qanunlarını özündə birləşdirir. İnkişaf etmiş ölkələr və digər faktorlar.[1] Ümumiy-

yətlə, belə mexanizmin əsas elementlərinə hüquqi və təşkilati tənzimləmə, inzibati təsir, vergi və pul-kredit tənzimlənməsi, qiymət siyasəti, bazar institutlarının formalaşmasına köməklik, indikativ planlaşdırma və proqnozlaşdırma misal göstərilə bilər. Hər biri sənaye xidmət təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi sisteminin sadalanan elementləri öz növbəsində bir sıra elementlərdən ibarət olur. Sənaye xidməti iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin əsas məsələsi son məqsədlərin, prioritetlərin dəqiq müəyyən edilməsi ilə ölkədə sosial-iqtisadi dəyişikliklərin strategiyasının işlənib hazırlanması prosesdurlarını əks etdirir. İqtisadi islahatların istiqaməti monetarizmin tövsiyələrinə əsaslanaraq dövlətin iqtisadiyyata qarışmasınınm əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasına, kütləvi özəlləşdirmənin aparılmasına, sahibkarlığın və rəqabətin inkişafına, daxili iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, onun ixracının maksimum formada artırılmasının stimullaşdırılmasına doğru yönəlmişdir. Praktikada bazar rıçaqları işləməyə başlamadı, üstəlik, iqtisadiyyat bazardan əks istiqamətə çevrilməyə başladı. Eyni zamanda, qiymətlərin liberallaşdırılması əvvəlcə inflyasiyaya və effektiv tələbin azalmasına, sonra isə istehsalın azalmasına təsir göstərdi. Xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində yerli istehsalçılar bazarlardan qovuldu. Beləliklə, dövlətin inhisarını yaşamadan öz mənfəətlərini maksimuma çatdırmaq istəyən özəl iqtisadi strukturların monopoliyası ilə əvəz olundu. Rus alimi N.Şmelevin “bu gün və görünən gələcəkdə bizə sosial-iqtisadi həyatda artan və heç də azalmayan rolu ilə güclü, zəif olmayan dövlət lazımdır” sözləri ilə razılaşmaq mümkündür.[2] Belə bir ideya iqtisadiyyatın xidmət sektorunun dəstəklənməsi, yerli müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin və kredit cəlbediciliyinin təmin edilməsi, dövlətin maliyyə-iqtisadi sabitləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirləri nəzərdə tutan dövlət proqramını ehtiva etməlidir. İndiki mərhələdə dövlətin prioritet istiqamətləri sırasında iqtisadi siyasətdə məişət xidməti müəssisələrinin tənzimlənməsi və dəstəklənməsini xüsusi formada qeyd etməyə ehtiyac var. Sənayedə xidmət iqtisadiyyatında xidmət sektorunun inkişafı sosial xidmətlərin genişləndirilməsi kimi bazar münasibətlərinin formalaşması problemlərini daha səmərəli həll olunmasına kömək edəcəkdir.

Regional səviyyədə inkişaf nəzərdən keçirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınır:

səmərəsiz istehsalın azaldılması və ya ləğvi;

göstərilən xidmətlərin həcminin artırılması və keyfiyyətinin daha da artırılması,

çeşid artırılması;

yeni iş yerlərinin əsasının qoyulması;

xidmətlərin birbaşa istehlakçıya yaxınlaşmasına səbəb olan regional iqtisadiyyatın bölünməsi; həyat səviyyəsinin bərabər formaya salınması,

rəqabətin inteqrasiyası,

habelə yeni texnologiyaların, istehsalın təşkili formalarının, marketinqin və maliyyələşdirmənin tətbiqi və artırılması;

Hazırda sənaye-xidmət iqtisadiyyatında xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri artan rol oynamaqda davam edir. Bu baxımdan bütün səviyyələrdə dövlət dəstəyi kompleksinin həyata keçirilməsi vacib xarakter daşıyır.[3] Xidmət sahəsində sahibkarlığa dövlət dəstəyinin istiqamətlərindən biri də, fikrimizcə, əmlak dəstəyi mümkün ola bilər. Əmlak dəstəyinə aiddir:

maliyyə lizinqinin inkişaf etdirilməsi;

ləğvetmə nəticəsində azad edilmiş resurslardan istifadə

sahibkarlığın maraqlarına uyğun istehsal mülkiyyətinin yaradılması;

dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan daşınmaz əmlak obyektlərinin kommersiya təşkilatlarına müsabiqə əsasında ötürülməsi.

Xidmət sektorunda sahibkarlığın inkişaf səviyyəsinə digər bazarların inkişaf etməməsi təsir göstərə bilər. Xidmətlərin satışı bazarı effektiv tələbin azalması, sistemin zəif inkişafı ilə xarakterizə olunur və yüksək keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsini özündə ehtiva edir. Xidmət sektorunda sahibkarlığın inkişafı üçün ilk növbədə səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şəraiti təmin edən bazar infrastrukturuna geniş formada nəzər yetirmək lazımdır. Bir sıra ölkələrdə bazar infrastrukturunun formalaşması prosesi hələ də tam başa çatmaqdan uzaqdır və hətta kəmiyyət parametrləri baxımından da tam şəkildə həyata keçirməyə yaxın deyil, o sadəcə bazarın ehtiyaclarına xidmət edir. Bu ölkələrin sosial yönümlü iqtisadiyyata keçidi özəllikləri nəzərə almaqla yeni vergi sisteminin yaradılmasını zəruri edir. Aparılan iqtisadi islahatların hazırkı mərhələsi və uzunmüddətli inkişaf məqsəd və prioritetləri müəyyən olunmuşdur.[4] Perspektivli vergi sistemi sabitliyin tələblərinə cavab verməli və eyni zamanda, təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır. Vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, şübhəsiz ki, investisiya fəallığının stimullaşdırılmasına, iqtisadi artıma və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına yönəl-

dilmə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, vergi güzəştlərinin tətbiqi güzəştlər hüququ verən şərtlərin pozulmasına görə dövlət nəzarəti tədbirləri və sanksiyalar sistemi ilə birləşdirilməli, habelə əsassız gəlirlərin və cərimələrin ləğvi və geri alınması bir struktur olaraq birləşdirilməlidir. Biz bir sıra müəlliflərlə razıyıq ki, monetar tənzimləyicilərin təsirinin əsas istiqaməti dövriyyə kapitalını bərpa etməklə, kredit qabiliyyətini artırmaqla müəssisələrin kredit qabiliyyətinin artırılması sistematik aparıla bilər. İnvestisiya, restrukturizasiya və modernləşdirmə bu mənada böyük əhəmiyyət daşıyır. Dövlətin vəzifəsi investisiya mühiti yaratmaqdır, çünki investisiyalar iqtisadiyyatı qabaqcıl texnologiyalar əsasında inkişaf etdirməyin əsas və yeganə formasıdır. Eyni zamanda, söhbət təkcə maliyyə investisiyalarından deyil, həm də sahibkarlıq təşəbbüslərinə investisiya qoyuluşundan da gedə bilər. Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması infrastrukturun köklü şəkildə yenidən qurulması, sosial mühitin yaxşılaşdırılması, sabit qanunvericilik bazasının yaradılması, optimallaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədədir. Buraya da vergi, gömrük sistemləri, milli valyutanın sabitliyinə nail olmaq kimi prosedurlar aiddir. Belə ki, iqtisadiyyatın xidmət sektorunda sahibkarlığın normal inkişafı üçün zəruri şərait dövlətin uğurlu antiinflyasiya siyasəti, sabit valyuta, sabit məzənnə və s olmalıdır.

NƏTİCƏ

Ümumi nəticəyə gəldikdə qeyd etməliyik ki, xidmət sahələri üzrə dövlət tənzimlənməsi anlayışı çoxşaxəli və genişdir. Burada istər insan kapitalı, istər digər iqtisadi vəsaitlərin maksimum yüksək səviyyədə cəlb olunması əsas götürülüb. Bir daha qeyd etməliyik ki, biz iqtisadi siyasətimizin möhkəmliyinin və düzgün iqtisadi yol xəritəsinin qurulmasının nəticəsini hər il müxtəlif formalarda görürürük. Əminəm ki, dövlətin xidmət sahələrində apardığı tənzimləmələr nəticəsində inkişaf daha da artacaq və bu tənzimləmələr öz təsirini göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 1997, 208 s.

2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009.

3. Алексунин В.А. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности. М.Изд. «Дашков и К.», 2007.

4. Разумовская А. Маркетинг услуг. Настольная книга российского маркетолога-практика. М., 2006, 378 с.

5. Bateson J. Managing services marketing. United States of America, 1995.

6. Bateson J. E. and Hoffman. D. K. Managing Services Marketing: Text

and Readings. — New York: The Dryden Press, 1999.

7. Bitner M., Zeithaml V. Servicces marketing. — Massachusets, 1996.

8. Восколович Н.А. Маркетинг туристских услуг. Экономический

факультет МГУ, ТЭИС, 2004.

XÜLASƏ

Dünya iqtisadiyyatının ümumi sivilizasiya yolu ilə irəliləməsinin ən vacib şərti onun bazar əsaslarının mükəmməl şəkildə formalaşmasıdır.Bazar münasibətlərinin inkişaf tarixi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə qırılmaz şəkildə zəncirvari formada bir-birinə bağlıdır. İqtisadiyyatın inkişafının və formalaşmasının ən kritik və çətin mərhələlərində, o cümlədən dünya ölkələrinin mövcud olduğu ən çətin periodlarda, enişli dövrlərdə dövlətin rolu xüsusilə artır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin səmərəli sisteminin formalaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının zəruri şərtlərindən biri kimi özünü göstərir. Bu prosesin əsas şərtlərindən biri və eyni zamanda onun mühüm tərkib hissəsi müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə xidmət sahəsinin gücləndirilməsi və onun sistematik qaydada inkişafıdır. Beləliklə, dövlətin miqyasının nisbəti iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və onun bazar özünütənzimləməsi dəyişməz formada mövcud deyil. Hazırda postindustrial iqtisadiyyatda dövlətin rolunun müəyyən edilməsi üçün ən azı iki yanaşma göstərilir: dövlətin iqtisadiyyata məhdud müdaxiləsi və kifayət qədər aktiv rol həyata keçirməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə klassiklərlə (mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi, sahibkarlıq azadlığının təmin edilməsi, inhisarçılıq meyllərinə qarşı mübarizə, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, pul dövriyyəsi, xarici iqtisadi fəaliyyətə nəzarət) ilə yanaşı, postindustrial cəmiyyətin formalaşması və milli valyutanın sabitliyinin qorunması, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s.) dövlətin sosial sahənin maliyyələşdirilməsi və dəstəklənməsi ilə bağlı keyfiyyətcə yeni funksiyaları son dövrlərdə daha aktiv formada özünü göstərməyə başlamışdır.

Açar sözlər: *Tənzimləmə, İnkişaf, Diversifikasiya, Region, Sivilizasiya.*

Основные направления государственного регулирования в сфере услуг
Докторант К.М.Набиев
РЕЗЮМЕ

Важнейшим условием продвижения мировой экономики по пути общецивилизационного развития является совершенное формирование ее рыночных основ.История развития рыночных отношений неразрывно связана с государственным регулированием экономики в цепной форме. Роль государства особенно возрастает в самые ответственные и сложные этапы развития и становления экономики, в том числе в самые трудные периоды существования стран мира, в периоды упадка. Формирование эффективной системы государственного регулирования экономики является одним из необходимых условий социально-экономического развития страны.Одним из главных условий этого процесса и в то же время важной его составляющей является усиление службы сектора за счет повышения эффективности деятельности предприятий и его планомерного развития.Таким образом, соотношение масштабов государственного регулирования экономики и ее рыночного саморегулирования не существует в неизменном виде.В настоящее время показано как минимум два подхода к определяют роль государства в постиндустриальной экономике: ограниченное вмешательство государства в экономику и осуществление достаточно активной роли. Следует отметить, что в развитых странах наряду с классикой (защита прав собственности, обеспечение свободы предпринимательства, борьба с монополистическими тенденциями, регулирование трудовых отношений, денежного обращения, контроль за внешнеэкономической деятельностью) происходит формирование постиндустриального общества и сохранения стабильности национальной валюты, обеспечения экономической безопасности страны и др.) качественно новые функции государства, связанные с финансированием и поддержкой социальной сферы, стали проявляться в более активной форме в последнее время. раз.

Ключевые слова: *Регулирование, развитие, диверсификация, регион, цивилизация.*

The main directions of state regulation in service areas
Doctoral student K.M.Nabiev
SUMMARY

The most important condition for the advancement of the world economy along the path of general civilizational development is the perfect formation of its market foundations. The role of the state especially increases in the most responsible and difficult stages of the development and formation of the economy, including in the most difficult periods of the existence of countries in the world, in periods of decline. The formation of an effective system of state regulation of the economy is one of the necessary conditions for the social and economic development of the country. One of the main conditions of this process and at the same time an important component of it is the strengthening of the service sector due to the increase in the efficiency of the enterprises and its planned development. Thus, the ratio The scope of state regulation of the economy and its market self-regulation does not exist in an unchanged form. Currently, there are two approaches to determining the role of the state in the post-industrial economy: limited state intervention in the economy and implementation of a sufficiently active role. It should be noted that in developed countries, along with the classics (protection of property rights, ensuring freedom of entrepreneurship, fight against monopolistic tendencies, regulation of labor relations, money circulation, control over foreign economic activity), the formation of a post-industrial society and preservation of the stability of the national currency, ensuring economic бесплатно страница и др.) qualitatively new functions of the state, connected with financing and support of the social sphere, began to manifest in a more active form recently.

Keywords: *Regulation, development, diversification, region, civilization.*

УДК: 911.3:32

АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ КОРИДОРОВ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

ГУСЕЙН ГУСЕЙНОВ
Бакинский Государственный Университет, докторант

E-mail: gusein.guseinov@bsu.edu.az

Губа-Хачмазский экономический район Азербайджана находится на севере Азербайджанской Республики и граничит с Российской Федерацией с севера. С восточной части данный регион омывается Каспийским морем. Площадь региона составляет 6 960 квадратных километров.

Не смотря на приграничное, а скорее даже транзитное положение, основной специализацией района является сельское хозяйства и туризм. Последний начал активно развиваться в регионе только 2010-2020-х годах. [2] Важным фактором развития данного сегмента экономики является развитие транспортной инфраструктуры в регионе, так как для подвоза туристов и обеспечения необходимыми ресурсами для поддержания конкурентоспособности местных туристических курортов на фоне процветания местных, то есть Азербайджанских и региональных, например, Грузинских, курортов.

Однако помимо внутренней потребности в развитой транспортной инфраструктуре, в регионе имеется потребность в поддержании уже имеющихся и развитии новых инфраструктурных решений. [2]

Учитывая сложный горный рельеф Азербайджанской Республики, в особенности вдоль границы с Российской Федерацией, прикаспийская низменность Губа-Хачмазского экономического района имеет важное положение не только в региональных транспортных проектах, но и в проектах Евразийского масштаба. К таким, например, возможно отнести проект Север-Юг, который должен связать Российскую Федерацию, транзитом через прикаспийские страны и Исламскую Республику Иран с Индийскими портами. [7]

Ещё в рамках первых двух государственных программ экономико-социально развития регионов Азербайджана, которые начались ещё в 2004-м году и длились до 2014-го года, была полностью реконструирована и приведена к международным стандартам трасса Баку-Губа-Граница Российской Федерации, которая прошла сквозь Губа-Хачмазский экономический район. Данный участок дороги стал частью трассы «E 119» - европейской автомобильной дороги класса B, которая в свою очередь соединила города Москва - Астрахань - Махачкала – Баку - Астара. [1]

Таблица 1. Автомобильные грузоперевозски в Губа-Хачмазском районе, в тыс.тон.

Районы	2017	2018	2019	2020	2021
Хачмазский район	1 412	1 447	1 457	949	958
Губинский район	949	975	986	650	655
Гусарский район	605	618	626	400	404
Сиязанский район	1 066	1 088	1 110	662	665
Шабранский район	633	646	652	400	402
Всего	4 665	4 774	4 831	3 061	3 084

Источник: Азербайджанский Государственный Комитет Статистики, www.stat.gov.az (09.07.22)

Данные показатели указывают на важность поддержания эффективного управления в данном регионе логистическими процессами, так как общие показатели торгового сальдо Азербайджана с Россией, а также других стран, использующих данный транспортный коридор для торговли, которые в свою очередь прямо зависят от процессов происходящих в Губа-Хачмазском экономическом районе. [4]

На сегодня на данном транспортном маршруте производятся работы по реконструкции после 10-и летней активной эксплуатации, как и малотоннажным, так и крупнотоннажным транспортом. Данная дорога активно задействована в межгородском и международном сообщении и имеет высокую нагрузку.

Для снижения нагрузки на данную дорогу и диверсификацию на случай форс-мажорных обстоятельств данная дорога дублируется в данный момент параллельной платной автодорогой, которая должна пройти через город Хачмаз, тем са-

мым сократив путь от столицы Азербайджана до границы с Российской Федерацией. Стоит отметить, что уже имеющаяся дорога проходит через город Губа, и ведёт к погранично-пропускному пункту «Самур», новая же будет вести напрямую к переходу Ханоба - Тагиркент-Казмаляр, на котором уже построен, открыт и введёт в эксплуатацию большой и современный комплекс по досмотру и пропуску до 13 фур одновременно. [5]

То есть не смотря на уже имеющуюся развитую автотранспортную инфраструктуру, параллельно происходит усовершенствование транспортной инфраструктуры. Требует также внимания развитие пунктов отдыха и привала, так называемых «пит-стопов» вдоль всей дороги. Подобное развитие придорожного бизнеса положительно влияет на развитие инвестиционной среды в регионе и оборота денег. То есть фактически развивается мелкое предпринимательство, которое обеспечивает тысячи людей рабочими местами.

Таблица 2. Объем торговли в Губа-Хачмазском районе.

	Губинский район	Хачмазский район	Гусарский район
Розничный товарооборот, тыс. манатов	493100,5	571867,1	216000,0
Розничный товарооборот продукции местного производства, тыс. манатов	414979,8	447696,3	74402,2
количество магазинов, шт.	1299	1239	1246
торговая площадь, тыс. кв. м.	59,2	80,4	46,8
Оборот оптовой торговли, тыс. манатов	39269,3	73315,9	213407,4

Источник: Азербайджанский Государственный Комитет Статистики, www.stat.gov.az (09.07.22)

Исходя из вышеуказанной таблице возможно произвести оценку разниц между регионов, по которым проходят международные транспортные коридоры. Данная таблица позволяет сравнить три региона Губа-Хачмазского экономического района, а именно Губинский, Хачмазский и северный район – Гусарский. По территории последнего, ввиду того что он протянулся вдоль границы с Российской Федерацией проходит участок международной магистрали менее 30 километров, в отличии от Губинского, в котором участок дороги более 40 километров и Хачмазский, который берёт на себя лидерство в данном вопросе, охватив более 80 километровый участок международного транспортного коридора. Между этими фактами и фактами розничной торговли наблюдается прямая пропорциональность. Имеется корреляция в вовлеченности региона в международные логистические цепочки и развития местного малого бизнеса, что повышает инвестиционную привлекательность региона, создаёт здоровую конкуренцию и рабочие места, ликвидируя в след за собой проблемы социального характера.

Однако если посмотреть на оборот оптовой торговли, то наблюдается обратная пропорциональность. Данный факт имеет скорее характер исключения, нежели закономерности. Подобное связанно с наличием на территории Гусарского района 2-х из 3-х имеющихся погранично-пропускных пунктов между Азербайджаном и Россией, где в свою очередь имеется возможность частного, то есть пешего прохода через границу. Данным фактом пользуются жители приграничных областей обоих стран и активно учувствуют в товарообороте сельскохозяйственной продукции между собой. С этим связаны основные причины развития оптовой торговли в Гусарском регионе, в отличии от Губинского или Хачмазского районов.

Менее привлекательная обстановка также и в Шабранском и Сиязанском районе, так как в данных регионах не имеется соответствующей инфраструктуры для поддержания малого и среднего бизнеса вдоль транспортных магистралей. На это также влияет отсутствие спроса, так как до остановки на «пит-стопах» Губинского и Хачмазского районов следуют крупные «привалы» в Абшеронском районе и городе Баку. Сумарная величина оптовых оборотов в данных регионах менее 4 тысяч манат, а розничной торговли менее 200 тысяч манат. Подобные торговые показатели ведут за собой соответствующие проблемы в экономико-социальном положении данных регионов.

Касательно железнодорожного транспорта, который также имеет важную в роль в данном регионе, стоит отметить в первую очередь то, что данная железная дорога является в первую очередь электрифицированной, а также на ней проведены работы по перекладке полотна, что

положительно повлияло на увеличение средней скорости движения железнодорожного транспорта. [5]

Вдоль железной дороги разбросаны ряд станций, крупнейшими из которых являются Шабранский, Хачмазский, Сиазаньский, Худатский вокзалы, а также станция Ялама, где в свою очередь находится пункт таможенного контроля и досмотра. [9]

Железнодорожный транспорт не так активно влияет на развитие местного «придорожного» бизнеса, однако имеет важный вклад в развитие среднего и крупного предпринимательства. Так, например на станции Худат, имеется крупный железнодорожный погрузочный пункт для сельскохозяйственной продукции. Наличие подобного пункта в регионе, где развито сельское хозяйство, является более чем важным.

Что касается же вклада транспортных магистралей Губа-Хачмазского экономического района, в развитие международных логистических связей, то тут стоит отметить заинтересованность Российской Федерации. На фоне санкций, которые затронули практически все сегменты экономики и общественной жизни России, последняя пытается обеспечить поддержание товарооборота с южными партнёрами, такими как Иран и Индия. Для этого она вынуждена в создании и поддержании международного транспортного коридора, как Север-Юг. Азербайджанская сторона заинтересована со своей стороны, так как транзитные пошлины могут принести значительные средства в казну, потому со своей стороны сопутствует данному проекту. Это наблюдается в развитии транспортной инфраструктуры вдоль Каспийского побережья Азербайджана, а так-

Рисунок 1. Транспортный коридор «Север-Юг»

Источник: Агентство «Спутник»

же окончании строительства отрезка железной дороги Астара-Граница Исламской Республики Иран. Однако реализация проекта задерживается со стороны Ирана, который пытается продвинуть свои политические интересы и обойти Азербайджан развитием морских грузоперевозок на Каспии и проведением дороги по восточному побережью.

Однако данные проекты не являются выгодными на фоне расстояния между границами России и Ирана через Азербайджан. Когда на западном побережье расстояния является около 500 километров, то на восточном побережье более 1200, а морские грузоперевозки могут нанести непоправимый ущерб хрупкой экосистеме Каспийского моря. Также для развития морских грузоперевозок необходимо будет значительное вложение в строительство новых кораблей, расширения портов. Но самая главная проблема заключается в том, что порт Астрахань подвержен замерзанию в зимнее время.

Тем не менее, ввиду политизированности проекта Север-Юг, а также сложных взаимоотношений между Ираном и Азербайджаном в период после 2020-го года, на фоне крупной военно-политической победы последней в многолетнем Карабахском конфликте, исламская республика пытается ограничить воздействие Азербайджана на экономические проекты. Потому выдвигается тезис о том, что необходимо диверсифицировать коридор Север-Юг включив в него страны Средней Азии. Потому роль Губа-Хачмазского района Азербайджана может снизиться как единственных безальтернативных ворот России на Юг.

Исходя из вышесказанных фактов, наводится вывод о том, что Азербайджан является важным пунктом для транзитных грузоперевозок в международных магистралях. В том числе, если на Юге Азербайджана несколько экономических районов граничат с Ираном и имеют пограничные переходы, то в северной части только Губа-Хачмазский район владеет необходимой инфраструктурой для экономических связей с Россией, что выделяет этот регион на фоне других регионов Азербайджанской Республики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Socio-economic development strategy for 2004-2008 of the Republic of Azerbaijan.

2. Socio-economic development strategy for 2009-2013 of the Republic of Azerbaijan.

3. Амикишиева Н.Т. Роль автомобильного транспорта в развитии горных районов и его влияние на трансграничное сотрудничество. Журнал Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. 2021. С. 673.

4. Гулиев М.Е. Гулиев Р.И. (2014). Стратегия развития экономической интеграции и кооперационных отношений Азербайджана с Россией. Проблемы современной экономики. 54-59.

5. Мамедов З.С. Транспортный фактор экономического развития. Баку, Элм, 2003.

6. Оценка влияния ситуации в Украине на актуализацию транс-Азербайджанских маршрутов. STEM Lab 2023. https://stem-lab.az/article/otsenka-vliyaniya-situatsii-v-ukraine-na-aktualizatsiyu-transazerbaidzhanskix-marshrutov-333.

7. Промышленность Азербайджана в 2018. Статический ежегодник ГК АР по Статистике. Баку, 2019, С. 249.

8. Рамазанова Д.Ш. (2018). Разделенные народы Дагестана (лезгины, цахуры, аварцы): численность и расселение в конце XIX - начале XXI в. Историческая и социально-образовательная мысль. Том 10 №3/2. 125-135.

9. Регионы Азербайджана в 2018, ГК АР по Статистике. Баку, 2019, С. 786.

РЕЗЮМЕ

Глобальные политические и экономические события влияют практически на каждую страну и регионы стран мира. Одним из таких регионов является Губа-Хачмазский экономический район Азербайджана, который имел важное транзитное и экономическое положение в регионе. Однако после изменения глобальной картины взаимоотношений между странами мира, в особенности в 2022 году, международные транспортные перевозки в регионе активизировались. В данном материале анализируются причины и последствия данных изменений.

Ключевые слова: *Экономический район, транспортные коридоры, железные дороги, автомобильный транспорт.*

XÜLASƏ

Qlobal siyasi və iqtisadi hadisələr praktiki olaraq dünyanın hər bir ölkəsinə və regionuna təsir edir. Bu rayonlardan biri də regionda mühüm tranzit və iqtisadi mövqeyə malik olan Azərbaycanın Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonudur. Lakin dünya ölkələri arasında münasibətlərin qlobal mənzərəsinin dəyişməsindən sonra, xüsusən 2022-ci ildə regionda beynəlxalq daşımalar daha da fəallaşıb. Bu dəyişikliklərin səbəbləri və nəticələri bu materialda təhlil edilir.

Açar sözlər: *İqtisadi rayon, nəqliyyat dəhlizləri, dəmir yolları, avtomobil nəqliyyatı.*

SUMMARY

Global political and economic events affect practically every country and region of the world. One of these regions is the Guba-Khachmaz economic district of Azerbaijan, which had an important transit and economic position in the region. However, after the change in the global picture of relations between the countries of the world, especially in 2022, international transport in the region became more active. The reasons and consequences of these changes are analyzed in this material.

Keywords: *Economic district, transport corridors, railways, automobile transport.*

UOT 338:37

MEETING THE BUSINESS EXPECTATIONS OF ACCOUNTING EDUCATION GIVEN IN UNIVERSITIES

ISMAIL ISMAILOV
Azerbaijan State Economic University
International Master's and Doctoral Center,
Master Dissertation

E-mail: ismailov-it@mail.ru

HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT STATUS OF ACCOUNTING EDUCATION

The internationalization of corporations, along with technology improvements, has resulted in significant changes in the way accountants perform their duties during the previous 30 years. They are expected to operate in an environment that is very complicated, demanding, and always changing. Accountants have hurdles as a result of the profession itself in terms of using their expertise in new ways (Emsley, 2005). Accounting education has a significant role to play in the professional growth of accountants, and much more so in the advancement of their technical and managerial abilities. (Abbasi, N. (2013))

It has been a continual state of flux for the Accounting Profession (AP) during the past several decades, and accountants are being required to adapt in order for their firms to remain successful and responsive to expanding consumer needs. (Dobre, M.H., Angelescu, C., Mosora, C.L. (2010)) Accounting software development has provided accountants with additional time to devote to the analysis of financial information, allowing them to become more engaged in strategic planning as a result of this. (Aremu, M. A. & Saka M. J. (2006)) Management accountants tend to spend more time as internal consultants, analysts, and business partners than they do as external consultants, analysts, and business partners. Consequently, businesses now have a competitive edge since their accountants can now be used in ways that provide value to the organization as a whole (Parker, 2001). It is undeniable that the accounting profession is transitioning away from conventional accounting job tasks and toward newer, more value-added activities like as long-term strategy planning, process improvement, and customer and product profitability (Strauss and Weber, 2013).

Management accountants operate in cross-functional teams and are engaged in the decision-making process on a daily basis. In order to be successful, they will need to spend more time speaking with others, which means that they will need to have strong interpersonal skills. (Dicksee, L.R. (1980)) Communication skills are the most crucial knowledge, skills, and abilities (KSAs) required for success, followed by teamwork ability, analytical skills, technical accounting knowledge, and an awareness of how a company operates, among other things. The most significant abilities and competencies of accountants, according to market expectations, were determined to be communication, problem-solving, and time management skills, with communication skills ranking first (Pan and Perera, 2012).

Accounting education is influenced significantly by the corporate world, which is one of the most essential aspects. This is an essential topic, and it is particularly significant in our nation, since it will allow accounting education to be structured in accordance with the expectations of the corporate sector, which will employ the graduates. In Azerbaijan, considerable sums of money are spent on education on a yearly basis, according to official figures. (Botes, V. L., & Sharma, U. (2017)) The education system should be created, updated, and modernized in order to maximize the efficiency of these expenditures. Developed nations fulfill the need for labor force from the business sector by using vocational training techniques that are tailored to the internal dynamics of firms and that draw on worldwide best practices. (Dzisah, J. & Etzkowitz, H., (2008)) Governments in just those countries that implement their education on the basis of university-business collaboration, as well as governments in those countries that implement both approaches but are continually pursuing the achievement of this aim via three distinct techniques. (It is necessary to specify the approaches.) The existing education system in Azerbaijan is built on a purely theoretical framework. (Carnegie, G. D., & Napier, C. J. (2012)) The demands of the business world, as well as the necessity of contemporary accounting education, dictate that the specialization level of graduates be brought up to the standards of the business world who would employ them. This is anticipated to happen by restructuring accounting education. Using the results of this survey, we were able to assess the

expectations of the corporate world from accounting education in Azerbaijan's universities and vocational schools, as well as the primary issues they are facing in this subject. (Adaboh, S. (2014))

As a former Soviet Union country, Azerbaijan found it difficult to modify its accounting system and begin operating by the International Financial Reporting Standards (IFRS). It was done in light of the fact that the nation was experiencing significant difficulties in its legal, administrative, and jurisprudence systems towards the close of the twentieth century. Unlike the International Financial Reporting Standards (IFRS), the accounting system did not cover the specifics of financial statements, such as the apparent result cost and revenues, assessment of assets, calculation cost and expenditures for the items, or owners' equity. (Bonaccorsi, A., Piccaluga, A. (1994)) Accounting monitoring and regulation were the sole tools available to the economy in order to accomplish its goals under the prior system of accounting monitoring and regulation When the economic situation in Azerbaijan improved, the country's Accounting Law was promulgated the same year, which became effective in 2005. (AZLOA). According to EU8D acts, the AZLOA was amended after three years and contained various modifications based on the International Financial Reporting Standards (IFRS) that were previously not included. (Belderbos, R., Carree, M., Diederen, B., Lokshin, B., Veugelers, R. (2004))

CONCLUSION and RECOMMENDATIONS

This section contains the major conclusion derived from the field work as well as the suggestions that are likely to be helpful in resolving the accounting education issue in the future. The issue of accounting education assessment is not a new one, but it has been addressed by a large number of modern persons and scientists who have voiced their opinions from a variety of perspectives and logical arguments in an attempt to arrive at meaningful conclusions. To examine accounting education and to uncover gaps and imbalances, the researchers set out to conduct this investigation.

Having more improvements in the accounting profession will go hand in hand with further growth of the accounting curriculum. When we say "improvement of the accounting curriculum," we imply that we are enhancing the accounting curriculum and altering a variety of things while maintaining or improving the fundamental ideas. These approaches provide an unambiguous portrait of society, including its cultures and demands. They are also consistent with the changing context in which the accounting profession finds itself today.

According to the findings of the research, practical training was a complete failure. Additionally, there are skills sets and developments that have been defined by international standards (IES3) that should be fundamental in accounting education. The term "qualification" refers to all of the abilities that make an accountant competent and capable of entering the job market.

The findings of the investigation led to a number of suggestions.

1. The International Standard (IES3) serves as the foundation for the abilities that an accountant is expected to possess, and it contributes to a professional work environment. Intellectual abilities, technical and practical skills, 'personal abilities,' communication and relationship skills, organizational abilities, and business management are some of the capabilities required.

2. A greater focus should be placed on the development of field training, which is primarily responsible for polishing the expertise of accounting graduates.

3. A student's field training should be coordinated with his or her academic studies so that the student may absorb the organizational structure of the profession and acquire the skills and information essential to perform the profession effectively after graduation.

4. The need for the involvement of accounting and auditing offices, as well as universities, in the formulation of plans and teaching methodologies that will aid in the more accurate identification of the demands of the labor market.

5. Creating a separate committee to oversee accounting curriculum that includes members with extensive experience of the accounting profession's evolution. Experiencing and effective supervisors are required, while accounting systems should be established in accordance with the necessities of the labor market.

6. It is critical for those working in accounting and auditing offices to be well-versed in the subjects of financial accounting, auditing, and tax accounting.

In parallel with the world markets, with the rapid globalization of enterprises in Azerbaijan in the last twenty years, serious changes are observed in traditional production techniques, service quality, and habits. While businesses that remain closed to continuous changes face the risk of being "out of the game", agile businesses that can adapt to innovations

manage to stay at the center of the market by increasing their competitiveness. The most appropriate way to achieve competitive advantage in the market is to minimize costs, in other words, to be able to "cost leadership". It is inevitable that enterprises that can minimize their costs, never compromise on quality while doing so and make their future financial plans correctly will have a say in the sector they operate with the competitive advantage they will have. As a result, in order to turn into an organization that sets trends in the market and always increases its competitiveness, there is a need to have an accounting team that produces accurate and timely information with high-quality training.

The correct use of the information obtained as a result of accounting practices by the relevant parties is very important for the survival and development of enterprises. Because information users who are interested in the information provided by accounting can make plans and make serious decisions about future periods by evaluating the activities of the enterprise related to previous periods. The findings and recommendations reached as a result of the research can be listed as follows.

The accounting staff of almost all enterprises in Azerbaijan consists of at least undergraduate graduates, that is, people with a university education. Although accounting courses are offered in the majority of the departments of Economics and Administrative Sciences in universities, many graduates from accounting departments are employed in enterprises. Half of the enterprises participating in the research are engaged in production and the other half are active in other sectors such as service, trade, construction, education and tourism. Most of the aforementioned enterprises are limited liability companies and accounting personnel consist of up to three people. In parallel with the difficulties of the period when the country's independence was newly obtained, it was understood that the number of enterprises established in the 2000s and after was predominant.

The enterprises participating in the research stated that they received innovations related to the accounting profession mostly from the internet environment and from private educational institutions that organize seminars/courses. These data reveal the disconnects in the cooperation between universities and enterprises. In addition, the fact that the bulletins of professional chambers are also lagging compared to other options reveals the perception that the information needs of enterprises are not met in a timely manner or are met inadequately.

Based on the answers to the question of what jobs the enterprises perform on their accounting personnel, it is concluded that the preparation of pre-accounting and financial reports is important and that internal auditing is considered unnecessary or less necessary.

Separate data were collected in the fields of general accounting, corporate accounting, cost accounting, management accounting, accounting auditing, financial statement analysis, computerized accounting, international accounting, and tax systems regarding the expectations of the enterprises that are the main subject of the study regarding the accounting education given at universities. It turns out that none of the accounting areas fully meets the expectations of the business. As a result of the analysis, it was seen that the business expectations related to the tax system field were best met from the accounting education fields given in universities. The field of accounting in which business expectations were met the least was cost accounting. The change of these expectations according to the sectors in which the enterprises operate was also examined.

As a result, accounting expectations will increase with the institutionalization of enterprises, their access to international markets, the difficulty and growth of competition conditions, and the areas of expertise of the employed personnel will change according to the needs of the enterprise. Leading the way in meeting these needs, continuously developing accounting training programs in cooperation with enterprises and conducting related scientific studies for the solution of business problems will be important support to the development of enterprises.

RESOURCES

1. Abbasi, N. (2013). Competency approach to accounting education: a global view. Journal of Finance and Accountancy, (13), 1-19.

2. Adaboh, S. (2014). An evaluation of the Bachelor degree in accounting program in a Ghanaian private university. Andrews University.

3. Aremu, M. A. & Saka M. J. (2006). "Marketing Communication Mix as Means of Enhancing HIV/AIDS Education in Nigeria" Journal of Administration, A Publication of Faculty of Administration, Nasarawa State University, Nigeria, 3 (1): 14 – 24.

4. Aremu, M. A. & Adeyemi, S. L. (2011). Small and Medium Scale Enterprises as A Survival Strategy for Employment Generation in Nigeria, International Journal of Sustainable Development. 4 (1): 200 –

206. Published by Canadian Center of Science and Education, Canada.

5. Aremu, M. A. (2012). "Starting a New Business and Challenges of Doing Business in Nigeria" in General Studies in the Social Sciences: Some Fundamental Topics, Adeleke, B. L. & Ijaiya, G. T. (eds.) 160 – 173.

6. Belderbos, R., Carree, M., Diederen, B., Lokshin, B., Veugelers, R. (2004). Heterogeneity in R&D Cooperation Strategies, International Journal of Industrial Organization, 22, pp. 1237– 1263.

7. Bonaccorsi, A., Piccaluga, A. (1994). A theoretical framework for the evaluation of university-industry relationships, R&D Management, Volume 24, Issue 3, pp. 229–247

8. Botes, V. L., & Sharma, U. (2017). A gap in management accounting education: fact or fiction. Pacific Accounting Review, 29(1), 107-126.

9. Carnegie, G. D., & Napier, C. J. (2012). Accounting's past, present and future: the unifying power of history. Accounting. Auditing & Accountability Journal, 25(2), 328-369.

10. Dicksee, L.R. (1980). Business Organization. Arno Press Reprint.

11. Dobre, M.H., Angelescu, C., Mosora, C.L. (2010). Labor market integration of higher education economic graduates, The Annals of the University of Oradea 19(1), pp. 196-201

12. Dzisah, J. & Etzkowitz, H., (2008). Triple Helix Circulation: The Heart of Innovation and Development, International Journal of Technology Management and Sustainable Development, 7(2), pp. 101-115

UNİVERSİTETLƏRDƏ VERİLƏN MÜHASİBAT TƏHSİLİNİN BİZNES GÖZLƏNTİLƏRİNİN QARŞILANMASI

XÜLASƏ

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda mühasibat təhsilinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bundan başqa, tədqiqat əmək bazarı üçün tələb olunan ən vacib bacarıq və bilikləri müəyyən etmək niyyətindədir. Tədqiqatçı bu nəticələri tətbiq nümunəsi kimi Azərbaycandakı audit və mühasibat təşkilatlarına tətbiq edir. Tədqiqatçı diqqəti aşağıdakı iki sualın cavabına məsələyə cəlb edir: Mühasibat kurslarının əmək bazarının tələblərinə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etmək mümkündürmü? Mühasibat məzunlarının bacarıqları iş bazarının tələblərinə uyğun olaraq hansı dərəcəyə qədər aparılır? Tədqiqatların iştirakçıları Azərbaycanda mühasibat və audit bizneslərinin işçiləri olub. Tədqiqatın başa çatması zamanı ümumilikdə 150 firma fəaliyyət göstərirdi. Bu tədqiqatı aparmaq üçün tədqiqatçı analitik təsvir üsulundan istifadə etmiş, bu üsulda 60 işçidən ibarət təsadüfi nümunəyə sual kitabçası verilmişdir. DATATAB proqramı vasitəsi ilə məlumatlar təhlil olundu. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, iş bazarında zəruri olan bilik və bacarıqlarda həqiqi çatışmazlıq olduğu üçün araşdırma planını yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır.

Açar sözlər: *mühasibat təhsili, əmək bazarı, Azərbaycanın ali məktəbləri, muhasib tələbləri, araşdırma planı*

MEETING THE BUSINESS EXPECTATIONS OF ACCOUNTING EDUCATION GIVEN IN UNIVERSITIES

SUMMARY

The purpose of this study is to assess the quality of accounting education in Azerbaijan. Furthermore, the study intends to identify the most important skills and knowledge required for the labor market, with the researcher applying the findings to the auditing and accounting organizations in Azerbaijan as an example of application. The researcher draws attention to the issue by concentrating on the following two questions: Is it possible to determine how well accounting courses align with the demands of the labor market? To what degree are the accounting graduates' skills in line with the demands of the work market? The participants in the research were workers of accounting and auditing businesses in Azerbaijan, which totaled 150 firms at the time of the study's completion. To carry out this study, the researcher used the analytical descriptive technique, in which a questionnaire was administered to a random sample of 60 workers. The information was analyzed using the DATATAB software. The findings of the research revealed that there is a pressing need to revise the study plan since there is a genuine deficiency in the knowledge and skills necessary in the job market, as shown by the findings.

Key Words: *Accounting education, labor market, Azerbaijan universities, expectation from accountant, study plan*

UOT 339.9

OBJECTIVE PREREQUISITES AND THEORECTIAL FOUNDATION OF THE ANALYSIS OF TURKEY AND RUSSIAS INTERACTION IN THE FIELD OF ENERGY POLICY

RIAD DADASHOV
Master of specialty in "The Foreign Policy of Middle Eastern Countries"
E-mail: riad_dadashov@mail.ru

Introduction

The Ministry of Energy and Natural Resources of Turkey has prepared a Strategic Plan for 2010-2014. According to the document, until 2023, along with the development of the coal industry and hydropower, as well as the construction of wind farms, 5% of the country's electricity demand should be provided by nuclear power plants [6]. Therefore, the Turkish government considers nuclear energy to be an important element in providing energy to the country's growing demand, and at the same time, an opportunity to reduce the dependence on imports of hydrocarbons, primarily natural gas. Russia is interested in the development of nuclear energy in Turkey. In May 2010, the countries agreed on the construction of the Akkuyu Nuclear Power Plant in Mersin province. The project of the second Turkish "Sinop" nuclear power plant, which is in the planning stage, was given to the French-Japanese company ATMEA, despite the interest from Russia. [4, p.33];

A review of the experience.

The following are the internal factors identified during the analysis of fuel and energy complexes of Russia and Turkey and affecting the bilateral relations of the countries in the energy sector. [1,səh,50-83];

Russia:

• high level of development of the fuel-energy complex;

• natural depletion of oil and gas deposits;

• insufficient development of the field of renewable energy sources;

• Increase of direct Russian investments in Turkey's energy sector;

• Interaction between the government and corporate structures of Russia and Turkey;

• incompleteness and obsolescence of technological equipment and, as a result, loss of energy resources during transportation;

• the image of Russia as a respectable and reliable supplier of energy resources;

• reduction of tariffs. Turkey:

• increase in economic indicators and consumption of energy resources as a result;

• Increasing the share of renewable energy sources in the total energy balance of Turkey, applying energy-saving technologies;

• the country's desire to reduce its dependence on imported hydrocarbons;

• prioritizing the development of nuclear energy, the construction of nuclear power plants in Turkey;

• depletion of own gas and oil reserves, problems related to finding new fields.

Despite a number of positive internal factors, special attention should be paid to the evaluation of the manifestation of various trends in the domestic energy market of Turkey. In addition, it is necessary to neutralize the negative factors of Russia's domestic fuel and energy complex: the imperfection of technological equipment, the lagging behind world trends of the renewable energy sector.

Relations between Turkey and Russia have a long history. Both states emerged as Eurasian states, embracing the cultural and political traditions of both Europe and Asia. Until the beginning of the 20th century, relations between them were defined by sharp rivalry in the Black Sea, the Caucasus and the Balkans, which often led to military conflicts. Possessing significant human and material resources, both the Ottoman and Russian empires acted as self-sufficient entities that could exist independently of the outside world and claimed not only political, but also spiritual and religious supremacy in the region. [3, p.82-107];

The internal political processes of this period almost simultaneously led to the collapse of both empires and the creation of new states - Soviet Russia and the Republic of Turkey. Thus, the conditions for a new stage in the relations between Turkey and Russia, turning from conflict to cooperation, were created.

RSFSR was the first state to officially recog-

nize the Republic of Turkey. The "founders" of new relations, the founders of new states V.I. Lenin and Mustafa Kemal Atatürk. They understood the changes happening in the world in a new way and brought their people to a new stage of development. The choice of different political systems did not prevent the development of friendly relations between the two countries, the success of the activities of Lenin and Atatürk was related to the principles on which they were founded:

- respect for the integrity of two neighboring territories;
- not to interfere in the internal affairs of another country;
- settlement of differences of opinion on international issues through negotiation and development of compromise solutions.

Mustafa Kemal performed the first act of foreign policy by approaching the leader of Soviet Russia, V. I. Lenin, with a proposal to conclude a friendship treaty, expressing his desire for financial and military assistance. The Soviet government immediately responded to the proposal of the Turkish government.

In 1987, the supply of natural gas from the USSR to Turkey gave an important impetus to the development of business cooperation between them. The supply of gas allowed Turkey to solve the energy shortage problem to some extent, and the USSR to stimulate the flow of Turkish goods and services to its domestic market. The agreement was concessional in nature, it meant that Turkey could compensate part of the cost of the gas by supplying its goods and providing services in the construction of various facilities on the territory of the USSR.

"Türkiye is the most important economic partner of Russia. In 2008, the volume of mutual trade exceeded 34 billion dollars. Thus, the task set recently - to bring this figure to the level of 25 billion dollars - has been greatly exceeded, and today, Turkish colleagues are still the total of our trade turnover. They remembered the period when it was 1 billion dollars. In other words, we can say that it has increased almost 35 times in the last ten years. This is a very important indicator," Dmitry Medvedev said on February 13, 2009 about the results of the meeting with Turkish president Abdullah Güll.

Russia and Türkiye are economically and politically the most influential countries in the Balkans, the Greater Caucasus region and the Black Sea basin. Other states in these regions are directly or indirectly feeling the long-term impact of the relationship between the two countries. The results of competition or cooperation between two countries directly affect the development of neighboring states and territories, affect the development dynamics of trade, economy, technology transfer, speed up or slow down integration processes, and affect the development of anti-terrorism policy.

Cooperation between Russia and Türkiye in the field of economy and trade has not been easy. On the one hand, it has a long history, on the other hand, as a result of various conflicts, wars and political upheavals, trade and economic cooperation has undergone constant changes. Three important time stages in the development of trade and economic relations between our countries can be conventionally distinguished:

1. Until the 1920s. The stage when both countries have a monarchical structure and are constantly at enmity with each other. However, this did not prevent us from having a fairly high turnover and a wide network of trade representatives. Relations have been disrupted by military operations from time to time.

2. From the early 1920s to the late 1980s. It is believed that trade and economic cooperation began to take modern forms in the 1920s, after revolutions and civil wars in both countries. Russia was one of the first to start trading with Türkiye and provided significant free aid to it.

3. The policy of accelerated formation of the Western-style market economy developed by the cabinet of the Prime Minister of Türkiye Turgut Özal, the program of "liberalization" of economic development and foreign trade relations predetermined the formation of the country as one of the largest and largest economies. The logical result of this was the desire of Türkiye's private and state capital to expand its sphere of activity.

At about the same time, fundamental economic reforms began in the USSR, which included the removal of monopoly and decentralization of foreign economic activity. Russia's economy was "opened" to foreign partners after decades of strict regulation of any contacts with "foreign countries", which turned into more prohibitions than permits. The first steps towards the expansion of bilateral trade

and economic cooperation between the USSR and Türkiye were taken at the state level. In the 1980s, an important event took place in Soviet-Turkish relations: on September 18, 1984, the "Natural Gas Agreement" was signed.

In 1987, the supply of natural gas from the USSR to Türkiye gave an important impetus to the development of business cooperation between them. The supply of gas allowed Türkiye to solve the energy shortage problem to some extent, and the USSR to stimulate the flow of Turkish goods and services to its domestic market. The agreement was concessional in nature, it meant that Türkiye could compensate part of the cost of the gas by supplying its goods and providing services in the construction of various facilities on the territory of the USSR.

Currently, we can talk about a new stage of trade and economic cooperation between the two countries, which began after the collapse of the USSR in 1991. This period is characterized by the development of market relations and their economic-trade rapprochement in both countries. Türkiye is one of the largest foreign trade partners of Russia, ahead of many EU countries.

Conclusion

Despite the progress of economic and political relations and increasing investments in the field of energy since 2016, there are still problems between Russia and Türkiye that could turn into a political crisis and negatively affect energy projects again. The difference of opinion between the two countries continues, especially on the existence of the Assad regime in Syria. While Russia maintains its political support to the Assad regime, Türkiye does not take a step back, stating that Bashar Assad should be removed from power in order to resolve the Syrian crisis. In addition, the fact that Russia continues to support groups in Syria that Türkiye considers as terrorist organizations has the potential to turn this disagreement into a political crisis.

Although Türkiye has had major crises with the US and EU countries regarding the existence of terrorist organizations in Syria, it has the same point of view with its Western allies regarding the end of the Assad regime. This point of view may cause Türkiye to reconcile with its Western allies and diverge with Russia in order to overthrow the Assad regime in the future. The most recent example of this has been experienced over the allegations that the Assad regime used chemical weapons against civilians in the city of Duma. The USA, France and the UK carried out air strikes on Syria on 14 May 2018 to punish the Assad regime and destroy the regime's capacity to develop chemical weapons. In the face of this military intervention, which Russia and Iran strongly opposed, Türkiye, expressing its welcome to the attack, sided with its Western allies and separated from Russia. [17, p. 168].

With the realization of new chemical attacks, the deepening of the Syrian crisis and Russia's continued support of the Assad regime may accelerate Türkiye's separation from Russia. This situation may pave the way for increased distrust between the two countries and a return to the tense atmosphere that caused the aircraft crisis. In such an environment, the vulnerability that affects the costs of interdependence between Russia and Türkiye will increase in the short run for Türkiye. However, the commissioning of TANAP and the fact that the pipeline's initial capacity of 16 billion cubic meters will increase in 2023 will reduce Türkiye's sensitivity and vulnerability to crises with Russia in the long run. It is thought that the fact that TANAP will reduce Türkiye's costs and vulnerability will be effective in Russia's adopting a more conciliatory stance and in a more balanced interdependence between the two countries.

REFERENCES

1. Abbasigil, S. Ö. (2016). Son dönemde gelişen Rus ilişkilerinin enerji perspektifinden analizi, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 4(2):50-83.

2. Akdemir, I. O. (2011). Global energy circulation, turkey's geographical location and petropolitics, Procedia Social and Behavioral Sciences, (19), 71–80.

3. Akdemir, İ.O. Kuşçu, V. (2012). Küresel enerji eksenleri ve Türkiye'nin coğrafi konumu, Marmara Coğrafya Dergisi, (26), 82-107.

4. Akengin, H., Gürçay, H. K. (2014). Coğrafya, demokrasi ve yönetim sorunu üzerine bir bölgesel değerlendirme: orta doğu ve kuzey afrika örneği, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (33), 1940.

5. Biresselioglu, E.M. (2007). Turkey: Europe's emerging energy corridor for Central Eurasian,

Caucasian and Caspian oil and gas.

6. Boutros, E. (2018). Natural Gas in East-Mediterranean Basin – Changing the Energy Landscape.

SUMMARY

This article shows that Turkey is still an interested party in purchasing energy resources. Until 2015, Turkey saw a continuous increase in demand for natural gas, coal and oil products, and Turkey's energy balance was sufficiently diversified. The share of gas, oil and coal in the total balance is approximately equal. However, according to information, since the beginning of 2015, gas consumption began to decrease, while the demand for liquid hydrocarbons continues to grow.

Keywords: *information, country, complex, dependence.*

ОБЪЕКТИВНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА АНАЛИЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ТУРЦИИ И РОССИИ В ОБЛАСТИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

В этой статье показано, что Турция по-прежнему заинтересована в покупке энергоресурсов. До 2015 года в Турции наблюдался постоянный рост спроса на природный газ, уголь и нефтепродукты, а энергетический баланс Турции был достаточно диверсифицирован. Доли газа, нефти и угля в общем балансе примерно равны. Однако, по информации, с начала 2015 года потребление газа стало снижаться, а спрос на жидкие углеводороды продолжает расти.

Ключевые слова: *информация, страна, комплекс, зависимость.*

ENERJİ SİYASƏTİ SAHƏSİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ RUSİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN OBYEKTİV İLKİN ŞƏRTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Bu məqalə göstərir ki, Türkiyə hələ də enerji resurslarını almaqda maraqlıdır. 2015-ci ilə qədər Türkiyədə təbii qaz, kömür və neft məhsullarına tələbat davamlı olaraq artdı və Türkiyənin enerji kompleksi kifayət qədər şaxələndirildi. Ümumi balansda qaz, neft və kömürün payları təxminən bərabərdir. Lakin məlumatlara görə, 2015-ci ilin əvvəlindən qaz istehlakı azalmağa başlayıb, maye karbohidrogenlərə tələbat isə artmaqda davam edir.

Açar sözlər: *məlumat, ölkə, kompleks, asılılıq.*

UOT 504

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BƏRPA OLUNAN ENERJİ POTENSİALI VƏ ONDAN İSTİFADƏ SİYASƏTİ

ÜLVİ QƏDİRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

Email: ulvi-gadirli@unec.edu.az

Giriş

Kəskinləşən iqlim dəyişikliyi fonunda bir çox ölkələr tədricən qalıq yanacaq növlərindən imtina edərək günəş, külək, biokütlə, hidroenerji və s. kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə (BOEM) və yaşıl texnologiyalara keçid edirlər [17]. "Təmiz enerjiyə keçid" hesab edilən bu proses Almaniyanın Energiewende şirkəti tərəfindən təsvir olunduğu şəkildə "tədrici xarakter daşıyan və uzun müddət davam edən iş" [18], digər tədqiqatçılar tərəfindən isə "qarışıq proses" [7] və enerji sistemlərinin "qeyri-bərabər" şəkildə yenidən strukturlaşdırılması kimi qəbul edilir [12]. Karbohidrogen resursların geniş tətbiqi nəticəsində atmosferə buraxılan zərərli qazların miqdarını azaltmaq və BOEM-dən istifadəni təşviq etmək istiqamətində demək olar ki bütün dünya ölkələri tərəfindən bir sıra siyasi dəstək mexanizmləri və proqramlar qəbul edilir. Bu konteksdə əsas müzakirə olunan məsələlərdən biri yaşıl enerjidən istifadə prosesinin bazar rəqabətinə əsasında inkişaf etdirilməsinin, yoxsa dövlətin bu prosesdə aparıcı rol oynamasının vacibliyi ilə bağlıdır. Burada ümumi yanaşmalardan biri ondan ibarətdir ki, dövlətin BOEM-dən istifadə sahəsində hansı dəstək mexanizmlərinə üstünlük verilməsi daha çox həmin ölkənin makroiqtisadi və siyasi faktorlarından asılıdır. Görünən odur ki, belə vəziyyətdə dövlətlər əsasən qarışıq sistemin tətbiqinə üstünlük verirlər. Yəni, prosesdə həm dövlətin əhəmiyyətli rolu və maraqları təmin olunur, həm də müəyyən bazar mexanizmlərinin işləməsinə şərait yaradılır. Məsələn, Böyük Britaniya özünün neoliberal kapitalist modelinə uyğun olaraq proseslərin inkişafında bazar əsaslı mexanizmlərə üstünlük verir, Fransa isə prosesdə dövlətin aparıcı roluna əsaslanır və inkişafın təmin edilməsi üçün dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması siyasətini həyata keçirir [13].

Avrasiyasının neft-qaz və digər təbi resurslarla zəngin olan keçmiş sovet ölkələrinin əksəriyyəti öz enerji istehlakında BOEM-nin payını artırmağa çalışsalar da, milli hökumətlərin müvafiq sahəni inkişaf etdirmək və karbon qazı emissiyalarını azaltmaq siyasəti ilə real addımların nəticələri arasında əhəmiyyətli boşluqlar vardır [15, 16]. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi üstün mövqeyə malikdir və ixrac gəlirlərinin formalaşmasında da neft-qaz sektoru aparıcı rol oynayır. Eləcə də, ölkənin enerji tələbatının böyük hissəsini hələ də ənənəvi resurslar hesabına ödənilir [1]. Buna baxmayaraq, neft-qaz sektoru Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra reallaşdırılan neft strategiyası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında əvəzsiz rol oynadı. 20.09.1994-cü il tarixində "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra strateji əhəmiyyət daşıyan neft və qaz layihələrinin, o cümlədən, tranzit boru kəmərlərinin inşa olunması nəticə etibarilə Azərbaycanın sahib olduğu neft-qaz ehtiyatlarını Avropa və dünya bazarlarına çıxarmasına imkan yaratdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası uğurlu neft-qaz strategiyası həyata keçirməklə həm öz karbohidrogen ehtiyatlarını beynəlxalq bazarlarda satmağa, həm də enerji daşıyıcılarının tranzit marşrutlarından birinə çevrilməyə nail oldu. Bunun əsasında Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyində vacib elementlərdən biri kimi rol oynamağı bacardı və nəticə etibarilə iqtisadi və siyasi dividentlər qazandı. Azərbaycan üçün karbohidrogen resursların satışından əldə olunan maliyyə vəsaitlərinin milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və davamlı inkişafının təmin edilməsinə yönləndirilməsi ötən dövr ərzində əsas prioritetlərdən birini təşkil etmişdir. Bütün bunların reallaşdırılması isə ölkənin güclü enerji infrastrukturunun yaradılmasını və enerji imkanlarından səmərəli istifadə edilməsini zəruri edirdi. Azərbaycan zəngin karbohidrogen resurslarına malik olmasına və onun ixracatçılarından biri kimi tanınmasına baxmayaraq, ölkəmiz həm də alternativ enerji resursları baxımından böyük potensiala malikdir. Enerji təhlükəsizliyi siyasətində alternativ mənbələr həmişə diqqət mərkəzində olsa da, son dövrlərdə xüsusilə aktuallığını artırmışdır.

Normativ hüquqi baza

BOEM və onlardan istifadə barəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Konstitusiyadan, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr-

dən, energetika sektorunu tənzimləmək məqsədilə qəbul edilmiş digər normativ hüquqi sənədlərdən ibarətdir. İstisna hal olaraq Ələtdə yerləşən azad iqtisadi zonada BOEM-dən istifadənin tənzimlənməsi "Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Qanun əsasında həyata keçirilir.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 30.05.1996-cı il tarixində təsdiq edilmiş "Enerji resurslarından istifadə haqqında" qanun müvafiq sahədə milli maraqların müəyyənləşdirilməsində və konseptual fəaliyyətin təşkil olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bu sənəddə enerji resursları anlayışı – texnoloji və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə adekvat olaraq istehlak olunan neft və eləcə də, neft məhsulları, təbii qaz, atom və istilik enerjiləri, su və o cümlədən digər bərpa olunan enerji qaynaqlarından istifadəni özündə ehtiva edir [8]. Qanun ümumilikdə ölkəmizin enerji siyasətinin vacib istiqamətlərini və elementlərini müəyyənləşdirmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bundan sonrakı dövrdə də Azərbaycanın enerji siyasəti və bu sahənin milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə uyğun tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik aktları və proqramlar qəbul edilmiş, eləcə də struktur islahatları həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında BOEM-dən səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə energetika sahəsinin təkmilləşdirilməsi, institusional islahatların həyata keçirilməsi və normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində davamlı dövlət siyasəti həyata keçirilir. Bu sahədə aparılan səmərəli dövlət idarəçiliyinin elementlərindən biri kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22.09.2020-ci il tarixində imzaladığı müvafiq Fərmanla Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi (AREA) təsis edilmişdir. Agentliyin əsas məqsədləri sırasına Azərbaycanın enerji istehlakında bərpa olunan resursların payının 30%-a yüksəldilməsi, eləcə də, sahibkarların iştirakını təmin etməklə işğaldan azad edilmiş torpaqların "Yaşıl Enerji" Zonasına çevrilməsini reallaşdırmaq daxildir [5]. Ölkəmiz 12.12.2015-ci il tarixli Paris konfransında 1990-cı illə (baza ili) müqayisədə 2030-cu ilədək atmosferə buraxılan qazların miqdarının 35%, 2021-ci ildə Qlazqo şəhərində baş tutmuş COP26 konfransında isə həmin miqdarın 40%-dək aşağı salınması öhdəliyini üzərinə götürmüşdür.

Hazırkı qloballaşma şəraitində dünya ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda BOEM-in dayanıqlı inkişaf məqsədləri naminə səfərbər edilməsi prioritet vəzifələrdən biri kimi qəbul olunur. Bu baxımdan Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialından səmərəli istifadə və bu sahənin intensiv inkişaf strategiyasının qəbul edilməsi ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və gələcək inkişafının qarantörlərindən biri kimi çıxış edəcəkdir. Bu məqsədlə, 2021-ci ildə qəbul olunmuş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"-də beş əsas hədəfdən birini də "təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi"nin yaradılması təşkil edir. Burada əsas məqsəd ölkədə ekoloji tarazlığın qorunması, eləcə də, alternativ və bərpa olunan enerji qaynaqlarının dövriyyədə payının artırılmasına nail olmaqla hazırki və gələcək nəsillərin tələbatının tam şəkildə ödənilməsindən ibarətdir [9]. Sənəddə əksini tapan hədəf ölkəmizin gələcək iqtisadi inkişafında alternativ enerji qaynaqlarının rolunun artırılmasını və digər tərəfdən isə ekoloji tarazlığın qorunması tədbirlərinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur.

03.05.2021-ci il tarixində Ölkə başçısı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalanmışdır ki, bu sənəd həmin məqsədlə konsepsiyanın və peşəkar yanaşmanın tətbiq edilməsini nəzərdə tutur [10]. Bu sənədin icrası məqsədilə Baş nazir tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq Tədbirlər Planı isə 2022-2026-cı illərdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda "yaşıl enerji" zonasının yaradılması üzrə görüləcək işləri özündə ehtiva edir. Plana əsasən bu ərazilərin BOE potensialının qiymətləndirilməsi, Cəbrayıl rayonunda Günəş elektrik stansiyasının, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında isə külək elektrik stansiyalarının inşa edilməsi, Xudafərin və Qız qalası SES-lərin tikilməsi, o cümlədən, bölgənin hidroenerji, günəş, külək və bioenerji potensialından səmərəli istifadə məqsədilə digər fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə, elektrik enerjisinin ötürücü və paylayıcı şəbəkəsinin yaradılması, BOEM hesabına əldə olunan enerjinin bu şəbəkəyə inteqrasiyasına imkan verən infrastrukturun qurulması, yaşıl texnologiya və innovasiyaların tətbiqinə yönələn fəaliyyətlərin dəstəklənməsi, o cümlədən, özəl investisiyaların cəlb edilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığının möhkəmləndirilməsi və yaşıl texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması və digər geniş çaplı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədbirlər Planı geniş spektrli olmaqla bölgənin ümumilikdə enerji infrastrukturunun modern şəkildə yenidən qurulmasını özündə ehtiva etməklə, eyni zamanda qaz nəqli və təchizatı şəbəkəsinin, optimal istilik və isti su

sisteminin yaradılmasını, ümumiyyətlə enerjidən istifadə sahəsində səmərəliliyin yüksəldilməsini hədəfləyir. Tədbirlər Planının böyük strateji əhəmiyyət daşıyan hədəflərindən biri də Cəbrayıl enerji qovşağı layihəsi çərçivəsində reallaşdırılması nəzərdə tutulan "Azərbaycan-Türkiyə-Avropa Enerji Dəhlizinin yaradılması"ndan ibarətdir. Bu layihə işğaldan azad edilmiş ərazilərlə yanaşı, Naxçıvanda və digər ərazilərdə yerləşən əlaqəli infrastruktur və şəbəkələndirmə işlərinin yerinə yetirilməsini zəruri edir [4]. Təbii ki, nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması "yaşıl enerji" zonasının yaradılmasını təmin etməklə ölkənin enerji sisteminin şaxələndirilməsinə, məcmu enerji istehsalında və istehlakında BOEM-in payının artırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunlar Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə töhfə verməklə yanaşı, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına da təkan verəcəkdir. Enerji Dəhlizinin yaradılması isə Azərbaycanın elektrik enerjisi sahəsində ixrac potensialını da genişləndirəcək və Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolunu artıracaqdır.

BOEM-dən istifadənin hüquqi tənzimlənməsi və bu sektorun inkişafına mühüm töhfə verən əsas sənədlərdən biri də 31.05.2021-ci il tarixində təsdiq edilmiş "Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu olmuşdur. Qanun müvafiq sahədə əsas anlayışları müəyyənləşdirir, eləcə də, BOEM-dən istifadənin təşkilati-hüquqi mexanizmlərini və BOEM hesabına əldə olunan elektrik enerjisinin satışı da daxil olmaqla istehlakçı-istehlakçı münasibətlərini tənzimləyir. Sənəd bu sahənin inkişafına yönəlmiş müxtəlif fəaliyyətlərin, o cümlədən, elmi-tədqiqatların dəstəklənməsi, dövlətin vəzifə və məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini də nəzərdə tutur [11]. Bu qanunun qəbul edilməsi bərpa olunan enerji sektorunda hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi, müvafiq sektorun inkişafı, yeni innovasiya və texnologiyaların, eləcə də, özəl investisiyaların cəlb edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dəyişikliklərdən sonra 11.04.2023-cü il tarixində yenidən qəbul edilmiş "Elektroenergetika haqqında" Qanunun birinci fəslinin birinci maddəsində "aktiv istehlakçı" anlayışının izahı verilməklə göstərilir ki, o, fiziki və ya hüquqi şəxs olaraq elektrik enerjisini istehlak etməklə yanaşı, BOEM potensialından istifadə etməklə 150 kVt həcmində elektrik enerjisi istehsal etmək hüququna da malikdir. Qanunun həmin maddəsinin 1.1.9-cu bəndində BOEM-ə təbiətdə daimi şəkildə mövcud olan, və ya davamlı olaraq özünü bərpa edən hidroenerji, külək enerjisi, günəş enerjisi, geotermal enerji, biokütlə enerjisi, dəniz və okeanlarda dalğa enerjisi, qabarma və çəkilmə enerjisi, su axınlarının enerjisi və s. enerji mənbələri aid edilmişdir. Bu qanunun elektroenergetika sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və sektorun tənzimlənməsinə həsr olunmuş ikinci fəslinin beşinci maddəsinin 5.2.7-ci bəndində müvafiq sektorda dövlət tənzimləməsinin məqsədləri və dövlətin vəzifələri sırasına elektrik enerjisi istehsalında BOEM-dən istifadənin stimullaşdırılması və inkişafının təmin edilməsi də daxil edilmişdir. 7.1.3-cü maddədə isə qeyd olunur ki, BOEM hesabına elektrik enerjisi əldə edən istehsalçılar onun şəbəkə vasitəsilə ötürülməsində və paylanmasında üstünlüklərə malikdirlər. On doqquzuncu maddənin 19.13-cü bəndində göstərilir ki, aktiv istehlakçıların elektrik enerjisinin şəxsi tələbatından artıq olan hissəsini satmaq hüququ vardır və bu maddənin müddəaları digər müvafiq qanunla tənzimlənir (9) [6]. Qanunun BOEM-lə əlaqəli bəzi müddəa və izahlarının nəzərdən keçirilməsi və mövzunun təhlili nəticəsində belə nəticəyə gəlirik ki, bu sənəd müasir reallıqları nəzərə almışdır və geniş istehlakçıların və maraqlı tərəflərin prosesdə iştirakına imkan verir. 22.07.2022-cil tarixli Sərəncamla təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın icrası ilə bağlı müvafiq Tədbirlər Planının 5.2.3-cü bəndi BOEM-dən geniş istifadənin təmin edilməsini, o cümlədən, bioenerji və geotermal enerji kimi alternativ mənbələrdən istifadənin genişləndirilməsini nəzərdə tutur [3]. Bu o nəticəni çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycanda BOEM sektorunun inkişafı həm də sosial-iqtisadi inkişafın əsas elementlərindən biri kimi götürülür.

Bərpa olunan enerji potensialı və mövcud istehsalın həcmi

Aparılan araşdırmalar Azərbaycanın yüksək BOE potensialına malik olduğunu göstərir. Ölkəmizin təbii BOE potensialı yüksək olmaqla yanaşı, texnologiya və innovasiyaların inkişaf səviyyəsi və bu sektorda tətbiqi imkanları ilə bağlı olan texniki potensialı və eləcə də, texniki potensialın reallaşdırılmasına təkan verən iqtisadi potensialı da olduqca səmərəli qiymətləndirilir. Ölkəmizin texniki baxımdan reallaşdırıla bilən və iqtisadi baxımdan səmərəli qiymətləndirilən BOE potensialı 26 940 MVt təşkil edir. Burada külək enerjisinin hesablanmış potensialı 3 000 MVt, günəş enerjisinin payı 23 040 MVt, eləcə də, bioenerjinin və dağ çaylarının BOE potensialı müvafiq olaraq 380 MVt və 520 MVt olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Bütün bunlardan əlavə, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda külək enerjisinin reallaşdırıla bilən texniki potensialını özündə ehtiva edən ümumi həcmi 157 QVt qiymətləndirilir [14]. Təbii ki, bütün bunlar Azərbaycanın yaşıl enerji mənbələri əsasında öz tələbatını ödəməklə yanaşı həm də onun ixracatçısına çevrilməsinə geniş perspektivlər açır. Əlbəttə ki, bu konteksdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin milli iqtisadiyyata inteqrasiyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, ölkəmizin su ehtiyatlarının təxminən dörddə biri bu ərazilərdə formalaşır ki, bu da orta hesabla bir il ərzində 2,56 kubmetr su resursu anlamına gəlir. Digər tərəfdən isə, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı və Füzuli rayonları illik günəş radiasiyasının miqdarına görə, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının yüksək dağlıq hissələri isə küləyin intensivliyi baxımından alternativ enerji istehsalı üçün səmərəli hesab olunur. Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonu geotermal mənbələr baxımından səmərəli enerji bölgəsi kimi qiymətləndirilir və bütün bunlar bölgənin böyük həcmli yaşıl enerji potensialına malik olduğunu söyləməyə imkan verir. Mövcud potensialdan istifadə məqsədilə müəyyən hədəflər müəyyənləşdirilmiş və əməli addımlar atılmışdır. Bu baxımdan qeyd eləmək lazımdır ki, 2022-ci ildə Azərbaycanın elektrik enerjisi üzrə ümumi istehsalı 29 milyon kVt saatdan artıq olmuşdur ki, bu da 2021-ci ilin müvafiq göstəricisi (27875,3 milyon kVt·st) ilə müqayisədə 1129,0 milyon kVt·st və ya 4,1% artım deməkdir. İstehsalın strukturuna gəldikdə isə ən böyük pay İES-lərin payına düşməklə 27059,1 milyon kVt·st təşkil etmişdir. BOEM istehsalına gəldikdə isə aşağıdakı qrafikin nəzərdən keçirilməsi elektrik enerjisi istehsalında BOEM-in rolunun müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın qarşıya qoyduğu vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca əlverişli olar.

Qrafik 1. 2022-ci ildə BOEM stansiyalarında elektrik enerjisi istehsalı, milyon kVt saat.

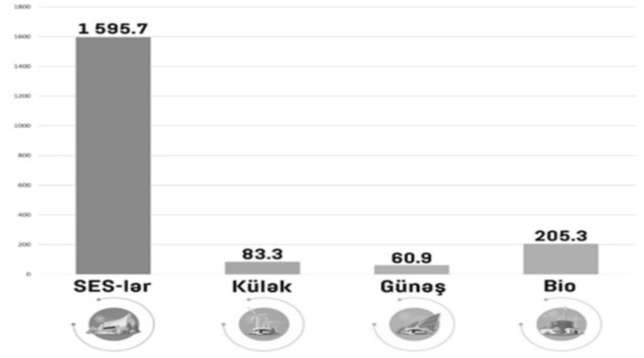

Mənbə: AREA. (2023). Azərbaycanda BOEM statistikası.

Qrafikdən göründüyü kimi, SES-lərin bu göstəricidə payı 1595,7 mln. kVt·st olmuş, bundan əlavə, KES-lərdə bu göstərici 83,3 milyon kVt st, GES-lərdə isə toplam 60,9 milyon kVt·st təşkil etmişdir. Bioenerji istehsalına gəldikdə isə, bio ES-lərdə 205,3 milyon kVt·st istehsal reaallaşdırılmaqla BOEM üzrə ümumi enerji istehsalının həcmi 349,5 mln. kVt·saat qeydə alınmışdır. Burada qeyd eləmək yerinə düşər ki, ölkəmizin elektrik enerjisi üzrə toplam enerji gücü 7954 MVt təşkil edir. BOEM hesabına toplam enerji gücü isə böyük SES-lər də daxil olmaqla 1312 MVt-dir. Beləliklə, BOEM üzrə toplam enerji istehsal gücü Azərbaycanın ümumi enerji istehsalının 16,5%-ni təmin edir. Bəlli olur ki, BOEM hesabına elektrik enerjisi istehsalı mövcud potensialdan və stansiyaların istehsal gücündən çox aşağı olsa da, bu sektorda müəyyən inkişaf dinamikası hökm sürür. Bu baxımdan əhəmiyyətli göstəricilərdən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın elektrik enerjisi istehlakı azalmışdır. 2021-ci ildə ümumi enerji istehlakı 23435,6 milyon kVt·st təşkil etdiyi halda, 2022-ci ildə istehlakın həcmi 23191,2 milyon kVt·st olmaqla 244,4 milyon kVt st aşağı düşmüşdür. Bunu BOEM sektorunda istehsalın genişləndirilməsi və enerji istehsalında səmərəliliyin artırılması ilə əlaqələndirə bilərik. Azərbaycanın 2022-ci ildə ixrac etdiyi elektrik enerjisinin miqdarında artım qeydə alınmışdır. Belə ki, ölkəmizin elektrik enerjisi ixracı 2021-ci ildə 1673,4 milyon kVt·st olduğu təqdirdə, 2022-ci ildə bu rəqəm 2997,5 milyon kVt·saata yüksəlmişdir ki, bu da müqayisə apardıqda son bir il ərzində enerji ixracında 1324,1 milyon kVt·st artım deməkdir. Daha bir müqayisə aparmaqla qeyd eliyə bilərik ki, 2021-ci ildə ölkəyə idxal edilən elektrik enerjisinin həcmi 151,6 milyon kVt·st təşkil etdiyi halda, 2022-ci ildə bu göstərici 137,2 milyon kVt·st olmuşdur [2]. Ölkəmizdə enerji sahəsində səmərəli fəaliyyətin və qanunçuluğun təmin edilməsində Energetika Nazirliyi tabeliyində fəaliyyət göstərən və əməkdaşı olduğum Enerji Məsələlərini Tənzimləmə Agentliyinin xüsusi rolu vardır. Təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, enerji təchizatı sahəsində səmərəliliyin daha da artırılması, müvafiq sahədə istismara buraxılış aktlarının verilməsi, qaz və istilik təchizatı müəssisələrində qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi vəziyyətinin vaxtaşırı monitorinqi və digər istiqamətlər üzrə qarşıya qoyulan vəzifələr və onların uğurlu icrası enerji resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə və şəffaflığın daha da artırılmasına xidmət edir. Bu baxımında, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən həyata keçi-

rilən "Azərbaycan Respublikasında yeni yaradılmış Enerji Məsələlərini Tənzimləmə Agentliyinin fəaliyyətinə dəstək" layihəsinə uyğun olaraq "Şəbəkə itkiləri" və "Resursların adekvatlığı" istiqamətlərində baş tutmuş mentorluq təlimləri beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vurğulamaq lazımdır ki, Gürcüstanın müvafiq təcrübəsinə əsaslanmaqla "Elektrik enerjisi itkilərinin tənzimləmə dövrü üçün normativ göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi Qaydaları"nın, eləcə də, "Adekvatlığın mövsüm və qısa müddətli qiymətləndirilməsi üçün Metodologiya"nın və "Adekvatlığın uzun və orta müddətli qiymətləndirilməsi üçün Metodologiya"nın ilkin layihələrinin hazırlanması gələcək fəaliyyətin səmərəli təşkilinə mühüm töhfələr verəcəkdir.

Nəticə

Ənənəvi resursların tükənməyə doğru getməsi və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı narahatlıqlar dünyanın bir çox ölkələrində yaşıl enerjiyə keçidin surətlənməsinə səbəb olmuşdur. Milli və beynəlxalq çərçivədə BOEM-dən səmərəli istifadəyə yönəlmiş siyasi və hüquqi tədbirlər həyata keçirilir, elmi araşdırmalar genişləndirilir. Azərbaycan zəngin BOEM potensialına malik olmaqla yanaşı bu sahənin inkişafına xidmət edən aktiv dövlət siyasəti də həyata keçirilir. Müvafiq sahənin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, müxtəlif dövlət proqramlarının və təşfiq mexanizmlərinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda yaşıl enerji sektorunun surətli inkişafına geniş imkanlar açır. Ümumi enerji istehsalının artımı və enerji istehlakının nisbətən azalması fonunda BOEM istehsalının artaraq milyon 349,5 mln. kVt saata çatması və ümumi enerji istehsalının 16,5%-ni təşkil etməsi qısa müddət üçün əldə olunmuş yüksək göstəricidir. Ancaq 2030-cu ilə qədər bu göstəricinin 35%-a çatdırılması hədəfi hələ qarşıda xeyli işlərin görülməli olduğundan xəbər verir. Digər tərəfdən mövcud istehsalın böyük qismi (1595,7) SES-lərin payına düşür və günəş, külək, bioenerji kimi mənbələrin istehsalda payı hələ də az olaraq qalır. Ancaq əlverişli təbii potensial, səmərəli dövlət siyasəti və reallaşdırılan layihələr yaxın gələcəkdə ölkəmizin bu sektorda böyük nəaliyyətlər qazanacağını söyləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ahmadov A. K. (2019). How oil autocracies learn to stop worrying: Central Eurasia in 2008 global financial crisis. Post-Soviet Affairs, 35(2), 161–180.

2. AR Energetika Nazirliyi. (2023). Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi tərəfindən 2022-ci ildə görülmüş işlərə dair HESABAT.

3. AR Energetika Nazirliyi. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə.

4. AR Nazirlər Kabineti. (2022). "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi barədə Sərəncam.

5. AREA. (2022). Haqqımızda. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi.

6. AZƏRTAC. (2023). "Elektroenergetika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu".

7. Bordoff J., O'Sullivan M. L. (2022). Green upheaval: The new geopolitics of energy. FA.

8. E-qanun. (1996). "Enerji resurslarından istifadə haqqında AR Qanunu".

9. E-qanun. (2021a). "Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

10. E-qanun. (2021b). https://e-qanun.az/framework/47397

11. E-qanun. (2021c). https://e-qanun.az/framework/47842

12. Guliyev F. (2022). The new global energy order: Shifting players, policies, and power dynamics. Public responses to fossil fuel export. Elsevier.

13. Guliyev, F. (2023). Renewable Energy Targets and Policies in Traditional Oil-Producing Countries: A Comparison of Azerbaijan and Kazakhstan. Journal of Eurasian Studies.

14. https://area.gov.az/az/page/yasil-texnologiyalar/boem-potensiali

15. Karatayev M., Lisiakiewicz R., Gródek-Szostak Z., Kotulewicz-Wisińska K., Nizamova M. (2021). The promotion of renewable energy technologies in the former Soviet bloc. Energy Reports, 7(1), 6983–6994.

16. Laldjebaev M., Isaev R., Saukhimov A. (2021). Renewable energy in Central Asia: An overview of potentials, deployment, outlook, and barriers. Energy Reports, 7(1), 3125–3136

17. Markard J. (2018). The next phase of the energy transition and its implications for research and policy. Nature Energy, 3(8), 628–633.

18. Smil V. (2019). What we need to know about the pace of decarbonization.Substantia.69-73.

XÜLASƏ

Karbohidrogen resursların tükənməyə doğru getməsi, onlardan istifadənin baha başa gəlməsi və ətraf mühitə mənfi təsirləri alternativ enerji mənbələrindən istifadənin aktuallığını daha da artırmışdır. Azərbaycan Respublikası zəngin neft və qaz resurslarına malik olmasına baxmayaraq, son illərdə hökumət tərəfindən bərpa olunan enerji mənbələrindən (BOEM) istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü siyasət həyata keçirilmişdir. Əlverişli potensialdan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə müvafiq sahənin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, dövlət proqramlarının və təşfiq mexanizmlərinin reallaşdırılması Azərbaycanda yaşıl enerji sektorunun surətli inkişafına geniş imkanlar açmışdır. Məqalədə təmiz enerji mənbələrinə keçid prosesi, Azərbaycanın BOEM potensialı və ondan istifadənin normativ-hüquqi bazası, eləcə də, bu mənbələrin ölkənin cari elektrik enerjisi istehsalında payı araşdırılmışdır. Bu məqsədlə, məzmun təhlili, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Yaşıl enerji, günəş, külək, texnologiya, qanunvericilik.*

U.Qadirli

Renewable energy potential of the republic of Azerbaijan and its usage policy

SUMMARY

The depletion of hydrocarbon resources, the high cost of their use and negative effects on the environment have increased the urgency of using alternative energy sources. Despite the fact that the Republic of Azerbaijan has rich oil and gas resources, in recent years, the government has implemented a purposeful policy to expand the use of renewable energy sources (BOEM). In order to ensure the effective use of the available potential, the improvement of the legislative framework of the relevant field, the implementation of state programs and incentive mechanisms have opened wide opportunities for the rapid development of the green energy sector in Azerbaijan. The article examines the process of transition to clean energy sources, the BOEM potential of Azerbaijan and the normative-legal basis of its use, as well as the share of these sources in the country's current electricity production. For this purpose, content analysis, synthesis, comparison and generalization methods were used.

Key words: *Green energy, solar, wind, technology, legislation.*

У. Кадирли

Возобновляемый энергетический потенциал Азербайджанской Республики и политика его использования

РЕЗЮМЕ

Истощение углеводородных ресурсов, высокая стоимость их использования и негативное воздействие на окружающую среду повысили актуальность использования альтернативных источников энергии. Несмотря на то, что Азербайджанская Республика обладает богатыми нефтегазовыми ресурсами, в последние годы правительство проводит целенаправленную политику по расширению использования возобновляемых источников энергии (ВОЭМ). В целях обеспечения эффективного использования имеющегося потенциала совершенствование законодательной базы соответствующей сферы, реализация государственных программ и механизмов стимулирования открыли широкие возможности для стремительного развития сектора зеленой энергетики в Азербайджане. В статье рассматривается процесс перехода на чистые источники энергии, потенциал БОЭМ Азербайджана и нормативно-правовая база его использования, а также доля этих источников в текущем производстве электроэнергии в стране. Для этого использовались методы контент-анализа, синтеза, сравнения и обобщения.

Ключевые слова: *Зеленая энергетика, солнечная энергия, ветер, технологии, законодательство.*

UOT 338.45

MÜHASİBAT UÇOTU BAXIMINDAN MÜASİR DÖVRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏDQİQİ

RƏŞAD HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

Email: qahramanovnicat1@gmail.com

GİRİŞ

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) dünyanın getdikcə daha çox ölkəsində kapital bazarlarına maliyyə hesabatlarının verilməsi üçün əsas yaradır. Qlobal miqyasda müqayisə edilə bilən məlumat mənbəyi kimi, IFRS da bütün dünya üzrə tənzimləyicilər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. IFRS müxtəlif ölkələrin eyni, qlobal miqyasda tətbiq olunan mühasibat standartları toplusunu qəbul etməsini təmin etməklə bu problemi aradan qaldırır [1].

Bu məqalənin məqsədi, müasir dövrdə qeyri-neft sektorundakı mövcud vəziyyəti tədqiq edərək, qeyri-neft enerji mənbələrinin istehsalı, ixracı və inkişaf perspektivlərini müzakirə etməkdir. Məqalə, qeyri-neft sektorunun dünya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq, yenilənən enerji istiqamətləri və alternativ enerji mənbələri kimi alternativlərə dair son inkişafları araşdırmağa yönləndirir.

Məqalə aşağıdakıları özündə əks etdirir:

1. Qeyri-neft sektorundakı mövcud vəziyyətin analiz etmək və bu sahədəki fəaliyyətləri dünya səviyyəsində qiymətləndirmək.
2. Yenilənən enerji istiqamətləri və alternativ enerji mənbələri ilə bağlı son inkişafları və ehtimalları tədqiq etmək.
3. Qeyri-neft sektorundakı problemləri və fürsətləri müzakirə etmək və infrastruktur çətinlikləri və inkişaflar arasında əlaqələr qurmaq.
4. Qeyri-neft sektorunun iqtisadi, siyasi və ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək və potensial təsirin ölçülə bilən aspektlərini müzakirə etmək.
5. Gələcək perspektivləri və təklif edilən həll yollarını müzakirə edərək, qeyri-neft sektorunun davam etməsini və inkişafının istiqamətini göstərmək.

Məqalə, qeyri-neft sektorundakı inkişafın iqtisadiyyat, enerji təhlükəsizliyi və cəmiyyət üçün əhəmiyyətini araşdıraraq, oxuculara bu sahədəki mövcud vəziyyəti anlamaq və potensial perspektivləri müzakirə etmək üçün məlumatlar və analiz təqdim etməyi hədəfləyir.

Qeyri-neft sektorundakı mövcud vəziyyətin tədqiqatı, son dövrlərdə dünyada enerji sahəsində yaşanan dəyişikliklərin və çevrəsəl məsələlərin əhatəsindən irəli gəlir. Bu sektorun aktual olması bir neçə səbəblə əsaslanır:

1. Enerji tələbinin artması: Dünya əhəmiyyətli miqdarda enerji tələbinə sahibdir və bu tələb daima artmaqdadır. Qeyri-neft enerji mənbələri, bu artan tələbi qarşılayabilən ən əsas alternativlərdən biridir. Bu, qeyri-neft sektorunda inkişaf perspektivlərini və bu sahədəki tədqiqatların aktual olmasını təmin edir.

2. Enerji təhlükəsizliyi: Dünya, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və sürdürübilir enerji istifadəsi ilə bağlı hədəflər qoymuşdur. Qeyri-neft sektorunda mövcud vəziyyətin tədqiqatı, bu hədəflərə çatmaq üçün potensial çözüm yollarını aşkar etmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

- Qeyri-neft sektorunda mövcud vəziyyətin tədqiqatı, bir sıra əlaqəli sahələri əhatə edir və müxtəlif tədqiqatlarla bağlantılıdır:
- Yenilənən enerji mənbələri və texnologiyalar: Bu sahədəki tədqiqatlar, güc mənbələrinin diversifikasiyası, alternativ enerji mənbələri, enerji emalı və ixracı, enerji verimliliyi və yenilənən enerji texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır.
- Siyasi və iqtisadi məsələlər: Qeyri-neft sektorunda siyasi stabillik, enerji siyasəti, ticarət müqavilələri, vergi tənzimlənməsi, regulatorluq və dəstəkləmə mehribanlığı kimi siyasi və iqtisadi məsələlər tədqiq edilməlidir.
- Sosial məsələlər və insan kapitalı: Qeyri-neft sektorunda inkişafın sosial təsiri, iş yaradıcılığı, əhəmiyyətli iş yerləri yaratmaq, iş təlimi və mütəxəssislərin yetişdirilməsi kimi insan kapitalı aspektləri də tədqiq edilməlidir.
- Çevrə mühit və sürdürəbilirlik: Qeyri-neft sektorunun çevrəsəl təsiri, enerji verimliliyi, emal prosesləri, karbon ayıqlanması, su resurslarının idarə edilməsi və təbii ekosistemlərin qorunması ilə bağlı tədqiqatları əhatə edir.
- Bu əlaqəli tədqiqatlar, qeyri-neft sektorunda mövcud vəziyyətin bütünlüklü şəkildə təhlil edilməsini və bu sahədəki inkişafın çeşidli boyutlarını öy-

rənməyi təşkil edir.

Qeyri-neft sektorunun maliyyə hesabatı neft sənayesindən kənarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar üçün maliyyə məlumatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi prosesinə aiddir. Qeyri-neft sektorları istehsal, pərakəndə satış, xidmətlər, kənd təsərrüfatı, texnologiya və s. daxil olmaqla, geniş sənaye sahələrini əhatə edir. Bu sektorlar ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verir və maliyyə təhlili və qərarların qəbulu üçün vacibdir. Qeyri-neft sektorunda maliyyə hesabatları Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS) kimi müəyyən edilmiş mühasibat uçotu prinsipləri və standartlarına əməl edir. Məqsəd istifadəçilərə şirkətin maliyyə fəaliyyətini, mövqeyini və pul vəsaitlərinin hərəkətini qiymətləndirməyə imkan verən müvafiq, etibarlı və müqayisə edilə bilən maliyyə məlumatlarını təmin etməkdir.

Qeyri-neft sektoru üçün maliyyə hesabatlarında bəzi əsas elementlər və mülahizələr bunlardır:

Maliyyə Hesabatları: Qeyri-neft sektoru subyektləri balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat və kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat daxil olmaqla maliyyə hesabatlarını hazırlayır. Bu hesabatlar müəyyən dövr ərzində maliyyə vəziyyətinin, fəaliyyətinin və maliyyə strukturunda dəyişikliklərin qısa təsvirini təqdim edir.

Gəlirlərin tanınması: Qeyri-neft sektoru şirkətləri malların və ya xidmətlərin satışından əldə olunan gəliri müvafiq qaydada tanımalıdırlar. Gəlirlərin tanınması prinsipləri, gəlirin müştərilərə mal və ya xidmətlərin ötürülməsini əks etdirməsini təmin etməklə, gəlirin nə vaxt və necə tanınması lazım olduğunu istiqamətləndirir.

Amortizasiya: Qeyri-neft sektoru müəssisələri çox vaxt faydalı istifadə müddəti ərzində köhnəlmə və ya amortizasiya tələb edən maddi və qeyri-maddi aktivlərə malikdirlər. Amortizasiya maddi aktivlərin (məsələn, binalar, avadanlıqlar) dəyərinin bölüşdürülməsini əks etdirir, amortizasiya isə qeyri-maddi aktivlərə (məsələn, patentlər, ticarət nişanları) aiddir.

Ehtiyatların Qiymətləndirilməsi: Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr inventar saxlayır və bu ehtiyatların dəqiq qiymətləndirilməsi lazımdır. Ehtiyatların ilkin dəyərini və sonradan onun maliyyə hesabatlarına təsirini müəyyən etmək üçün FIFO və ya orta çəkili dəyər WAC kimi qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur.

Maliyyə Açıqlamaları: Qeyri-neft sektoru şirkətləri maliyyə hesabatlarından kənar müvafiq məlumatları açıqlayır. Bu açıqlamalara mühasibat uçotu siyasəti, şərti öhdəliklər, əlaqəli tərəflərlə əməliyyatlar, əhəmiyyətli hadisələr və ya risklər və maliyyə hesabatlarının şərhinə təsir edə biləcək digər amillər daxil ola bilər [8].

Tənzimləmə Uyğunluğu: Yurisdiksiyadan asılı olaraq, qeyri-neft sektoru şirkətləri tənzimləyici orqanlar tərəfindən qoyulan xüsusi hesabat tələblərinə tabe ola bilər. İllik hesabatların təqdim edilməsi və ya yoxlanılmış maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi kimi bu qaydalara riayət etmək çox vacibdir.

Rəhbərliyin müzakirəsi və təhlili: Maliyyə hesabatlarında qeyri-neft sektoru şirkətləri tez-tez Rəhbərliyin müzakirəsi və təhlili bölməsini təqdim edirlər. Bu rəvayət şərhi şirkətin maliyyə vəziyyəti, əməliyyatların nəticələri və gələcək perspektivləri haqqında məlumat verir və istifadəçilərə maliyyə hesabatlarının əsas amillərini başa düşməyə imkan verir [6].

Bu məqalə üçün istifadə edilən metodlar aşağıdakılardır:

1. Ədəbiyyat tədqiqatı: məqalənin hazırlanması üçün mövcud akademik mənbələr, jurnal məqalələr, konfranslar və kitablar kimi əsaslı mənbələrdən faydalanılmışdır. Bu, qeyri-neft sektorunda mövcud vəziyyəti və inkişafları araşdırmaq üçün ənənəvi və elmi məlumatlara əsaslanmağa imkan verir.

2. Statistik analiz: müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun statistik məlumatları, enerji istehsalı, ixrac və digər əhəmiyyətli göstəricilər analiz edildi. Bu, sektorun aktualliğini və istiqamətlərini qiymətləndirməyə kömək edir.

3. Ekspert məşvərətləri: Ekspert məşvərətləri, sektorun problematik məsələlərini və perspektivlərini daha çox aydinlaşdirmağa kömək edir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 30 yanvar 2017-ci il tarixli 01 nömrəli qərarı ilə Ehtiyatların hərəkəti ilə bağlı maliyyə əməliyyatları Q nömrəli Qərarları ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə Mühasibat Uçotu Qaydaları”nda müəyyən edilmiş Hesablar Planına uyğun olaraq ümumiləşdirilir və hesablarda və müvafiq subhesablarda əks etdirilir.

Cədvəl 1. Mühasibat uçotu subyektləri üçün Hesablar Planı

Maliyyə hesabatının bölməsi/ maddəsi	**Hesabın №-si**	**Subhesabın №-si**	**Adı**
20			**Ehtiyatlar**
	201		Material ehtiyatları
		201-1	Xammal
		201-2	Materiallar
		201-3	Qablaşdırma materialları
	202		İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri
		202-1	İstehsalatda (işdə və xidmətdə) istifadə olunmuş xammal və materiallar
		202-2	İstehsalatla (işlə və xidmətlə) məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflər
		202-3	İstehsalatla (işlə və xidmətlə) məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflərə görə hesabalanılan sosial sığorta ayırmaları
		202-4	İstehsalat (iş və xidmət) aktivlərinin amortizasiya məsrəfləri
		202-5	İstehsalatla (işlə və xidmətlə) bağlı sair məsrəflər
	203		Tikinti müqavilələri üzrə məsrəflər
		203-1	Tikintidə istifadə olunmuş xammal və materiallar
		203-2	Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflər
		203-3	Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflərə görə hesabalanılan sosial sığorta ayırmaları
		203-4	Tikintidə istifadə edilən aktivlər üzrə amortizasiya məsrəfləri
		203-5	Tikinti ilə bağlı sair məsrəflər
	204		Hazır məhsul
		204-1	İstehsaldan alınan hazır məhsul
		204-2	Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımı üzrə hazır məhsul
	205		Mallar
	206		Satış məqsədi ilə saxlanılan digər aktivlər
	207		Digər ehtiyatlar
	208		Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər

Mənbə: https://president.az/az/articles/view/49936

Bu Standartın məqsədi ehtiyatlar üçün mühasibat uçotu qaydaları yaratmaq və əlaqədar xərclərin qiymətləndirilməsini müəyyən etməkdir. Bu ehtiyatlar aktiv hesab olunur və gələcək dövrlərdə satılana qədər saxlanılır.

Satış üçün saxlanılan xammal və materiallar, habelə mal və ya xidmətlərin istehsalında istehsal olunan və ya istehlak edilən aktivlər əmtəə və material ehtiyatının bir hissəsi hesab olunur. Bu aktivlərin mümkün xalis satış dəyəri işin normal gedişi zamanı ehtimal olunan xərclər çıxıldıqdan və satış qiymətinin təxminindən sonra qalan məbləğdir. Ədalətli dəyər tipik bazar əməliyyatında aktiv üçün alına bilən və ya öhdəliyə görə ödənilə bilən qiymətdir, mümkün xalis satış dəyəri isə müəssisənin əməliyyat xüsusiyyətlərini daha dəqiq əks etdirən və ədalətli dəyərdən fərqlənə bilən dəyərdir. Ehtiyatlara alqı-satqı üçün qısa və uzunmüddətli aktivlər, hazır məhsullar, bitməmiş istehsal xərcləri və istehsal üçün xammal daxil ola bilər. Malların və ya materialların yaradılması ilə bağlı olmayan müqavilələrlə bağlı məsrəflər müştərilərlə bağlanmış müqavilələrdən əldə edilən gəlirlər üzrə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartına uyğun olaraq uçota alınır. 9-cu maddəyə əsasən, ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı ilkin maya dəyərindən və ya xalis satış dəyərindən aşağı olanı istifadə edilməlidir. İlkin maya dəyərinə alış qiyməti, idxal rüsumları, daşınma və boşaldılma xərcləri kimi inventarın əldə edilməsi, istehsalı və hazırkı vəziyyətinə və yerləşdiyi yerə qədər emalı ilə bağlı bütün xərclər daxildir. Bununla belə, hər hansı ticarət endirimləri, faizlərin geri qaytarılması və ya oxşar güzəştlər alış dəyərinə daxil edilməməlidir. Xalis satış dəyəri, satışı həyata keçirmək üçün lazım olan hər hansı məsrəflər çıxılmaqla, ehtiyatın təxmin edilən satış qiymətinə aiddir. İnventarla işləmə xərcləri məhsulların idarə edilməsi və saxlanması ilə bağlı xərclərdir. Bu məsrəflərə xammalın maya dəyəri, avadanlıqların köhnəlməsi və işçilərin əmək haqqı kimi məhsulun istehsalı ilə bağlı birbaşa xərclər daxildir. Bundan əlavə, istehsal zamanı çəkilən sabit və dəyişkən istehsal qaimə məsrəfləri emal məsrəfləri hesab edilir [3].

İstehsal üzrə qaimə məsrəflərinin emal məsrəflərinə aid edilməsi müəssisənin normal istehsal gücünə əsasən müəyyən edilir. Normal istehsal gücü, gözlənilən istehsal həcmi və planlaşdırılmış texniki xidmət daxil olmaqla, bir çox dövrlər üzrə orta göstəricilər əsasında hesablanır. Əgər zavodun faktiki istehsal sürəti onun normal istehsal gücünə yaxındırsa, bu sürətdən istifadə edilə bilər.

Sabit qaimə məsrəflərinə rəhbər işçilərin və istehsalatda iştirak edən işçilərin əmək haqqı xərcləri, habelə maddi ehtiyatlar və əsas fondların köhnəlməsi üzrə ehtiyatlar daxildir. İstehsal həcminin artması məhsulun hər bir vahidinə aid edilən sabit qaimə xərclərinin miqdarını azaldır. Əksinə, aşağı istehsal həcmi hər bir vahidə aid edilən sabit qaimə məsrəflərinin məbləğini artırmır. Hər hansı yerdə qalan bölüşdürülməmiş sabit qaimə məsrəfləri baş verdikləri dövrdə xərclər kimi tanınır. İstehsalın vahid dəyəri istehsal müəssisələrinin əsl əməliyyatı əsasında müəyyənləşdiriləcəkdir. İstehsal prosesi hələ sabit olmadığı təqdirdə bu xərclər arta bilər. Məsələn, avadanlıq istismarı və xidmətləri üçün istifadə olunan materialların dəyəri nəzərə alınacaqdır.

NƏTİCƏ

Bu məqalə müasir dövrdə qeyri-neft sektoru üzrə maliyyə əməliyyatlarının maliyyə uçotunda necə uçota alınmasının aspektlərini araşdırır, xüsusilə də Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı 2 "Ehtiyatlar"da göstərilən təlimatlara diqqət yetirir. Bundan əlavə, o, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş müvafiq normativ sənədləri nəzərə alır. Bu standartın müddəalarına uyğun olaraq, məqalədə maliyyə əməliyyatlarının maliyyə uçotunda istifadə olunan hesablar planı əsasında mühasibat yazılışları vasitəsilə əks etdirilməsinə dair təkliflər verilir. Bu əməliyyatlar istehsal və xidmətlərlə məşğul olan kommersiya qurumları tərəfindən aparılan əməliyyatlar nəticəsində yaranan ehtiyatların əldə edilməsi, saxlanması və sonradan xaric edilməsinə aiddir.

Açar sözlər: *müasir dövr, qeyri-neft sektoru, mövcud vəziyyət, IFRS, 2 №-li IFRS.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 06 yanvar 2021/https://president.az/az/articles/view/49936

2. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il 22 dekabr tarixli 228-VIQD nömrəli Qanununun tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında/ https://e-qanun.az/framework/46665

3. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 06 yanvar 2021/https://president.az/az/articles/view/49936

4. Abbasov Q.Ə., Cəfərov E.O və b. "İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının zəruriliyi və bu standartlar üzrə sistemin yaradılması". Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, 2011, №4 (226), səh.7-34.

5. Akimova N.S., Azaden A.A. "The concept of internal audit in the period of adaptation international standards of accounting and auditing", ISBN: 2018, 2224-6282, DOI: 10.30838/P.ES.2224.250918.95.230

6. Anderson R. Contemporary Issues in Managerial Accounting? 2019

7. Brown R., Johnson M., Smith K. The Impact of Financial Reporting Quality on Investor Decision Making. Journal of Accounting and Finance, 2021, 25(2), 45-60.

8. Cəfərov E.O. "Maliyyə hesabatının konseptual əsasları", Bakı, Maliyyə və uçot. 2019 №1, səh. 39-52

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ В НЕНЕФТЯНОМ СЕКТОРЕ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

РЕЗЮМЕ

МСФО решает эту проблему, предоставляя набор высококачественных международно признанных стандартов бухгалтерского учета, обеспечивающих прозрачность, подотчетность и эффективность на финансовых рынках по всему миру. МСФО обеспечивают прозрачность, повышая международную сопоставимость и качество финансовой информации, позволяя инвесторам и другим участникам рынка принимать обоснованные экономические решения. МСФО укрепляют подотчетность, сокращая информационный разрыв между поставщиками капитала и людьми, которым они доверяют свои деньги. МСФО (IFRS) 2 «Резервы» содержит руководство по признанию, оценке и раскрытию резервов (также известных как резервы) в финансовой отчетности. Он отражает методы определения первоначальной стоимости запасов, включая распределение накладных расходов и последующую оценку запасов по наименьшей из себестоимости и чистой стоимости реализации. Текущая ситуация в ненефтяном секторе может сильно различаться в зависимости от страны, региона и конкретной отрасли. Такие факторы, как экономические условия, государственная политика, технологические достижения и глобальные рыночные тенденции, могут существенно повлиять на показатели ненефтяного сектора. Стандарты предоставляют информацию, необходимую для привлечения руководства к ответственности. Все это говорит об актуальности темы.

Ключевые слова: *современная эпоха, ненефтяной сектор, текущая ситуация, МСФО, МСФО № 2.*

A STUDY OF THE CURRENT SITUATION IN THE NON-OIL SECTOR IN MODERN TIMES IN TERMS OF ACCOUNTING

SUMMARY

IFRS solves this problem by providing a set of high-quality, internationally recognized accounting standards that bring transparency, accountability and efficiency to financial markets around the world. IFRS brings transparency by increasing the international comparability and quality of financial information, allowing investors and other market participants to make informed economic decisions. IFRS strengthens accountability by reducing the information gap between capital providers and the people they trust with their money. IFRS 2 Provisions provides guidance on the recognition, measurement and disclosure of provisions (also known as reserves) in financial statements. It reflects methods of initial cost determination of inventories, including allocation of overhead costs and subsequent measurement of inventories at the lower of cost and net realizable value. The current situation in the non-oil sector can vary greatly depending on the country, region and specific industry. Factors such as economic conditions, government policies, technological advances and global market trends can significantly affect the performance of the non-oil sector. Standards provide the information necessary to hold management accountable. All this indicates the relevance of the topic.

Keywords: *modern era, non-oil sector, current situation, IFRS, IFRS No. 2.*

UOT 338.48

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN TURİZMİ: REALLIQLAR VƏ POTENSİAL

VÜSALƏ QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: n-ibrahimova-86@mail.ru

Giriş: Turizm qeyri-neft iqtisadiyyatının perspektivli istiqamətlərindən biri kimi

Son illər Azərbaycanın öz iqtisadiyyatını post neft dövrünün tələbləri isqamətində qurmağa çalışdığı açıq-aşkar görünməkdədir. Bu mənada qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi yolunda aparılan tədbirlər nəticəsində canlanan və perspektiv vəd edən sahələrdən biri də turizmdir. Son illərdə ölkəmizdə bu sahəyə artan maraq turizmin tərəqqisi üçün yeni metodlar yaradır. Bu imkanlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün çevik mütərəqqi turizm marketinqin başlıca şərtlərindən biridir. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə turizm sənayesinin mövcud vəziyyəti obyektiv şəkildə təhlil olunmalı, inkişafa mane olan nöqsanlar aradan qaldırılmalı, dünyanın qabaqcıl turizm ölkələrinin təcrübəsi, keçdiyi inkişaf yolları öyrənilib, tətbiq edilməlidir. Şübhəsizdir ki, ilkin mərhələdə Azərbaycandakı turizm marketinqini dünyanın aparıcı ölkələri ilə müqayisə etmək doğru olmaz. Ona görə də, müqayisə Azərbaycanla oxşar ictimai, siyasi və tarixi şəraitdə inkişaf yolu keçmiş dövlətlərlə aparılmalıdır. Nümunə üçün MDB məkanının 2 ölkəsini Qazaxıstan və Gürcüstanı göstərmək olar.

Son illərin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq, 2017- cil göstəricilərinə görə turist sayının az olmasına baxmayaraq, gəlir 3.21 milyard dollar, ÜDM faizi isə 1.9% yüksəkdir. 2018-ci ildə ardıcıl olaraq turist sayı 2.85 milyon, gəlir 2.83 milyard dollar, ÜDM faizi 6%, turist başına qəbz isə 993 dollardır. 2019-cu ildə turistlərin sayı 3,17 milyon nəfər olarkən, bu sahəsindən gəlir 2 milyar dollar olaraq, ÜDM-nin 4,2 % ni təşkil etmişdir. 2020-ci ildə Azərbaycanda təkcə turizm sektorundan təxminən 340,00 milyon ABŞ dolları gəlir əldə edilib. Bu, onun ümumi daxili məhsulunun 0,62 faizinə və Qərbi Asiyada bütün beynəlxalq turizm daxilolmalarının təxminən 0 faizinə uyğundur. Həmin ildə ümumilikdə 796 min turist qeydə alıb və mütləq göstəricilərə görə dünyada 110-cu yerdədir. Kiçik ölkələrin qonaqların mütləq sayı ilə müqayisədə mütəmadi olaraq daha az çıxış etməsi göz qabağındadır. Turistlərin sayını Azərbaycan əhalisinə nisbətdə qoysaq, nəticə daha müqayisəli mənzərədir: hər sakinə 0,079 turist düşən Azərbaycan dünyada 129-cu yerdədir. Qərbi Asiyada 15-ci yerdədir.

Gürcüstan Statistika Komitəsinin hesablamalarına əsasən, 2019-cu ildə 9,4 milyon beynəlxalq ziyarətçi qəbul edib ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə rekord sayda və səkkiz faiz artımdır. 2016-cı ildə turizm sektoru ölkənin ÜDM-nin 7,3%-ni təşkil edib. 2015-ci ildə bu rəqəm cəmi 6,6% olaraq, cari ildə ölkəyə 6,35 milyon xarici turist gəlib. Bu göstərici əvvəlki illərlə müqayisədə 7,6% çoxdur. Gürcüstan Milli Bankının məlumatına görə, 2016-cı ilin ilk üç rübündə turistlər ölkədə təxminən 1,68 milyard dollar vəsait qoyub. Bu əvvəki il ilə müqayisədə 11% çoxdur. Xarici turistlərin Gürcüstandakı xərcləri tədiyyə balansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməklə bu ölkədə xidmət ixracı gəlirlərinin təxminən 64,3%-i turizmdən gəlir. 2017-ci il üçün Gürcüstanın turizm statistikası 2016-cı illə müqayisədə 28,34 % artaraq 2,971,000,000,00 təşkil edib. 2018-ci il üçün 2017-ci illə müqayisədə 18,41% artaraq 3,518,000,000,00 olmuşdur.

Digər statistik məlumatları təqdim edəcəyimiz ölkə, Qazaxıstandır. Belə ki, 2017 ci ildə 7.70 milyon turist ziyarəti olmuş, 2.36 milyard dollar gəlir, 1.4% ÜDM və 306 dollar turist başına qəbzdir. 2018-ci ildə göstəricilər isə 5 ilin ən yüksək halını almış və 8.79 milyon turist sayı olarkən, 2019-cu ildə isə gəlir 2.92 milyard dollar olmuşdur. 2020-ci ildə turizm bu ölkədə düşüş yaşayaraq turist sayı 2.04 milyon olarkən, ÜDM-in faizi 0.34, turist başına düşən qəbz isə 289 dollar olmuşdur. Həmin ildə turist daxilolmaları kəskin şəkildə azaldı. 2,92 milyard dollardan (2019) cəmi 589,00 milyon dollar qaldı. Bu, Qazaxıstanda 80 faiz azalma deməkdir.Kiçik ölkələrin qonaqların mütləq sayı ilə müqayisədə mütəmadi olaraq daha az çıxış etməsi göz qabağındadır. Turistlərin sayını Qazaxıstan əhalisinə nisbətdə qoysaq, nəticə daha müqayisəli mənzərədir: hər sakinə 0,11 turistlə Qa-

zaxıstan dünyada 120-ci yerdədir. Orta Asiyada 3-cü yerdədir. 2020-ci ildə Qazaxıstan təkcə turizm sektorundan təxminən 589,00 milyon ABŞ dolları gəlir əldə edib. Bu, onun ümumi daxili məhsulunun 0,30 faizinə və Mərkəzi Asiyada bütün beynəlxalq turizm daxilolmalarının təxminən 46 faizinə uyğundur.

1. Azərbaycanda turizmin potensialına dair

Ölkəmizin turizm sahəsindəki göstəriciləri və bu xidmət sahəsindəki əksiklikləri, qabaqcıl turizm ölkəsi olmamasının müəyyən, gözəçarpıcı səbəbləri var və bunları aydınlaşdırmaq üçün müqayisə etdiyimiz ölkələrin bu sahədə təklif etdikləri xidmətlərə nəzər yetirək. Turizm sənayesinin qiymət strategiyası və xidmət keyfiyyəti arasındakı harmoniyanın olmaması sözügedən bazarın formalaşmasında çətinliklər yaradır. İlk əsas nəqliyyat infrastruktunda olan çatışmazlıqlardır, ölkəmiz beynəlxalq turizm daşımalarından olan avtomobillə səyahət sahəsinə fokuslanaraq, inkişaf tədbirləri həyata keçirilmişdir. Araşdırmalara görə bu nəqliyyat növü digərlərindən istifadə ilə müqayisə edildikdə öndədir və bunun səbəbi qiymətlərlə bağlıdır. Hava nəqliyyatında qiymətlərin yüksək olması (yerli aviaşirkət), xarici aviaşirkətlərlə və tranzit uçuşların az olması, ölkəmizə turist axınını zəifldən səbəblərdən biridir. Qiymət səviyyəsinə nəzər yetirsək, Avropa ölkələrindən Bakıya birbaşa uçuşların qiyməti minimal olaraq 200 avronun üstündədir və bir çox ölkələrdən birbaşa uçuş mövcud deyil.

Qonşu Gürcüstanda vətəndaşlar 50 avroya Avropanın 45 destinasiyasına gediş-gəliş üçün uçuşlar, Qazaxıstandan Mərkəzi Avropa ölkələrinə maksimum qiymət 100 avro təşkil etdiyi halda, azərbaycanlılar bəzi hallarda 40-44 dəfə bundan artıq ödəniş etmək məcburiyyətində qalır. Məsələn, dünyaca məşhur Wizz Air şirkəti Kutaisidən Avropanın 6 şəhərinə gediş-gəliş üçün 19.99 avrodan başlayan qiymətlərlə uçuşlara başlayaraq, bu da illik 1 milyondan çox sərnişinin daşınmasına şərait yaradacaq.

Hal-hazırda Mərkəzi Asiya ölkələrinə, eləcə də Qazaxıstana turist axınları ərəb ölkələrindən üstünlük təşkil edir. Məlumatlara görə, BƏƏ-dən həftədə 86 uçuş həyata keçirir, minimal qiymət 99 avrodur. Son illər Şərqi Asiya ölkələrinin maraq dairəsi olan Qazaxıstan, yapon və çinlilərin gəldiyi məkan olmuşdur. Qiymətlərin yüksək olmasına baxmayaraq, Çindən Qazaxıstana həftədə 27, Koreyadan isə 14 uçuş keçirilir.

Nəticədə, ilk olaraq diqqətə çarpan məsələ uçuş qiymətləri baha olduğu üçün və dəyərin yüksək olub, orta təbəqənin yaşam standartlarına uyğun olmadığı üçün ölkmizə turist axınını zəifldir.

Azərbaycanda turizmlə əlaqədar digər əsas, önəmli və nəzərə çarpacaq məsələ otel qiymətləri və bu sahədə təklif olunan şərtlərin aşağı olmasıdır. Statistik göstəricilərə əsasən 2021-ci il etibarilə otel və mehmanxanaların sayı 712 və bu otellərə yerləşdirilmiş qonaqların sayı 1 172 123-ə çatmışdır. Bu otellərdən Bakı və rayonlar üzrə 5 ulduzlu olanların sayı 109-dur.

Otellərdə qiymət startegiyası və qiymətəmələgəlmə prosesi bazara təsir edən başlıca amillərdən biridir. Ölkəmizdə turizmin sadəcə mövsümü sahə olmasının səbəblərindən biri kiçik firmaların çoxluğu, resurs çeşidliliyinin zəif olması və rəqabətin davamlı ola bilməməsi səbəbindən "Qaymaqların yığılması" stategiyasının yəni bazarda sadəcə yüksək qiymət tətbiqidir.

Problemlərdən biri odur ki, optimal qiymət miqyası iqtisadiyyatından faydalana bilməsini müəyyən etmir. Çünki turizm sektorunda yeni inkişaf etməkdə olan ölkə kimi Azərbaycanda istehsal olunan turizm məhsulları dünyada o qədər də tanınmır. Buna görə məhsul qiymətləri ölkəyə gələn turistlərin maliyyə potensialından və xərcləmə tendensiyalarından yüksəkdir. Yüksək qiymət strategiyasının olmasının digər səbəbi isə ölkəmizdə bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdən əlavə dəyər vergisi olaraq təyin olunan 18% həcmində vergi tutulur ki, bu da həmin müəssisənin xərcini daha da artırmış olur və məcburiyyət qarşısında qalaraq müəsissə yüksək məbləğ dəyərinə malik olan xidmət təklif edir.

Çatışmazlıqlara gəldikdə isə, otel menecmentinin mühüm problemlərindən biri də məhz planlaşdırmadır, belə ki bu sistemdə işində peşəkar idarəçilər hələ də formalaşma mərhələsindədir və bu da işlərin düzgün aparılmamasına gətirib çıxarır. Ölkəmizdə otel menecmenti qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri də "Rəqabət qiymət strategiyası"-nın bu sahəyə düzgün tətbiq edilməməsidir. Yəni, bu "bizdə rəqabət yoxdur" mənasını vermir, rəqabətin olduğu məlumdu, lakin istiqamət doğru deyil. Belə ki, bütün dünyada əgər rəqabət xidmət keyfiyyətin yüksək,

qiymətlərin ucuz olması istiqamətindədirsə, bizdə isə qiymətlərin yüksəldilməsi rəqabəti mövcuddur.

Turistlər səyahət edərkən qalacaqlartı yeri əvvəlcədən planlaşdırmağı və nisbətən işlərini yüngülləşdirməyi sevirlər. Belə ki, otellərdə rezervasiyalar müxtəlif saytlar vasitəsilə olunur , "Booking", "Air B&B" kimi. Azərbaycanda isə sadəcə Booking-dən istifadə olunur. Və bu sayt daha çox otellərə üstünlük vermişdir, hostellər və gündəlik icarəyə verilən evlər demək olar ki yoxdur. Lakin bütün bunları əhatə edən "Air B&B"-ə ölkəmizdəki otellər daxil edilməmişdir. Hostellərin və evlərin dəyəri aşağıdır, lakin ziyarətçilər üçün bu seçim az olduğundan onları bura ziyarət etməkdən qaçındırır.

Müqayisə üçün Gürcüstanın otel və mehmanxana bölməsinə baxsaq, 2019-cu ildə Gürcüstanda turistlərin yerləşdirilməsi müəssisələrində yataq yerlərinin sayı əvvəlki illə müqayisədə 3,6% artıb. Gürcüstan assosiasiyasının saytına görə, ştatda təxminən 170,000 mehmanxana otağı var və Gürcüstanın İqtisadi İnkişaf Departamentinin saytında qeyd edildiyi kimi, onlar Gürcüstanın təxminən 69 milyard dollarlıq turizm sənayesinə töhfə verir. Az ulduzlu olmasına baxmayaraq, ucuz qiymətə gecələmə imkanı verən otellər, vergilərin miqdarını aşağı olması və vergi siyasətində hədsiz liberallıq, 27 əmlakla bağlı adminstrativ xərclərin ucuzluğu Gürcüstanda brend hotellərin yaradılmasına şərait yaratmışdır.

Əlavə olaraq Gürcüstan yerli qonaqpərvərlik sənayesini 21-ci əsrə gətirərək və ölkəyə gələn milyonlarla səyahətçinin faydalanmasını təmin edən onlayn otel rezervasiyası sistemi qurmuşdur.Yerli veb dizayn studiyası Pro-Service Gürcüstandakı bütün mehmanxanalar üçün fərdi onlayn rezervasiya sistemlərinin yaradılmasını təklif etmişdir. Bu xidmət beynəlxalq və yerli səyahətçilərə Visa kartından istifadə edərək onlayn nömrə bron etmək və ya otelə gəldikdən sonra ödəniş etmək imkanı verir. Bunun otel üstünlüyü isə, çoxdilli, dinamik və müasir veb-səhifə; otel idarəçiliyinin yeni sistemi; onlayn rezervasiya və ödənişin inteqrasiyası; və otel işçiləri üçün pulsuz təlimlərdir.

Gürcüstan İnvestisiya Agentliyinin Xarici İnvestorlarının məlumatlarına əsasən Gürcüstanda biznes və investisiya üçün çox da əlverişli şərait yaradılmışdır. Dediklərinə görə, gəlir vergisi dərəcəsi 15 faizdir və bu məbləğ yatırıldıqda sıfırlanır. Məsələn, 13 faizlə kredit götürülürsə, iş adamı cəmi 3 faiz bəndi ödəyir. Müəyyən şərtlər və öhdəliklər yerinə yetirildikdə, torpaq simvolik ödənişlə istehsal və sənaye investisiyalarına verilir. Əgər ciddi brendlər otel açmaq istəyirsə, onlar 2 il bütün vergilərdən azad edilir.

Qazaxıstanda 1999-2021-ci illər arasında otellərin sayı 128.000-dan 3.686.000-a çıxmışdır. Müştəri bazası və ulduzlu otellər və keyfiyyətlə xidmətin düz mütənasib olduğu bu ölkədə, turist axınının güclənməsi adına müxtəlif növ inkişaf yolları keçmiş və xususən ona yaxın və inkişaf etmiş ölkələrdən nümunələr götürmüşdür. Qiymət strategiyası isə digər iki ölkə ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Saytların göstəricilərinə əsasən günü 6 dollar olan otel tapmaq mümkündür. Azad rəqabətin güclü olduğu ölkədə, xarici investisiyalar son illərə görə xeyli artmış və bunlar xüsusən inkişaf etmiş Şərqi Asiya ölkələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Toxunmaq istədiyim digər bir mövzu isə turizmdə xidmət müxtəlifliyinin yaradılmasıdır ki, bu da səhiyyə, tarixi, idman ovçuluq turizmi kimi sahələrin inkişafından asılıdır. Sadalananları nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə yüksək standartlara cavab verən və müalicə məqsədli çoxlu sayda turizm mərkəzləri mövcuddur. Naftalan, Naxçıvandakı Duzdağ, Masallıdalı İstisu və s.

Azərbaycanın qərbində yerləşən Naftalan kurortunun böyük sərvəti - misilsiz müalicə xüsusiyyətlərinə malik naftalan yağıdır. Statistikaya görə Naftalan kurortunda müalicənin effektivliyi 85%-ə çatır ki, bu da balneologiyada çox yaxşı bir göstərici hesab olunur. Naftalan hələ qədim zamanlardan dayaq hərəkət aparatı xəstəliklərinin, dəri, uroloji xəstəliklərin müalicəsi üçün güclü vasitə kimi şöhrət qazanıb. Naftalan iltihab proseslərini aradan qaldırır, ağrıları azaldır, qan dövranını və orqanizmdə mübadilə proseslərini yaxşılaşdırır. "Qara qızıl çeşməsi – sağlamlığın açarıdır"- Naftalan müalicə ocaqlarının şüarı belə səslənir.Yüksək standartlara cavab verən texnikalar, müalicə qurğuları pasiyentlərə təqdim olunaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz xəstəliklərin aradan qaldırılmasına təbii yollarlar kömək edir. Turistlərin üçün "Naftalan- Booking" adlı sayt da yaradılmışdır. Lakin qeyd olunan xəstəliklərdən əziyyət çəkən və müalicə olmaq istəyən, yaxud sadəcə istirahət etmək istəyən turistlərin bu saytdan məlumatı yoxdur. Azəbaycanda olan otellərin böyük qismi

"Booking.com" saytında olmasına baxmayaraq, yenidən sayt açılması bu rekreasiya-turizm obyektinə diqqəti azaltmışdır. Ən qlobal və diqqətə çarpan nüans isə qiymət strategiyasındakı uğursuzluqlardır ki, qiymətlərin çox yüksək olması və keyfiyyətlə üst-üstə düşməməsi turistlərin marağına səbəb olmur.

Təbiətin möhtəşəm və sirri açılmamış sərvəti olan palçıq vulkanlarıdır və Azərbaycan palçıq vulkanlarının diyarı hesab olunur. Dünyadakı palçıq vulkanlarının 1/3 hissəsi Azərbaycanda, 16000 km^2 ərazidə cəmlənmiş və sayı 350-dir. Palçığın tərkibi çox lazımlı mikroelementlərlə zəngin olduğundan, onların çoxu müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Hələ 1980-ci illərdə ölkənin 16 tibb müəssisəsində vulkan palçığı poliartrit, radikulit, hepatit, bir çox dəri xəstəliklərinin və əsəb sisteminin müalicəsində tətbiq edilirdi.

Digər tərəfdən, Palçıq vulkanları inşaatda geniş istifadə olunan təbii xammal kimi də qiymətli və əvəzsizdir. Vulkan gili tikinti üçün yararlı olaraq, gildən istifadə olunan kərpic isə yüksək keyfiyyətinə görə fərqlənir. Palçıq vulkanlarının iqtisadi sərfəliliyinin başqa bir tərəfi onun rekreasiya (istirahət) əhəmiyyətli təbii ehtiyat olmasından irəli gəlir.

Hazırkı zamanda da dünya təcrübəsində palçıq vulkanları yerləşən, möhtəşəm və əsrarəngiz görünüşə malik ərazilərə turistləri cəlb etmək üçün turlar təşkil edilir, müalicəvi əhəmiyyətli kurortlar salınır. Bu ölkələr rekreasiya əhəmiyyətli resurslarından bacarıqla istifadə edərək milyonlarla gəlir əldə edirlər. Lakin Azərbaycanda reklama və tanıtıma ayrılan marağın az və yüksək qiymət olması nəinki xarici turistləri, hətta yerli əhalini belə burdan uzaqlaşdırır. Əsasən Bakı və ətraf bölgələrdə olan bu zonalarda, turistlərin çox olmasına baxmayaraq diqqətsiz qalmışdır.

Vulkan palçıqlarının müalicəvi xüsusiyyətlərinin təsdiq olunması vacibdir. Belə ki, bütün vulkan palçıqlarının kimyəvi, üzvü tərkibi eyni deyildir və hər birindən eyni müalicə məqsədilə istifadə olunmur. Müalicə məqsədilə istifadə üçün nəzərdə tutulan vulkan palçıqlarının labaratoriyalarda analizinin aparılması və hansı xəstəliklərin müalicəsində tətbiqi müəyyən edilməlidir.

Əlavə olaraq bu vulkanlara yaxın ərazidə hər hansı mehmanxana və kurort- turizm obyektlərinin azlığına görə, turistlərin çoxu sadəcə turistik ziyarət məqsədi ilə gəlir. Məsələn, hazırda Kurort Səhmdar Cəmiyyətinin tabeliyində olan "Qaranquş" sanatoriyasında vulkan palçıqlarından qismən istifadə olunur. Abşeron sanatoriyalarında vulkan palçığından kompleks istifadə olunması üçün maddi texniki bazanın mövcudluğu bu imkanlardan yararlanmağa şərait yaradır. Digər əsas səbəb isə, başqa mərkəzlərdə olduğu kimi bu zəngin sərvətlə bağlı məlumat verəcək bələdçi sistemi formalaşmamasıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Duzdağ müalicə sanatoriyası, Badamlı, Sirab mineral suları dünyada bənzəri az tapılan təbii sərvətlərdir. Bronxit və asma xəstələri üçün əvəzsiz sayılan Duzdağ müalicə mərkəzində açılan zamandan indiyə qədər 35000 xəstə müalicə olmuşdur, bu sayda uşaqlar üstünlük təşkil edir. Bronxial asmalı şəxslərdə müalicədən sonra boğulma tutulmalarının sayı azalır və ya kəsilir, quru öskürək azalır, yuxular stabilləşir və yuxu keyfiyyəti artır, qanda leykositlərin və eazinofillərin artmış miqdarı azalır, ağciyərlərin dəqiqəlik tənəffüs sayı azalır, bronx yolları təmizlənir və həyat keyfiyyəti artır.

Duzdağda müalicə olunan şəxslərin standartlarını yüksəltmək üçün 5 ulduzlu və Avropa standartlarına cavab verən otel fəaliyyət göstərir. Hətta turistlərin və pasiyentlərin rahat gəlişi üçün otelə transfer xidməti də yaradılmışdır. Xidmətin yüksəldilməsi və daha əlçatan olunması üçün yaradılmış web səhifə sayəsində həm rezervasiya etmək, həmdə transfer və digər xidmətlərdən asanlıqla istifadə etmək mümkündür. Otaqların şəraiti, verilən xidmətin dəqiqliyi, yeməklərin keyfiyyəti personalın profesionallığı və digər standartların hər biri dünyanın qabaqcıl otelləri ilə eynidir. Digər sahələrdə olduğu kimi qiymət strategiyasındakı problemlərə görə hal-hazırda bu oteldəki qonaqların sayı azdır. Oteldə 1 günlük gecələmənin qiyməti müqayisə etdiyimiz ölkələrdə 1 həftənin qiymətinə bərabərdir.

P.H dəyəri 7.5 olan Badamlı və 7.4 olan Sirab mineral suları insan sağlamlığı və gündəlik su ehtiyacı üçün əvəzsiz rol oynayır. Alimlərin və ekspertlərin fikirlərinə görə, xususən mədə xəstəliyindən əziyyət çəkənlər üçün Na və Cl elementlərinin zəngin olduğu bu mineral suların ölkə daxilində çox istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Hətta bir çox post-sovet ölkələrinə ixrac olunan bu suların, həmin ölkələrdə tanınmaması və reklamının zəif olması çatışmazlıqlardan biridir.

Ölkəmizdəki termal mineral su və bulaqların say üstünlüyü və insan orqanizminə faydası saysız-hesabsızdır. Təəssüflər olsun ki, bu mineral su mənbələrinin çoxu diqqətdən kənarda qalmış, investisiya qoyulmadığına və abadlaşdırılma aparılmadığına görə həm turistlər, həm də səyahət agentlərinin marağını qaçırmışdır. Buna misal, "Oğlan-Qız" bulağıdır. İlisu kəndinin 5 km şimalında yerləşməyinə baxmayaraq, mürəkkəb relyef şəraiti yol infrastrukturunun təşkilinə imkan verməmişdir. Yolsuzluq şəraitinin olması müalicəvi sulardan istifadəyə mane olur. Müalicəvi sulara gedən yolun bərpası mövcud potensialdan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır. Bulaqların ətrafında sosial infrastrukturun təşkili məqsədi ilə yerli idarəetmə orqanları və sahibkarlıq subyektləri tərəfindən gecələmə yerləri, ictimai mobil sanitar qovşaqları, tibb məntəqəsi, ümumi müalicə hamamları, istirahət yerləri və s. təşkil olunmalıdır. Bulaqların ətrafındakı ekoloji mühitin qorunması üçün, infrastruktur qurularkən ətraf mühitin sağlamlığı qorunmalı, eyni zamanda mövsümülük və meteroloji şərait nəzərə alınmalıdır.

Quba rayonunun Xaltan termal bulaqlarının fiz-ki-kimyəvi və mikrobioloji analizi beynəlxalq standartlara uyğun olaraq 40 komponent üzrə aparılmışdır. Xaltan termal bulağının müalicə məqsədilə istifadəsi üçün suyu həm daxilə qəbul etmək, həm də vanna qəbul etməklə bir çox xəstəliklərin müalicəsi və sağlamlığın bərpa olunmasında istifadə etmək olar. Suyun mikrobioloji analizinin nəticələrinə görə bakteriya və digər mikro orqanizmlərin normadan az olması müalicəvi süfrə suyu kimi istifadə olunmasına imkan verir. Xaltan termal bulağının yerləşdiyi ərazinin coğrafi şəraiti ondan istifadə imkanlarını çətinləşdirir. Termal mənbəyə ən qısa yol Siyəzən rayonundan gəlir. Bulağın 35 km-də asfalt örtüklü yol çınqıllı yola əvəz olunur. Bulağa gedən yolun Gilgil çay dərəsindən keçməsi və onun yaz aylarında daşması nəticəsində gətirdiyi daşlı-palçıqlı sel yolun kəsilməsinə səbəb olur. Yay mövsümdə çay dərəsində yolun hamarlanması yolsuzluq şəraiti üçün lazım olan avtomobillərin termal mənbəyə gəlməsinə imkan verir. Müalicəvi bulağın ətrafında infrastruktur şəraiti zəif təşkil olunmuşdur. Digər yandan Xaltan bulağının ətrafında məişət tullantılarının atılması üçün xüsusi qabalar qoyulsa da dolduqdan sonra uzun müddət daşınmır. Həmçinin kanalizasiya sularının birbaşa çaya axıdılması, şanboların yetərsizliyi daha acınacaqlı vəziyyət yaradır. Bələdiyyələrin və digər əlaqəli strukturların bulaqların ətrafında olan ekoloji və sanitar vəziyyətə nəzarət etməsi, məişət tullantılarının mütəmadi olaraq daşınması, kanalizasiya sularının çaya axıdılmasının qarşısının alınması, müvəqqəti şanboların və ya mobil sanitar qovşaqlarının təşkili vacibdir.

Ölkəmizdə mineral sulardan az istifadə olunmasının səbəbləri ardıcıllıqla:

• Mineral suların ətrafında normal infrastrukturun olmaması;

• Əksəriyyətinə gedən yolların bərbad olması və ya yolsuzluq şəraiti;

• Ətrafında sosial infrastruktur sahələrinin olmaması;

• Müalicə məqsədilə istifadə olunmasının texni-ki-iqtisadi əsaslandırılmasının olmaması;

• Ətrafında anti-sanitariya vəziyyətinin yaranması və bu sahəyə nəzarətin olmaması və s.

2. Qonşu ölkələrin təcrübəsindən bəzi nümunələr

Gürcütanın mineral su yataqları və istehsal etdiyi "Borjomi" təbii standartlara görə 1500 ildən çox yaşı olan vulkan mənşəli mineral sudur. Dünyaca məşhur olan bu su Qafqaz dağlarının dərinliklərindəki mənbələrdən çox diqqətlə istehsal olunur və bütün mərhələlərdə hərtərəfli keyfiyyətə nəzarət olunduqdan sonra butulka və bankalara qablaşdırılır. Borjomi suyu MDB və Baltikyanı ölkələrin ən böyük təbii mineral su istehsalçısı və təbii qablaşdırılmış suyun aparıcı istehsalçısı olan IDS Borjomi International-ın törəmə şirkəti olan IDS Borjomi Georgia tərəfindən istehsal olunur. IDS Borjomi International 2002-ci ildə təsis edilmiş Rusiya, Ukrayna və Gürcüstanda mineral su qablaşdırma zavodlarına malik, MDB və Baltikyanı ölkələrin aparıcı mineral su istehsalçısı olan beynəlxalq şirkətdir. Bu gün IDS Borjomi International öz məhsullarını dünyanın 40-dan çox ölkəsinə ixrac edir.

Borjomi Mərkəzi Parkının cənub hissəsində ziyarətçilər dəri üçün faydalı təbii ılıq suda dincəlmək və üzməkdən həzz almaq üçün ən yaxşı yer olan Çar Kükürd Hamamları adlanan açıq hava kükürdlü su hovuzları vardır. Zəngin xiyabanda gəzmək və bu isti, yumşaq və sağlam su ilə vanna qəbul etmək üçün qurulmuş sistem, yüksək standartlara cavab verən istirahət mərkəzləri turistlərə və yerli xalqa

normal qiymətlə təklif olunur. Kurortda və ətrafında çoxlu tarixi abidələr var ki, bu da ziyarətçilərə mədəni turizmdən həzz almaq imkanı verir.

Tiflis türk hamamlarının hidrogen-sulfidli suyundan dəri, ağciyər və digər xəstəliklərin müalicəsində səmərəli istifadə olunur. Əlbəttə, bunun üçün müntəzəm olaraq hamama getmək lazımdır. Turistlər üçün isə hamam bir növ attraksion – Tbilisiyə gəzinti proqramının mütləq bəndidir. Hamama gələnlər arasında Şərq yuyunma ənənəsi ilə tanış olmaq istəyən əcnəbilər çoxdur. Hamamlarda termal bulaqların müalicəvi suyu doldurulmuş hovuzda uzanmaqla bərabər, yorğunluğu əla çıxaran ənənəvi sabunlu masaj sifariş etmək olar.

Gürcüstanda təbii isti bulaqlar və kurortlar var. Amma Tbilisinin Abanotubani məhəlləsindəki kükürd vannaları bir çox turistin ilk dayanacağıdır. 40°C temperaturda oturan hamam suyunun dəri üçün faydalı olduğu düşünülür.

Tarixi turizmdə uzun inkişaf yolu keçən Azərbaycanda olan abidələrin, memorialların hekayələri, üzərindəki izlər turistləri daim cəlb edən cəhət olmuşdur. Bakıda yerləşən tarixi abidələrin çoxu UNESCO-nun Ümümdünya İrsi siyahısına daxil olmuşdur: İçərişəhər, Qız Qalası, Yanardağ, Atəşgah və Qobustan kimi. Lakin diqqətin sadəcə Bakı və ətrafı ərazilərə yönəldilməsi, investisiyaları, daxili və xarici diqqətin bura artılırması, şəhərdən kənar yerləşən məkanları diqqətdən yayındırır. Rayonlarda yerləşən bir çox abidələrin dövlət qayğısından kənarda qalması, turistlərin səfəri üçün turların təşkil edilməməsi tarixi turizmi zəiflədən məsələlərdən biridir.

Azərbaycanda mühafizə sisteminin olmasına baxmayaraq, təhlükəsizli yəni turizm polisi adı altında qurum fəaliyyət göstərmir. Bunun üçün xüsusi şöbə yaradılmalı və abidələrin qorunması, ən əsası gələn turistlərin təhülkəsizliyi təmin edilməlidir.

Kiçik olmasına baxmayaraq, Gürcüstanda səhralar, sahillər və dağlar da daxil olmaqla hər cür mənzərə var. Ölkə yürüş və düşərgə həvəskarları üçün cənnətdir. Həmçinin nəfəs kəsən gölləri , kanyonları, şəlalələri kəşf etmək macəra sevən turistlər üçün seçilən yerdir..

Tbilisinin tarixi rayonu ziyarətçilərə maraqlı tur təklif etmək üçün tarixi abidələrlə zəngindir. Bizans bazilikalarını, orta əsrlərə aid abidələri, Moorish memarlığını, Osmanlı hamamlarını, Stalin parlamentlərini və daha çoxunu tapmaq mümkündür.

Gürcüstanın paytaxtına baxan Narikala qalası həm də "Tbilisinin ana qalası" kimi tanınır. 4-cü əsrdə tikilmiş qala şəhərin müdafiəsini yaxşılaşdırmaq üçün kritik bir barrikada rolunu oynadı. Ərəblər daha sonra onu 7-ci əsrdə, Kral David isə 11-ci əsrdə genişləndirdilər. Bura Gürcüstana səfər edərkən, təkcə tarixi baxımdan deyil, həm də gecə şəhər işıqlarının heyrətamiz mənzərəsini təqdim edir.

Bu ölkə digərlərinə görə tur çeşidiliyi, sayı və qiymətinə görə Avropa ölkələri ilə daim yarışdadır. Belə ki, Gareji və Signagi özəl tam günlük turlar, Qudauri/Kazbegə Qış Bestseller Günü Səyahəti adı aldında turlar mövcuddur. Və ortalama 2 nəfərlik bu gəzinti 100 dolladır.

Turistlərin rahat gəzməsi və bu tarixi məkanları ziyarət etməsi üçün mərkəzləşmiş qaydada məlumat ötürülməsi və bələdçilik sistemi, hətta dil bacarığı olan turizm polisi fəaliyyət göstərir.

Təbii gözəlliyi ilə Almatı şəhərinə gələnlərin üz tutduqları yerlərdən biri olan Böyük Almatı gölünə turistlərin marağı günü-gündən artır. Almatı Qubernatorluğu Turizm İdarəsindən verilən açıqlamada, bu ilin yanvar-may aylarında Almatıya gələn turistlərin ümumi sayının keçən ilə nisbətən yüzdə 25 artımla 271 min nəfər olduğu, onlardan 91 mininin burada olduğu bildirilib. Gölün orta suyunun temperaturu 8-10° C-dir və Almatı üçün əsas içməli su mənbəyidir

Qışda xizək mərkəzi kimi xidmət edən Çimbulak yayda yürüyüş və dağ velosipedçilərinin sevimli məkanlarından birinə çevrilir. Xizək mərkəzində çay və şam meşələri üzərindən keçən 3800 metr uzunluğunda kanat yolu, otellər, restoranlar, mağazalar, uşaq meydançaları, xizək hazırlığı məktəbi və digər əyləncə obyektləri ilboyu xidmət göstərir. Qış aylarında Çimbulakda qış idman yarışları da keçirilir.

Almatıdan 120 km şimalda, İli çayının sahilində yerləşən Tamqalı Taş traktı qayaüstü rəsmləri ilə diqqət çəkir. Qayalarda Buddist tanrılarının 5 təsviri həkk olunub. Tarixçilər onları 12-ci əsrə aid edir və bu rəsmlərdən başqa bütün qazax qəbilələrinin tamqaları var.

Hətta burada Tamgaly Taş festivalı keçirilərkən, idman, əyləncə və etnik mədəniyyəti birləşdirir. İdman yarışları kokpar və ya buzkaşi (at üstündə oyna-

nan polonun Orta Asiya versiyası), voleybol, qayayadırmanma, peyntbol və dözümlülük yarışlarında keçirilir.

Yuxarıda qeyd olunanların hamısı həm yerli, həm də xarixi turoperatorlar tərəfindən turlar təşkil edilərək, turistlərin axırnın gücləndirir.

Azərbaycan keçdiyi inkişaf yolu və müstəmləkədə olduğu illər ərzində digər dinlərə mənsub çoxlu tikililərə ev sahibliyi etmişdir. Ölkəmiz əsrlər boyu üç konfessiyanın – islam, yəhudi və xristian dinlərinin nümayəndələrinin dinc yanaşı yaşadığı ölkədir. İstər paytaxt Bakıda, istərsə də bölgələrdə xeyli dini memarlıq kompleksi, o cümlədən yüksək tarixi dəyəri olan abidələr yerləşir.

Şamaxıda təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün Cənubi Qafqazda ən qədim və ən böyük məscidlərdən biri yerləşir. Burada 3 mindən çox adam eyni zamanda namaz qıla bilir.

Bakıda Mixail Arxangel kilsəsini görmək olar. Bəzi mənbələrə görə, batan gəmidən xilas olmuş dənizçilər tərəfindən 1841-1849-cu illər arasında inşa edilmiş bu kilsə şəhərdə qorunub saxlanılmış ən qədim kilsədir. Paytaxtda Azərbaycan ərazisində yeganə katolik kilsəsi - Müqəddəs Məryəm Ana katolik kilsəsi yerləşir.

Dağ yəhudilərinin dünyada ən böyük icmasının yaşadığı Qubadakı Qırmızı Qəsəbədə çoxsaylı tarixi sinaqoqlar bu günə qədər fəaliyyət göstərir.

Turizm potensialının yüksək qiymətləndirildiyi, lakin texniki vəziyyətinin ürəkaçan olmadığı və diqqətdən kənarda qalan mədəni irs obyektlərinin ayrı-ayrılıqda deyil, bir turizm inkişaf strategiyasının tədbirlər planı çərçivəsində bərpası və ya konservasiyasının həyata keçirilməsi vacibdir. Məsələn, "Böyük İpək Yolu" mədəni turizm marşrutunun tətbiqi üçün Səngaçal və Miəcik karvansaraları da daxil olmaqla, digər tarixi karvansarayların, ovdanların və hamamların bərpası vacib şərtdir. Eyni zamanda, ölkəmizdə Səfəvi mədəni irsinə olan marağı nəzərə alaraq, həm yerli, həm də xarici turistlərin diqqətini çəkən Şeyx Heydərin (Xızı rayonu) və Şeyx Cüneydin (Qusar rayonu) qəbirüstü abidələrinin, Gəncə və Bərdədə yerləşən İmamzadə məscidlərinin bərpa-konservasiyasının turizm inkişaf planları çərçivəsində həyata keçirilməsi bu yerlərin daha rahatlıqla turizm nümayiş obyektlərinə çevrilməsinə səbəb ola bilər.

Nardaranda yerləşən Rəhimə xanım ziyarətgahı islam dininə etiqat edənlər üçün önmənli ziyarətgahdır. Lakin turoperatorlar və səyahət agentlikləri tərəfindən gəzdirilmədiyi üçün gözdən uzaq qalmışdır.

Gürcüstanda yerləşən dini məkanlar və çarlar tərəfindən istər eramızdan əvvəl, istərsə də bizim eranın müəyyən əsrlərində tikilmiş çoxlu kilsə və monastrlar turistlərin axınına şərait yaratmışdır.

Qərbi Gürcüstanda yerləşən Gelati Monastırı Kral IV Davidin Gürcüstanda tikdiyi ilk monastırlardan biri olduğuna inanılan monastır kompleksidir.

Kakheti bir çox fərqli monastır və kilsələrə ev sahibliyi edir. Ən seçilənlərdən bəziləri David Gareji, Alaverdi Katedrali, Nekresi Manastırı və Gremi Manastırıdır.

Azərbaycanla həmsərhəd olan ölkənin səhrasında yerləşən David Gareji, qayada yonulmuş mağara monastırlar kompleksidir.

Eramızın IV əsrinə gedən Nekresi, ölkədəki ən qədim xristian kilsəsidir. Keçmişdə, millətin ən əhəmiyyətli mənəvi, mədəni, siyasi və təhsil mərkəzi idi.

Çapraz günbəzli Alaverdi Katedrali XI əsrdə Kaxetiya Kralı Kvirike tərəfindən inşa edilmişdir. Katedralin hündürlüyü 50 metrdən çoxdur və bu, Tbilisidəki Müqəddəs Üçlük Katedralindən sonra ölkədəki ikinci ən yüksək dini binadır.

Müqəddəs Nino, Xristianlığı 4-cü əsrdə ölkəyə gətirdiyi üçün Gürcüstanda vacib bir şəxsiyyətdir. Sighnaghi'ye çox yaxın olan Bodbe Manastırı, müqəddəsin son istirahət yeri olmuş, Kral Mirian əvvəlcə kilsəni qəbrinin üstündə tikdirilmiş, lakin o vaxtdan bəri bir neçə dəfə yenidən qurulub və təmir edilmişdir.

Qazaxıstanda həm müsəlman, həm də xristian mədəiyyətini nümayiş etdirən çoxlu dini komplekslər fəaliyyət göstərir. Məsələn, Aktaunun təqribən 285 km şərqində yerləşən Beket-Ata yeraltı məscidi və sufi mistiki və müəllimi Beket-Atanın (1750-1813) son iqamətgahını ziyarət etmək istəyənlər üçün vacib və olduqca məhşur ziyarət yeridir. Məscid mənzərəli səhra kanyonunun dibində yerləşir və Beket-Ataya səyahət bəzi möhtəşəm çöl və səhra mənzərələrini keçməyi nəzərdə tutur. Hətta buraya zəvvar nəqliyyatı da təşkil olunmuşdur. Yolların vəziyyəti yaxşı olduğuna görə, ora çatmaq problem yaratmır. Əgər turistlər maşınla gedirsə, əvvəlcə Je-

tibay kəndinə gedir, sonra Janaozen şəhərində keçir. Zəvvarlar məscidə çatmamış son məntəqə olan Qızılsay kəndində namaz qılır.

Qazaxıstanın əsas pravoslav kilsələrindən biri olan Zenkov Katedralı kimi tanınan Almatı Yüksəliş Katedralı bu ölkə üçün ən böyük pravoslav kilsələrindən biridir. Katedral 1907-ci ildə açılmış və o vaxtdan çox zəzələlər, sonra dinlərin haram edildiyi, dini qurumların bağlandığı dövləri görmüşdür. Lakin çoxmillətli Qazaxıstanın mədəniyyəti və turizmi üçün böyük dəyərlərə malikdir. Bu taxta kilsə qədim texnologiyaları nəzərə alaraq demək olar ki, mismarsız tikilmişdir.

Yekun

Qeyd olunan bütün məlumatlardan sonra deyə bilərik ki, ölkəmizdə istər otellər, istər bərpa olunan tarixi, mədəni məkanlarin xarici görünüşü Avropa və dünyanın qabaqcıl turizm ölkələri ilə demək olar ki, eynidir. Bütün xidmət sahələrindəki problem isə qiymət staretegiyası və qismən güclü kadr çatışmazlığıdır. Azərbaycanda böyük otel və mehmanxanaların çoxu xarici ölkələrdən dəvət olunmuş vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu isə bir növ yaranmış boşluqları bağlayır. Digər yandan, məqsədyönlü tədbirlər bu aktivləri digər sektorlardan daha sürətlə turizm sektorunun rəqabət üstünlüyünə çevirə bilər. Bu cür səylər üç əsas amili əhatə edir: əsas vasitələrin təchiz edilməsini, cəlbedici turizm təkliflərini və bunların uğurlu marketinqinin təşkilini. Bunların həyata keçirilməsi üçün ölkədə və ölkədən kənarda turizm imkanlarının geniş təbliği, beynəlxalq səviyyədə turoperatorlar ilə əməkdaşlıq və ölkənin imicinin dəstəklənməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlərin təşkili olunmalıdır. Azərbaycanda olan potensialı nəzərə alaraq, ölkəmiz üçün tək yol turizmi mövsümü sahədən iqtisadi sahəyə çevirməkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm, qeyri-neft iqtisadiyyatı, beynəlxalq təcrübə, təbiət potensialı.*

İstifadə olunmuş informasiya resursları:

https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf

https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda__hesabat_dta.pdf

https://www.ceicdata.com/en/kazakhstan/hotel-statistics/number-of-hotels#:~:text=Kazakhstan%20Number%20of%20Hotels%20data,to%202021%2C%20with%2023%20observations.

https://www.nationmaster.com/nmx/ranking/number-of-bed-places-in-tourist-accommodation-establishments

http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Eyyubova-lk-r.pdf

https://unec.edu.az/application/uploads/2015/11/xidmet_saha16.pdf

file:///C:/Users/reception.left/Downloads/Azerbaycan_turizmi_ve_onun_inkishaf_problemleri.pdf

https://www.stat.gov.az/source/tourism/

https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_Azerbaijan

https://www.macrotrends.net/countries/GEO/georgia/tourism-statistics

https://www.worlddata.info/asia/kazakhstan/tourism.php

https://www.worlddata.info/asia/azerbaijan/tourism.php

https://www.skyscanner.net/routes/ae/kz/united-arab-emirates-to-kazakhstan.html

https://www.skyscanner.net/routes/cn/kz/china-to-kazakhstan.html

РЕЗЮМЕ

Вусаля Кулиева

Азербайджанский туризм в современный период: реалии и потенциал

В данной статье сделана попытка анализа туристического сектора Азербайджана, как одного из важнейших векторов постнефтяной экономики страны. Автор, применяя метод сравнительного анализа на базе опыта соседних стран и мирового опыта, пытается нарисовать реальную картину туризма в Азербайджана, и старается выявить его потенциальные направления. Указывая на богатую природу и множество уникальных исторических памятников, а также лечебных источников разбросанных по всей территории страны, автор предлагает активно привлечь весь этот естественных потенциал для расширения и развития туристической сферы. Так, как на данном этапе своего развития туризм в нашей

стране носит в значительной мере однобокий характер. Большинство туристов, приезжающих в Азербайджан ограничиваются развлечением, шопингом и в лучшем случае кратковременными походами на природу. Такое положение дел безусловно, не способствует полноценному развитию туристической сферы. Наряду с этим автор предлагает создание туристической полиции, которая обеспечивала бы безопасность туристов пребывающих в нашей стране и боролась со всеми возмоными негативными проявлениями в этой сфере.

Ключевые слова: *Туризм, Азербайджан, постнефтяная экономика, международный опыт, природные богатсва.*

SUMMARY
Vusala Kuliyeva

Azerbaijan tourism in the modern period: realities and potential

This article attempts to analyze the tourism sector of Azerbaijan as one of the most important vectors of the country's post-oil economy. The author, using the method of comparative analysis based on the experience of neighboring countries and world experience, tries to draw a real picture of tourism in Azerbaijan, and tries to identify its potential directions. Pointing to the rich nature and many unique historical monuments, as well as healing springs scattered throughout the country, the author proposes to actively attract all this natural potential for the expansion and development of the tourism sector. So, as at this stage of its development, tourism in our country is largely one-sided. Most of the tourists coming to Azerbaijan are limited to entertainment, shopping and, at best, short trips to nature. This state of affairs certainly does not contribute to the full development of the tourism sector. Along with this, the author proposes the creation of a tourist police that would ensure the safety of tourists staying in our country and fight against all possible negative manifestations in this area.

Keywords: *Tourism, Azerbaijan, post-oil economy, international experience, natural resources.*

Fəlsəfə və Sosiologiya

UOT 101.1::316

MÜSLÜM NƏZƏROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
E-mail: muslimnazarov@mail.ru

TƏHSİL PROSESİNDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Müasir dünyada təhsil cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında hərəkətverici qüvvə olduğundan təhsil prosesində innovativ transformasiyaların rolu əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Bu baxımdan, tərəqqinin və gerilləmənin proqnozlaşdırılması zərurəti üçün həm ölkəmizdə, həm də bütün dünyada mövcud təhsil sistemində istiqamətləndirmə üzrə elementar bilik və bacarıqlara ehtiyac var. Bu baxımdan fəlsəfə və pedaqogika elmləri müasir elmi biliyin və başər mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan böyük tarixi təcrübə toplamışdır, ona görə də bu elmlər elmi tədqiqatlara daxil edilmədən dünyanın tam elmi mənzərəsi və gələcək mütəxəssisin dünyagörüşü mümkün deyildir. Eyni zamanda, razılaşmaq lazımdır ki, təhsil cəmiyyətin insan kapitalının tərkib hissəsidir.

İctimai həyatın bütün sahələrində baş verən əsaslı dəyişikliklər, elm və mədəniyyətin tərəqqisi, pedaqoji fəaliyyət sahəsində yeni tələblər təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi zərurətinə səbəb olmuşdur. Bu sahəni daha da inkişaf etdirməyin mümkün yollarından biri informasiya texnologiyalarıdır, yəni təhsildə informasiya texnologiyalarının yaradılması, qavranılması, qiymətləndirilməsi, işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinin idarə olunan prosesləridir. Bu, təhsilin məzmununa, təlimin metod və formalarına, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinə və s. sahələrdə mühüm rol oynayır.

İnformasiya texnologiyalarının əsaslarının fəlsəfi və metodoloji səviyyədə nəzərdən keçirilməsinin, ilk növbədə, müxtəlif pedaqoji situasiyalarda "insan-kompüter" münasibətlərinin təhlilinin aktuallığı şübhəsizdir. Belə təhlil ona görə zəruridir ki, o, təhsil sahəsində kompüter texnologiyalarından istifadənin müxtəlif imkanlarının öyrənilməsində ümumi dünyagörüşün əsaslandırılmasına yönəlib.

Qeyd etmək olar ki, informasiya texnologiyası bu gün insan fəaliyyətinin strukturlarına dərindən nüfuz edir, əməyin və təlimin məzmununu, xarakterini dəyişdirir, insan intellektinin və şəxsiyyətinin inkişafı problemlərini yeni tərzdə qoyur, insanların dünyagörüşünə, ideoloji inkişafına ciddi təsir göstərərək anla-yışlar yaradır, elmi tədqiqatın yeni üsullarını formalaşdırır. Məhz buna görə də informasiya texnologiyalarının inkişafının sosial-fəlsəfi və fəlsəfi-metodoloji aspektləri xüsusi diqqətə layiqdir. Bu tələb elmi biliyin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən onun tədqiqat predmetinin - pedaqoji fəaliyyətin mühüm xüsusiyyət-lərini əks etdirən pedaqoji elm sahəsinə şamil edilir.

Öz təbiətinə görə sosial elm olan pedaqogikanın təkcə digər sosial elmlərlə (sosiologiya, psixologiya, məntiq, etika, estetika və s.) deyil, həm də təbiət və texniki elmlərlə inteqrasiyası elmi və elmi-texniki elmlər sisteminin təkmilləşdirilməsində pedaqoji biliklər aparıcı tendensiyadır. Bu tendensiya müstəqilliyinə və əhəmiyyətinə görə, mahiyyətcə daha ümumi sosial-fəlsəfi problemin yalnız bir hissəsi olan təhsil sahəsində "insan-maşın" müasir elmi-texniki inqilabın mərkəzində insanın kompüterlə qarşılıqlı əlaqəsi probleminin öyrənilməsində də görünür. Eyni zamanda, "maşın" kateqoriyası insan fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğunun səmərəliliyinin artırılması vasitəsi kimi istifadə olunan hər hansı texniki qurğuları ifadə edən kollektiv xarakter daşıyır.

Sosial-iqtisadi və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, ictimai istehsalın intensivləşdirilməsində insan amilinin rolunun və yerinin şərhi ilə bağlı məsələlər kompleksinə diqqətin artırılması düzgün pedaqoji və texniki amilləri getdikcə aktuallaşır. Bu əlaqə insanın sosial-faydalı fəaliyyətinin texnolojiləşdirilməsinin ən yüksək təzahürü olan kompüter texnologiyaları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində özünü göstərir.

Sosial, təbiət və texniki elmlərin qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsi biliyin inteqrativ, fənlərarası formalarının özəyini təşkil edən, təbiət və cəmiyyət elmlə-rinin yaxınlaşması prosesinin dərk edilməsində həlledici rol oynayan fəlsəfi biliklər sisteminin əhəmiyyətini vurğulayır və bu elmlərin elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında mühüm rol oynayır.

Obyektiv reallığın cisim və hadisələrinin univer-

sal və qarşılıqlı asılılığının fəlsəfi prinsipi insan və texnika elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi üçün bilavasitə metodoloji rəhbər rolunu oynayır. Dialektik-materialist nöqteyi-nəzərdən qanunların mövcudluğunu təsdiq edən dünyanın maddi vəhdət prinsipinin təzahürü kimi, çox vaxt keyfiyyətcə dərindən fərqli olan şeylərin, əşyaların, hadisələrin, proseslərin qarşılıqlı təsirlərə qabiliyyəti müxtəlif təbiətli obyektlərə şamil edilir.

Eyni zamanda, dialektik məntiq tələb edir ki, insanın əmək fəaliyyəti ilə müxtəlif maşınların işləməsi arasındakı əsas fərqləri ifadə etməklə yanaşı, insanın əmək fəaliyyətini müşayiət edən əqli və fiziki proseslərlə maşınlarda baş verən proseslər arasında obyektiv olaraq mövcud analoqlar müəyyən edilməlidir. Üstəlik, həyat insanı və maşını bir mövqedən nəzərdən keçirməyə imkan verən belə anlayışların yaradılmasını tələb edir, lakin bu, insanla robot arasındakı hər hansı keyfiyyət fərqinin silinməsi demək deyil. Sözün əsl mənasında heç bir maşın, hətta ən mükəmməli belə işləyir və işləyə bilməz. Bu, yalnız əmək alətidir, onun köməyi ilə insan təbiətə təsir göstərir, sonuncunu əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə uyğun olaraq dəyişdirir. Texnologiya nə qədər diqqətəlayiq uğurlar qazansa da, nə qədər heyrətamiz avtomatlar yaradılsa da, əmək həmişə insanın şüurlu fəaliyyəti olub və qalır, insan isə əməyin subyektidir. Əməyin mürəkkəbləşməsi, maşınların özləri təkmilləşməsi ilə insanın əmək fəaliyyətinin aləti kimi maşının funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi tamamilə təbiidir. İctimai istehsalın demək olar ki, bütün sahələrində əməyin intellektuallaşdırılması, idarəetmə fəaliyyətinin rolunun və optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinin əhəmiyyətli dərəcədə artması, elmi tədqiqatların səmərəliliyinə və sübutlarına olan tələblərin davamlı olaraq artması seçmə axtarış, emal, saxlama problemini kəskinləşdirir.

İnformatika ideyalarının, metodlarının və texniki vasitələrinin bu sahəyə nüfuz etməsi ilə əlaqədar təhsil sahəsində kompüterləşdirmənin sosial-fəlsəfi problemlərinin həlli daha aktual bir vəzifədir. Söhbət təkcə kompüterin texniki xüsusiyyətlərindən - onların sürətindən, yaddaş tutumundan, etibarlılığından və s.-dən deyil, hər şeydən əvvəl kompüter texnologiyasından pedaqoji, mahiyyətcə sosial praktikada istifadənin effektivliyindən gedir.

Bu mövqeyi irəli sürərək və onun pedaqoji elm üçün ən mühüm metodoloji əhəmiyyətini vurğulayaraq, eyni zamanda ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, müəyyən fəlsəfi anlayışları, ümumi elmi metodoloji prinsipləri, xüsusən də lazımi qaydada alınmadan götürülmüş metod və üsulları birbaşa ötürmək cəhdləri, əlaqəli bilik sahələrindən olan və bilavasitə pedaqogikaya daxil edilən pedaqoji şərhlər çox vaxt kifayət qədər effektiv olmur. Həyatın özü, gündəlik pedaqoji təcrübə, bir qayda olaraq, konkret pedaqoji problemlərin həlli onlardan istifadənin qanuniliyi üçün lazımi əsas olmadan pedaqogikaya daxil olan digər elmlərdən mexaniki olaraq götürülmüş müəyyən yenilikləri rədd edir.

Bu yanaşma müvafiq məsələlərin nəzərdən keçirilməsi ardıcıllığını əvvəlcə-dən müəyyən edir: ilk növbədə pedaqoji fəaliyyətin mahiyyətini və əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, sonra isə fəlsəfi və metodoloji səviyyədə səmərəli qarşılıqlı əlaqənin mümkünlüyünü prinsipcə əsaslandırmağa çalışmaq lazımdır.

Fikirimizcə "pedaqoji fəaliyyət" kateqoriyası üç fənn sahəsi üzrə müvafiq pedaqoji reallıqları adekvat şəkildə əks etdirir. Birincisi, bu, müəllimin gündəlik məqsədyönlü pedaqoji (təhsil) fəaliyyətində öz sosial funksiyalarını yerinə yetirdiyi ənənəvi başa düşülən təhsil prosesidir.

İkincisi, bu, təhsilin hər bir səviyyəsində və bütövlükdə pedaqoji sistemdə optimal fəaliyyət göstərən təhsil sistemlərinin əsaslandırılması (layihələndirilməsi), sonrakı tədris prosesinin təşkili üçün zəruri ilkin şərtlərin yaradılması ilə məşğul olan pedaqoq-alimlərin elmi-tədqiqat fəaliyyəti sahəsidir.

Nəhayət, pedaqoji fəaliyyətin üçüncü sahəsi pedaqoji idarəetmə sferasını müxtəlif səviyyələrdə - ayrıca bir təhsil müəssisəsinin idarə edilməsindən tutmuş bütövlükdə xalq təhsili sisteminin və ya onun alt sistemlərinin idarə edilməsinə qədər əhatə edir.

Həmçinin "pedaqoji fəaliyyət" kateqoriyası pedaqoji reallıq sferasını əhatə edir ki, bu da pedaqogika elminin özünün inkişafı ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, bütövlükdə pedaqoji elmin və onun məntiqi strukturunun ən mühüm komponentlərinin (əsaslar, nəzəriyyələr, qanunlar, qanunauyğunluqlar, kateqoriyalar, anlayışlar, prinsiplər, metodlar, ideyalar, faktlar) təkmilləşməsi heç bir halda kortəbii, öz-özünə baş verən inkişaf proses deyil. Bu proses, şübhəsiz ki, idarə olunandır və buna görə də pedaqogikanın mövcud vəziyyətini, onun xarici mühitlə əlaqəsini, digər elmlərlə inteqrativ (fənlərarası) qarşılıqlı əlaqəni, elm sahəsində inkişaf perspektiv-

lərini öyrənməyə yönəlmiş elmi xarakterli xüsusi pedaqoji fəaliyyətin təşkilini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-praktik əhəmiyyətinə görə qalıcı olan, lakin hazırda (sosial-iqtisadi və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi şəraitində) xeyli kəskinləşən pedaqoji fəaliyyətin optimallaşdırılması və intensivləşdirilməsi probleminin həlli onun tətbiqinin spesifik dairəsi bu fəaliyyətin hərtərəfli, etibarlı və operativ informasiya təminatı vəzifələrinin həlli ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Beləliklə, təhsil fəaliyyəti sahəsində kompüter həm təhsil vasitəsi (təhsil, inkişaf), həm də öyrənmə obyekti kimi çıxış edir və ümumi sosial-fəlsəfi problem olan "insan-kompüter" əslində əlaqəni müəyyən etməyə gəlir. Təhsil prosesinin səmərəliyinin inkişafına keyfiyyətcə yeni metod və texnologiyaların, xüsusən də aktiv, interaktiv və kompüter üsullarının fəal istifadəsi kömək edir.

Təhsilin informasiyalaşdırılması təhsil sektorunun müasir informasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsinin kompleks prosesi kimi başa düşülür [5, s. 506].

Təhsilin informasiyalaşdırılmasına nəzər salındıqda kompüterləşdirmə, informasiyalaşdırma kimi terminlər qarşıya çıxır.

Kompüterləşmə, kompüterlərin təsiri altında bu fəaliyyətin nəzərə çarpacaq dərəcədə yenidən qurulması ilə müşayiət olunan insan fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsinə kompüterlərin daxil edilməsidir.

İnformasiyalaşdırma informasiya cəmiyyətinin qurulması, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində etibarlı, hərtərəfli və qabaqcıl biliklərin rolunun gücləndirilməsidir. Kompüterləşmə cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının daha geniş prosesinin əsas hissələrindən biridir. Rabitə sistemlərinin hərtərəfli inkişafı ilə birlikdə cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının texniki əsası kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırma səviyyəsi hazırda dövlətin inkişaf dərəcəsini qiymətləndirmək üçün əsas meyarlardan biri, onun iqtisadi, siyasi və hərbi qüdrətinin ən mühüm amilidir. Bu baxımdan dünyanın aparıcı dövlətləri informasiya sənayesinin yaradılmasına, müasir informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadəyə müstəsna əhəmiyyət verir, bu problemlərin həllinə böyük resurslar və səyləri yönəldirlər.

İnformasiya texnologiyaları dedikdə, insanların biliklərini genişləndirən, texniki və sosial prosesləri idarə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirən məlumatların toplanması, təşkili, saxlanması, emalı, ötürülməsi və təqdim edilməsi üsulları və texniki vasitələrin məcmusu başa düşülür. İnformasiya texnologiyaları bir sıra meyarlara görə təsnif edilə bilər. Tətbiq sahəsinə görə elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat və s. informasiya texnologiyalarından istifadə olunur [2,s.394].

Təhsildə yeni informasiya texnologiyaları - bu texnologiyadan və xüsusi proqram təminatından, informasiya-metodiki təminatdan istifadəyə əsaslanan təlim, təhsil, tədqiqat və idarəetmə texnologiyalarının məcmusudur.

Təhsilin informasiyalaşdırılmasının ən vacib vəzifələrindən biri mütəxəssisin informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır, onun formalaşma səviyyəsi: 1. informasiya prosesləri, modelləri və texnologiyaları barədə biliklərlə müəyyənləşdirilir; 2.müxtəlif fəaliyyətlərdə məlumatların işlən-məsi və təhlili üçün alət və metodlardan istifadə bacarıqları; 3. peşəkar (təhsil) fəaliyyətində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı; 4.açıq bir məlumat sistemi olaraq ətraf aləmin dünyagörüşünü formalaşdırır.

Müəllimlərin informasiya mədəniyyəti, onların informasiya texnologiyaları vasitələrinin potensialı ilə tanış olması və onlardan tədris prosesində istifadə etmək bacarığı təlim prosesinin informasiyalaşdırılmasında digər mühüm amildir. Kompüter elmləri və kompüter texnologiyaları dünyası ilə insan ünsiyyətinin üç səviyyəsini ayırmaq olar: kompüter məlumatlılığı, kompüter savadlılığı və informasiya mədəniyyəti.

Kompüter savadlılığı fərdi kompüterdə oxumaq və yazmaq, saymaq və çəkmək, məlumat axtarmaq və proqramlarla işləmək bacarığıdır.

Cəmiyyətin mədəniyyəti dedikdə, cəmiyyətin və insanın tarixən əldə edilmiş inkişaf səviyyəsini əks etdirən və istehsal fəaliyyətinin nəticələrində təcəssüm olunan əməli, maddi və mənəvi nailiyyətlərin məcmusu başa düşülür.

Bu gün ümumiyyətlə mədəniyyətin ən mühüm komponentlərindən biri informasiya mədəniyyətidir.

İnformasiya mədəniyyəti informasiya proseslərinin təşkilinin əldə edilmiş səviyyəsi, insanların informasiya kommunikasiya texnologiyarından məmnunluq dərəcəsi, informasiyanın yaradılması, toplanması, saxlanması, emalı, ötürülməsi, təqdim edilməsi və istifadə edilməsində səmərəlilik səviyyəsi, vahid informasiyanın təmin edilməsi kimi qəbul edilməlidir [6, s.101].

İnsanın yaratdığı qurğu və sistemlərin hər birində informasiyanın toplanması prosesləri baş verir. Fərdi kompüterlərin yaranması informasiyanın toplanması, ötürülməsi və emalı sahəsində inqilabın başlanğıcı oldu. Bu inqilab təkcə maddi istehsal sahəsinə deyil, həm də həyatın intellektual sahələrinə təsir edir və onları dəyişdirir. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid prosesi bu gün bütün inkişaf etmiş ölkələri əhatə edib. Bu prosesin mərkəzi nüvəsini yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiyanın emalı təşkil edir.

Təhsil kompüter şəbəkələri müxtəlif təbəqələrdən olan müəllimlərin ixtisa-sının artırılmasının, yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasının, müəllim və tələbələri bir araya gətirən vasitədir. Bu vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

- müəllimlər üçün təhsil sisteminin normativ-metodiki sənədlərini operativ şəkildə almaq;
- təhsil sistemi üçün nəzərdə tutulmuş tədris-metodiki materialları, pedaqoji innovasiyaları və yeni informasiya texnologiyalarını almaq;
- pedaqoji texnologiyalar sahəsində davam edən konfranslar, seminarlar, müsabiqələr və s. haqqında məlumat almaq;
- pedaqogika və təhsil problemləri üzrə fərdi məlumat banklarını formalaş-dırmaq, retrospektiv axtarış aparmaq və alınan məlumatlardan çoxsaylı istifadə etmək bacarığı;
- sənayenin müxtəlif qurumları arasında məlumat mübadiləsini təşkil etmək.

Tədris və öyrənmə üçün mövcud olan texnoloji resurslara elektron media və rabitə vasitələri ilə yanaşı, kompüter avadanlıqları və proqram təminatı da daxildir. Hesablamanın sürətlə dəyişən təbiəti istənilən növ öyrənmə üçün mövcud olan resursların çeşidini genişləndirməyə davam edir. Texnologiya müasir həyatın bütün sahələrində mühüm rol oynayır [7].

Bəşəriyyətin gələcəyi elmi bilikləri və praktiki təcrübəni vahid bütövlükdə birləşdirən bir-biri ilə əlaqəli qlobal birlik konsepsiyasına əsaslanır.

İnformasiya yönümlü cəmiyyətin mövcud olacağı qlobal informasiyanın formalaşmasına yönəlmiş səylərin uğurla həyata keçirilməsi üçün təhsilin inkişafı sahəsində nəzərdə tutulmuş kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması lazımdır. Bu istiqamətdə kompüter rabitəsi, təhsil telekommunikasiya şəbəkələrinin yaradılması mühüm rol oynayır. Təhsildə bu şəbəkələrin yaranması təlim prosesini iki istiqamətdə dəyişir:

- hər bir tələbə və müəllim üçün dünya üzrə elmi-metodiki mərkəzlərin malik olduğu informasiya və texniki imkanlar mülkiyyətə çevrilir;
- tələbə və müəllimlərin informasiya proseslərinə cəlbi artır ki, bu da tədris və tələbə fəaliyyətini daha fəal və səmərəli edir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə etmədən pedaqoji monitorinqin inkişafının mürəkkəb problemlərini həll etmək çətindir, bu halda informasiya sisteminin inkişafı üçün güclü vasitə kimi çıxış edir. Bu da fəlsəfi tədqiqat prosesinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi onun fəaliyyət sərhədlərini dərk etməklə çox səmərəli tendensiya kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” Konsepsiyası.“Azərbaycan” qəzeti.02.04. 2014-cü il.

2. Nəzərov M.H., Quliyev N.Z., Nəzərova X.M. Pedaqoji texnologiyalar. (Dərs vəsaiti) Bakı. ADPU-2020. 496 s.

3. Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU-2022 496 s.

4. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. М.: Изд. центр «Академия», 2010. - 192 с.

5. Осипова С.И., Баранова И.А., Игнатова В.А. Информатизация образования как объект педагогического анализа // Фундаментальные исследования. 2011. № 12 (часть 3) С. 506-510.

6.Nazarov M.H. Sociocultural fundamentals of education.(Monograph) Germany, Meldrum. LAP. LAMBERT Academic Publishing, 2020, 248 p.

7.https://cyberleninka.ru/article/n/rol-informatsionnyh-tehnologiy-v-obrazovanii

M.H.Nəzərov

Təhsil prosesində informasiya texnologiyalarından istifadənin fəlsəfi aspektləri

XÜLASƏ

Məqalədə təhsil prosesində informasiyalaşdırmanın üstünlükləri, sosial şəbəkələrin müsbət və mənfi cəhətləririndən və sosial-fəlsəfi perspektivlərdən də bəhs edilir. İctimai həyatın bütün sahələrində baş verən əsaslı dəyişikliklər, elm və mədəniyyətin tərəqqisi, təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi yolları, informasiya texnologiyalarının əsasları fəlsəfi və

metodoloji səviyyədə nəzərdən keçirilir.

“Pedaqoji fəaliyyət” kateqoriyası əks etdirilir, həmçinin təhsil kompüter şəbəkələri müxtəlif təbəqələrdən olan müəllimlərin ixtisasının artırılmasının, yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasının vasitələri göstərilir.

Acar sözlər: *Təhsil, informasiya texnologiyaları, informasiya mədəniyyəti, fəlsəfi səviyyə, informasiya cəmiyyəti.*

М.Г.Назаров

Философские аспекты использования информационных технологий в образовательном процессе

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются преимущества информатизации в образова-тельном процессе, положительные и отрицательные стороны социальных сетей, социально-философские аспекты. На философско-методологическом уровне рассматриваются коренные изменения, происходящие во всех сферах общественной жизни, прогресс науки и культуры, пути модернизации системы образования, основы информационных технологий. Отражена категория «педагогическая деятельность», а также показаны учебные компьютерные сети как средство повышения квалификации учителе й разных классов и подготовки высококвалифицированных педагогических кадров.

Ключевые слова: *образование, информационные технологии, информационная культура, философский уровень, информационное обще-ство.*

M H. Nazarov

Philosophical aspects of using information technologies in the educational process

SUMMARY

The article also discusses the advantages of informatization in the educational process, the positive and negative aspects of social networks, and socio-philosophical perspectives. Fundamental changes occurring in all spheres of public life, progress of science and culture, ways of modernizing the education system, the basics of information technologies are considered at the philosophical and methodological level.The category of "pedagogical activity" is reflected, as well as educational computer networks are shown as means of increasing the qualifications of teachers from different classes and training highly qualified teaching staff.

Keywords: *Education, information technologies, information culture, philosophical level, information society.*

UOT 1

İNTUİSİYA FƏLSƏFİ KONSEPSİYA VƏ KONKRET ELMİ BİLİKLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROBLEMİ

KÖNÜL QƏHRƏMANOVA
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: qkonul@mail.ru

Yaradıcılıq prosesində qeyri-şüurun əsas psixoloji fenomenlərindən biri intuisiyadır. "İntuisiya" termini latınca intuito rapido epronto, yəni "tez görünən", latın felindən intueri "daxili görmək", "diqqətlə baxmaq" mənasını verir. Hərfi mənada isə "hisslərlə həqiqətə nail olmaq" mənasını verən "intuisiya" anlayışı hal-hazırda ənənəvi olaraq fəlsəfi (qnoseoloji) və müasir – psixoevristik mənalarda çıxış edir. Belə vəziyyət filosoflar arasında müəyyən ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb oldu: onlardan bəziləri problemin müasir interpretasiyasına qətiyyətlə müqavimət göstərdilər, digərləri isə əksinə, onu qeyd-şərtsiz qəbul etdilər.

Fəlsəfə tarixində bu konsepsiyanın təfsiri fəlsəfə tiplərindən – materializmdən, idealizmdən, sensualizmdən və ya rasionalizmdən asılı idi. Platona görə, bu, əvvəlcə şüursuz bir insana verilən və həssas işıqlandırma yolu ilə zehnə nüfuz edərək daxil olan fikirlərin intellektual düşüncə formasıdır. Rasionalist R. Dekart, Platon kimi, belə hesab edir ki, intuisiya yalnız dərrakəli, hazırlıqlı ağıl üçün əlçatandır, lakin o "ağılın təbii işığı" tərəfindən yaranır, bununla yanaşı, sadə və aydın bilikdən ibarətdir. Materialist L.A. Feyerbax intuisiyanı həssas analiz kimi başa düşürdü. Müasir təsəvvürlərə görə isə, intuisiya həm "biliyin", həm "spesifik qabiliyyət", həm "xüsusi həssaslıq", həm "təxmin", həm "ani qavrayış", həm də "fantaziya" deməkdir [8, 81].

İntuisiya subyektiv və obyektiv, həssas və rasional, zəruri və təsadüfi, informasiya məzmunlu olmaqla qiymətləndirmə prosesinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bəzi vahid məhsula nail olmaq məqsədi, adətən şüursuz səviyyədə həyata keçirilir. Bu fəaliyyətin yekunu olaraq isə şüursuzluq varislik, həqiqətin şüurlu təsdiqi, sübut tələb etməyən əminlik kimi çıxış edir.

İntuisiyanın öyrənilməsi lap əvvəldən təbii dildən fəlsəfə və psixologiya dilinə daxil olan "intuisiya" sözünün şifahi və yazılı nitq praktikasında əldə etdiyi məna yükünü daşımağa davam etməsi ilə bağlı xüsusi çətinliyə sövq edir.Fəlsəfi ənənədə bu onun "həqiqətin bilavasitə təqdiri" kimi şərhində ifadə olunur.

Lakin intuitiv biliklərin bilavasitə olması mütləq deyil, nisbi mənada – yalnız subyektə münasibətdə, subyektivlik kimi başa düşülməlidir. Bu, intuitiv biliklərin ortaya çıxmasını şərh edən proseslərin olmaması deyil, yalnız onların şüursuzluğu deməkdir. Lakin subyektin şüurunda təmsil olunmayan subyektin koqnitiv fəaliyyətinin ən müxtəlif mexanizmləri ola bilər. Bu intuisiya çoxüzlü olduğuna inanmağa imkan verir. Çünki onların subyektinin fəaliyyəti dərk etmir, intuisiya adı altında düşən koqnitiv mexanizmlərin müxtəlifliyi arasında, bir neçə əsas növü ayırmaq olar:

1.İnstitusiya instinktiv reaksiya kimi.

2. Dispozision intuisiyası (şüursuz qurğularla şərtlənən).

3. Perseptiv intuisiya (subsensor qavrayış mexanizmlərinin işinin məhsulu, "yan görmə", appersepsiya, geştaltın yaranması).

4. Assosiativ intuisiya (nəzarətsiz şüurun və oyunun bir çox şəraitindən asılı olan hissi obrazlarla nəticələrini təqdim edir).

5. Məntiqi intuisiya ("avtomatlaşdırılmış" məntiqi təfəkkür).

6. Evristik intuisiya (hissiyyatlı obrazlar və anlayışlar arasında qarşılıqlı əlaqəylə bağlı, hansı ki, prosesdə obrazların kombinasiyası əsasında anlayışlar (konseptual intuisiya) formalaşır və ya anlayışların köməyi ilə hissiyyatlı obrazlar (eydetik intuisiya) yaradılır).

F. Vaugan isə (Vaughan, 1979) intuisiyanın dörd səviyyədə ortaya çıxdığını göstərirdi:

1) fiziki, o, qeyri-adi bir şey haqqında düşünmək üçün heç bir səbəb olmadan baş verən şüurlu bədən hissi uyğundur;

2) emosional; intuisiya hisslər vasitəsilə düşüncəyə çatır, məsələn, ilk baxışdan məhəbbət və ya heç bir səbəb olmadan bir şeyə məhəbbət yoxdur;

3) mental; şəxs əhəmiyyətsiz məlumatlar əsasında dəqiq nəticələr əldə edə bilmək üçün obrazlardan istifadə edir

4) spiritual, hisslər və fikirdən asılı deyil, reallıq vahid anlaşma kimi əldə edilir [5, 72].

Bəzən insan uzun müddət ərzində həll edə bilmədiyi problemi ani olaraq dərindən başa düsür və onun düzgün həlli yolunu tapır. Bu keyfiyyət intuisiya adlanır. Deyilənlər bunu ifadə edir ki, insan yeni biliyi heç də həmişə məntiqi təfəkkür vasitəsilə əldə etmir. Çoxsaylı müşahidələr və elmin nailiyyətləri göstərir ki, hislər və mücərrəd təfəkkür kimi intuisiya hamıda vardır. İntuisiya müxtəlif formalarda çıxış edir. Yeniliyin xarakterinə görə isə intuisiya iki növə ayrılır: standartlaşdırılmış (qəlib xarakterli) və evristik (yaradıcı).

İntuisiyanın formalaşması və təzahür etməsinin ümumi şərtləri aşağıdakılardır: 1) insanın əsaslı peşə hazırlığına malik olması, problemin dərindən mənimsənilməsi; 2) axtarışları əhatə edən şərait, problemliliyin səviyyəsi; 3) problemi həll etmək üçün fasiləsiz və gərgin axtarışların olması; 4) yeni fikrin yaranması [2, 237]. Müasir elm intuisiyanın daxili məzmununu açmaq üçün xeyli iş görmüşdür. Sübut olunmuşdur ki, o bir sıra mərhələlərdən keçir. Əvvəlcə, insanın beynində onu düşündürən problemlə bağlı obrazlar və abstraksiyalar qeyri-ixtiyari surətdə toplanılır. Sonra, onlar qeyri-şüuri səviyyədə birləşdirilir və yenidən işlənilir. Üçüncü mərhələdə qarşıda duran vəzifə ən aydın şəkildə görünür. Nəhayət axırıncı mərhələdə birdən-birə vəzifənin dəqiq həlli yolu tapılır.

İntuisiyanın əsas əlaməti ondan irəli gəlir ki, insan özündə hansısa biliklərin necə və haradan meydana çıxdığını dərk etmir, hesab edir ki, onun adı altında koqnitiv fenomenlərin çox müxtəlif növləri gizlənir. A. S. Karmin altı növ fərqləndirir:

Disposisional intuisiya. İnsanın müəyyən hərəkətlərə meylinin olması üçün müxtəlif səbəblər mövcuddur. Belə meyil tez – tez insanın necə anlaşılmaz göründüyünə dair qərarın tanınmamış seçiminə gətirib çıxarır. Perseptiv (hissyatlı) intuisiya qeyri-şüuri və subsensor qavrayış ilə bağlıdır. Assosiativ intuisiya obrazların uzun assosiativ zəncirinin düzüldüyü prosesində əyani-obrazlı təfəkkür çox vaxt baş verir, şüurun nəzarəti olmur və s.

İnsan psixikasının ən müəmmalı və çətin anlaşılan problemlərindən biri intuisiya problemi, onun məntiqi-qnoseoloji təhlilidir. Müasir elmin problemlər içərisində intuisiya problemi qədər mürəkkəb, ziddiyyətli, qeyri-müəyyən bir problem tapmaq çətin ki, mümkün olsun. Nəzəri təfəkkürdə və elmi tədqiqatda yaratdığı çətinliklərlə yanaşı danışıq dilimizdə yaratdığı bəzən yanılmalara görə intuisiya anlayışını bir zamanlar hətta lüğət tərkibindən də çıxarmaq istəmişlər. "İntuisiya anlayışına münasibətdə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, bu termin müxtəlif ipostasiyalarda işlənməklə, həm də insanın müxtəlif qabiliyyətlərini: bir halda onun rasional idraka qədərki qabiliyyətini (hissi intuisiya), digər halda fövqəlrasional qabiliyyətini: öncəgörmə, irəlicədən hiss etmə, parapsixologiya və s. (mahiyyət intuisiyası, xalis intuisiya), üçüncü bir halda isə mistik intuisiyanı ifadə edir" [3, 3].

İntuisiya şüurun digər formalarından onunla fərqlənir ki, insan intuisiya vasitəsilə hər hansı bir hadisəni özünün daxili orqanlarının təsirinin hərəkətini hiss etmədən insan qrupunun, xalqların, dövlətlərin, özünün düşə biləcəyi situasiyanı irəlicədən aydın görmək imkanı qazanır [1, 153].

İntuisiya probleminin fəlsəfi irsi son dərəcə zəngindir. Bəşəriyyətin bir çox dühaları min illər ərzində intuisiya müəmmasını açıqlamağa çalışmışlar. Platon intuisiyanın mahiyyətinin "eydosların" mənəvi seyrinin xatırlanmasında görür, Aristotel isə belə güman edirdi ki, yüksək tərtibli anlayışlar bilvasitə deyil, bilavasitə səciyyə daşıyır. R.Dekart yazırdı: "İntiusiya – əqlin təbii işığı ilə yaradılan və özünün sadəliyi üzündən deduksiyadan daha səhih görünən diqqətli əqlin möhkəm anlayışıdır" [4, 86]. Rus filosofu N.O.Losski ruhun yüksək qabiliyyətini intuisiya ilə bağlayır və yazırdı: "Bu təlimə görə (intuisiya təlimıı – Q.K.) hər cür bilik mənim məxsusi «mən»im vasitəsilə predmetin mənim baxış sferama daxil edliməsidir". N.O.Losski intuisiyanın üç növünü fərqləndirir: hissi intuisiya, intellektual intuisiya və mistik intuisiya. Onun fikrincə, intuisiyanın bu növlərinə uyğun olaraq gündəlik danışıqda "qabaqcadan hiss etmə, "qabaqsöyləmə", "nurlanma" terminlərindən istifadə olunur. Hissi intuisiya və ya qabaqcadan hissetmə ətraf aləmdə inamla istiqamət götürməyi bacaran, xoş və kədərli hadisələri irəlicədən söyləməyi bacaran az sayda insanların yüksək hissiyyatının ifadəsidir. Nurlanma intuisiyası adətən əlverişsiz situasiyalarda: yuxuda olarkən, kitab mütaliyə edərkən, teatrda tamaşaya baxarkən, meşədə gəzişərkən baş verə bilir. Musiqi tarixində belə hadisələr tez-tez baş verir, musiqi fikri bəstəkara gözləmədiyi halda, məsələn, yuxuda gələ bilir. Məsələn, italyan bəstəkarı Cüzeppe Tartini bir dəfə yuxuda şeytanın musiqi aləminə məlum olmayan heyranedici bir melodiyanı skripkada ifa etdiyini görmüş və yuxudan oyandıqdan sonra onu nota köçürərək

özünün məşhur əsərlərindən biri olan "Şeytan zəngulələri" skripka sonatasına daxil etmişdir.

Bu nurlanmalar, bir qayda olaraq, birdən-birə deyil, şüurun insan marağını cəlb edən hər hansı bir mövzu üzərində uzun sürən, üzücü işindən sonra yaranırdı. Ani nurlanmanın baş verdiyi andan etibarən insanda yaradıcı ekstaz başlanır. Görkəmli sovet neyrofizioloqu P.V.Simonov kimyəvi elementlərin dövrü cədvəli ilə əlaqədar D.İ.Mendeleyevə yuxuda nazil olmuş nurlanmaya aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, "Mendeleyevin yuxuda kimyəvi elementlərin dövrü cədvəlini görməsi, heç də təsadüfi olmamışdır. Əgər bundan əvvəl Mendeleyevin kimya sahəsində diqqətçəkən işləri olmasaydı, Mendeleyev bu sahədə zəngin bilik toplamasaydı, bu nurlanma da baş verməzdi" [9].

Tədqiqatlar göstərir ki, intuisiyanın da yaranma mexanizmi eynilə şüurun formalarının yaranma mexanizmi kimidir: determinatorların elektromaqnit rəqsləri əsəb cərəyanına çevrilərək orqanizmin periferik reseptorlarını yaradır. Bu cərəyan afferent (yüksələn) naqillərlə hərəkət edərək beynin müvafiq sahələrinə çatdırıldıqda yaratdıqları boşalmalarla əsəb cərəyanını efferent vəziyyətə gətirirlər. Efferent vəziyyət müxtəlif hərəkətetdirici əsəblərə, o cümlədən nitqə doğru istiqamətlənərək təfəkkürü, səsli nitqi, yəni şüuru, o cümlədən intuisiyanı yaradırlar. Fizioloqlar intuisiyanın yaranmasının daha ümumi səbəblərini də aşkar etmişlər: Canlı orqanizmlərin yaşayış şəraitinin dinamiki dəyişməsi və onların tədricən bu şəraitə uyğunlaşması. Pavlov "İnsan beyninin böyük yarımkürəciklərinin fəaliyyəti haqqında mülahizələr" əsərində qeyd edirdi ki, "tamamilə aydındır ki, orqanizmin bütün fəaliyyəti qanunauyğun olmalıdır. Əgər heyvanlar xarici aləmə dəqiq uyğunlaşa bilməsəydilər onların mövcudluğu tezliklə və tədricən kəsilərdi..." [6, 22-23]. İ.P.Pavlovun şərtsiz və şərti reflekslər təlimi sonralar onun şagirdləri və ardıcılları P.K.Anoxin, P.V.Simonov, N.P.Bexteryeva və b. tərəfindən qəbul edilibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra şərtsiz reflekslər də intuitiv səciyyə daşıyır.Pavlov dəfələrlə qeyd etmişdir ki, heyvanlar da azadlıq və tədqiqatçılıq refleksinə malikdir. Qeyd edək ki, belə hallarda azadlığın şərtsiz refleksi intuisiya ilə üzvi surətdə birləşir. Heyvanlarda tədqiqat refleksləri də intuitiv xarakter daşıyır. Bu problemlə sovet neyrofizioloqu P.V.Simonov xüsusilə ciddi məşğul olmuşdur. Simonov insan fəaliyyətində şüuraltının rolunu bunda görür ki, bu hadisə "şüuru əlavə işdən, daşınması mümkün olan yükdən azad edir. Avtomatlaşdırılması vərdiş və ya sosial norma olmasından asılı olmayaraq şüuraltı həmişə insanın əldə etdiyi və yaxşı mənimsədiyi hadisənin keşiyində durur. Fərdi mənimsənilmiş hadisələr məhz şüuraltı hesabına şərtsiz reflekslər üçün səciyyəvi olan imperativlik və sərtlik xüsusiyyətləri kəsb edirlər" [9, 297-299].

"Fövqəlşüur" anlayışı da həmçinin şüurun xarakteristikası olub, onun struktur elementini təşkil edir. Fövqəlşüuru adətən ya insanların ifrat dərəcədə həssas olan fəaliyyəti ilə, ya da elmi yaradıcılıqla bağlayırlar. Məs.: öncəgörən Vanqanın fəaliyyəti, Eynşteynin, Paulinin və b. alimlərin fəaliyyəti fövqəlşüura misal ola bilər. Kəşflərin, ixtiraların baş verməsində yaxından iştirak edən fövqəlşüur eyni zamanda miflərin, inancların, əfsanələrin, xurafatın müxtəlif növlərinin yaradılmasında da mənbə rolunu oynayır. Fövqəlşüurun əsasını insanların əvvəllər toplamış olduğu təcrübə təşkil edir. Fövqəlşüur hazırda təfəkkür və şüurun yeni səviyyəsinə doğru can atır. Məsələn, hazırda Moskvada professor V.M.Bronnikovun başçılıq etdiyi İnsan inkişafının Beynəlxalq Akademiyası fəaliyyət göstərir. Bronnikov və əməkdaşları insanın fizioloji və psixoloji aspektlərinin inkişaf etdirilməsi üzərində intensiv iş aparır və ümid edirlər ki, onların fəaliyyəti elə bir bioloji insan növü yaratmağa imkan verəcək ki, o telepatik qabiliyyətlərə, virtual görmənin yeni formalarına, məkan və zamanca daha geniş sərbəstliyə malik yaddaşa yiyələnəcəklər [7].

İntuisiyanı müxtəlif əsaslara görə bir neçə növə ayırmaq olar. Yuxarıda biz intuisiyanın hissi, intellektual və mistik formalarını nəzərdən keçirdik. Əməyin fiziki və əqli növlərinə uyğun olaraq intuisiyanı fiziki və intellectual növlərə də ayırmaq olar. İntellektual intuisiyanı da, öz növbəsində, iki qrupa: a) reallaşdırılması xüsusi fiziki gərginlik tələb edən intellektual intuisiyaya (müasir təyyarələrin uçuşları zamanı havada müxtəlif fiqurlar nümayiş etdirən as təyyarəçinin nəzarət etdiyi yüzlərlə cihazların onda yaratdığı ağır fiziki gərginliyi və b.) razılaşdırılması, xüsusi fiziki güc tələb etməyən intellectual intuisiya (məs.: kompyuterlə işləmə).

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, intuisiya, heç də şüurun xüsusi bir təbəqəsi deyil. İntuisiya şüuru yuxarıdan aşağıya keçərək bir sıra hallarda onun müxtəlif təbəqə və formaları ilə qovuşan xüsusi mənəvi fenomenidir.İntuisiya haqqında elmi axta-

rışlarımızı məqalə həcmində yekunlaşdırarkən qeyd etməyi vacib bilirik ki, yaşadığımız günlərdə biz intuisiya haqqında müəyyən gümanlarla danışsaq da, əminik ki, yaxın gələcəkdə onu da, əsəb cərəyanı, orqanizmin fiziki, kimyəvi və digər reaksiyaları kimi dərindən öyrənmək imkanı əldə edəcəyik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Qəhrəmanova, K.N. İntuisiya: intellektual yükü və idraki imkanlari (İntuisiyaya yeni baxış)// Bakı Universitetinin Xəbərləri № 4. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2011, - s. 150-159

2. Алексеев П., Панин А. Философия: учеб. – 3-е изд., перераб. И доп./ П.Алексеев, А. Панин – Москва: Изд-во Проспект, 2005.— 242 с.

3. Бунга М. Интуиция и наука. М.: Прогресс, 1967, 214 с.

4. Декарт Р. Избранные произведения. Москва: Мысль, 1980, с. 429.

5. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 448 с.

6. Павлов И.П. Лекции о работе больших полушарий головного мозга//Поли.собр. соч. в 6-ти т. Т. IV, М-Л, 1947, с.22-23

7. Петров А.Н. Ключ к сверхсознанию. Москва.: ИНФАА, 1999, -264 С.

8. Новиков А.А., Ирина В.Р., В мире интуиции- Москва: Наука, 1978, 81 с.

9. Симонов П.В. Мотивированный мозг. Высшая нервная деятельность и естественнонаучные основы общей психологии. Изб. Труды. В 2-х т. Т. I / П.В. Симонов - Москва: ИНФРА, 2004 - 576 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию интуиции как философской концепции. В статье отмечается, что проблема интуиции привлекает к себе пристальное внимание представителей самых разных областей научного знания. Однако, несмотря на это, интуиция является острой проблемой именно с философской точки зрения. Раскрываются ее свойства, ее место в системе познавательной деятельности человека, ее роль в повседневной жизни и в творчестве. Выделяются различные когнитивные типы интуиции и описываются их механизмы.

Ключевые слова: *интуиция, философская концепция, интеллект, научное познание.*

SUMMARY

The article is devoted to the study of intuition as a philosophical concept. The article notes that the problem of intuition attracts close attention of representatives of various fields of scientific knowledge. However, despite this, intuition is an acute problem precisely from a philosophical point of view. Its properties, its place in the system of human cognitive activity, its role in everyday life and in creativity are revealed. Different cognitive types of intuition are distinguished and their mechanisms are described.

Keywords: *intuition, philosophical conception, intellect, scientific knowledge.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

XƏYYAM İSMAYILZADƏ: MÜASİR DÖVRDƏ ABŞ-ÇXR MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İQTİSADİ ASPEKTLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI........ 5

ANAR ŞÜKÜROV: QURUMLARIN KORPORATİV SOSİAL MƏSULİYYƏT (KSM) İŞİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN (PR-ın) ROLU........ 10

CEYRAN RƏHMƏTULLAYEVA: SOSİAL XİDMƏTƏ DAİR YENİ YANAŞMALAR: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ........ 14

КЕНУЛЬ ШИРИНОВА: РОЛЬ СМИ В ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ........ 20

TARİX

QƏNIRƏ MİRZƏXANLI: "HEYDƏR ƏLİYEV FONDU" QARABAĞ MƏDƏNİYYƏTİNİN QORUYUCUSU KİMİ........ 23

ASƏF HACIYEV: RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA DƏRBƏND ƏHALİSİNİN DİNİ VƏ SOSİAL TƏRKİBİ (XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)........ 28

YÜZDANƏ CABBARLI: HEYDƏR ƏLİYEVIN GƏNC KADRLARIN DÖVLƏT İDARƏ ETMƏSİNƏ CƏLB EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTİ (1969-1982-ci illər)........ 34

СУГРА ОРУДЖЕВА: ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ГОРОДА ХАНКЕНДИ С МОМЕНТА ОБРАЗОВАНИЯ ДО ПРИОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ........ 38

ZHANG TERIGELE: ПРИСУТСТВИЕ ГУННОВ НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ В РЕГИОНЕ ЮЖНОГО КАВКАЗА В ЭПОХУ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ........ 43

ВАН ЦЗИБАО: СВЯЗИ ЗОРОАСТРИЗМА С ДРУГИМИ РЕЛИГИЯМИ........ 48

ORXAN USUBALİYEV: MİLLİ KİTAB KONSEPSİYASI........ 53

NƏRMİN İSMAYILOVA: ERMƏNİSTANDAN XARİCDƏ ERMƏNİ DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI........ 57

ƏLVİDA RƏHİMOV: AHISQA (MESXETİ) TÜRKLƏRİNİN ETNİK KİMLİYİ........ 60

İLAHƏ SARIYEVA: AZƏRBAYCAN AİLƏLƏRİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ VƏ ETİKETİN TRANSFORMASİYASI........ 65

İQTİSADİYYAT

ŞƏFA ƏLİYEV: ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN QARABAĞIN MƏRKƏZİ KİMİ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ.. 70

SƏKİNƏ BABAYEVA: AZƏRBAYCANDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT SAHİBKARLIQ SİYASƏTİ SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİNATÇISI KİMİ..................... 75

TURAL BAYRAMOV: QONAQLAMA TURİZMİ VƏ ONUN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL MARKETİNQ STRATEGİYALARININ ROLU.. 79

AYTƏKİN AXUNDOVA: HADİSƏ TURİZMİNİN MƏFHUMU VƏ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.... 85

FAMİL HƏSƏNOV: AZƏRBAYCAN VƏ İRAN İSLAM RESPUBLİKASI ARASINDA İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ONUNƏHƏMİYYƏTİ.. 88

KAMRAN SHYKHYLY: DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT AND GLOBAL DEMOGRAPHIC TRENDS.. 93

NİCAT MƏMMƏDYAROV: İNNOVATİV İQTİSADİ İNKİŞAFIN STİMULLAŞDIRILMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ MEXANİZMLƏRİ.................. 98

SÜLEYMAN ƏKBƏROV: QUBADLI RAYONUNDA ALTERNATİV TURİZM POTENSİALI.. 103

KAMRAN NƏBİYEV: XİDMƏT SAHƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.. 106

ГУСЕЙН ГУСЕЙНОВ: АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ КОРИДОРОВ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА................................. 110

ISMAIL ISMAILOV: MEETING THE BUSINESS EXPECTATIONS OF ACCOUNTING EDUCATION GIVEN IN UNIVERSITIES... 115

RIAD DADASHOV: OBJECTIVE PREREQUISITES AND THEORECTIAL FOUNDATION OF THE ANALYSIS OF TURKEY AND RUSSIAS INTERACTION IN THE FIELD OF ENERGY POLICY... 119

ÜLVİ QƏDİRLİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BƏRPA OLUNAN ENERJİ POTENSİALI VƏ ONDAN İSTİFADƏ SİYASƏTİ.. 123

RƏŞAD HACIYEV: MÜHASİBAT UÇOTU BAXIMINDAN MÜASİR DÖVRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏDQİQİ.. 129

VÜSALƏ QULİYEVA: MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN TURİZMİ: REALLIQLAR VƏ POTENSİAL.. 134

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

MÜSLÜM NƏZƏROV: TƏHSİL PROSESİNDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ....................................... 143

KÖNÜL QƏHRƏMANOVA: İNTUİSİYA FƏLSƏFİ KONSEPSİYA VƏ KONKRET ELMİ BİLİKLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROBLEMİ.. 148

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 300
Order №16

Published by
“Class Print” LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan

Təsisçi:
"Kaspi" Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 300
Sifariş №16

"Class Print" MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22